॥*श्री*॥

श्री१०८महर्षिकृष्णद्वैपायनप्रणीतं

श्रीब्रह्मसूत्रम्।

—:*:—

श्रीमन्निम्बार्कदर्शनं द्वैताऽद्वैतव्याख्यनपरं।

श्रीश्रीमहर्ष्यौडुलोमिप्रणीत वेदान्तसूत्रवृत्त्यनुसारि भग-
वच्छ्री ६ मन्निम्बार्काचार्यप्रणीत वेदान्तपारिजात-
सौरभाख्य ब्रह्मसूत्रवाक्यार्थोपेतम्।

तदङ्घ्रिपङ्कजान्तेवासि श्रीश्रीनिवासाचार्यप्रणीत
तद्भावार्थप्रकाशकवेदान्तकौस्तुभाख्य
ब्रह्मसूत्रभाष्योपेतम्।

तथा तदनुगामि श्रीश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचित-
कौस्तुभप्रभाख्यवृत्त्यन्वितम्।

एतद्भाष्यत्रय समन्वितम्।

एतच्च।

श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्।

श्रीवृन्दावनधाम्नि श्रीदेवकीनन्दनाख्यस्वकीययन्त्रालये।

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा मुद्रितं
प्रकाशितञ्च।

सम्वत् १९६२ वि० मूल्यञ्च सप्तरौप्यकम्

॥*श्री*॥

श्री१०८महर्षिकृष्णद्वैपायनप्रणीतं

श्रीब्रह्मसूत्रम् ।

श्रीदनिम्बार्कदर्शनं द्वैताऽद्वैतव्याख्यनपरं ।

श्रीश्रीमहर्ष्यौडुलोमिप्रणीत वेदान्तसूत्रवृत्त्यनुसारि भग-
वच्छ्री ६ मन्निम्बार्काचार्यप्रणीत वेदान्तपारिजात-
सौरभाख्य ब्रह्मसूत्रवाक्यार्थोपेतम् ।

तदङ्घ्रिपङ्कजान्तेवासि श्रीश्रीनिवासाचार्यप्रणीत तद्भावार्थप्रकाशकवेदान्तकौस्तुभाख्य ब्रह्मसूत्रभाष्योपेतम् ।

तथा तदनुगामि श्रीश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचित-
कौस्तुभप्रभाख्यवृत्त्यन्वितम् ।

एतद्भाष्यत्रय समन्वितम् ।

एतच्च ।

श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

श्रीवृन्दावनधाम्नि श्रीदेवकीनन्दनाख्यस्वकीययन्त्रालये ।

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा मुद्रितं

प्रकाशितञ्च ।

सम्वत् १९८२ वि०　　　　मूल्यञ्च सप्तरौप्यकम्

ॐ श्रीमद्राधागोपालाय नमः
ॐ श्रीमन्मङ्गलमूर्त्तये नियमानन्दाय नमः ।

श्रीब्रह्मसूत्रम् ।

भाष्यत्रयोपेतम् ।

श्रीश्रीमन्निम्बार्कविरचित वेदान्तपारिजात
सौरभाख्यब्रह्मसूत्रवाक्यार्थः ।

सू० अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १।१।१॥

अथाधीतषडङ्गवेदेन कर्मफलक्षयाक्षयत्ववि-षयकविवेकप्रकारकवाक्यार्थजन्यसंशयाविष्टेन तत एव जिज्ञासितधर्ममीमांसाशास्त्रेण तन्निश्चितकर्म-तत्प्रकारतत्फलविषयकज्ञानवता कर्मब्रह्मफल-सान्तत्वसातिशयत्वनिरतिशयत्वविषयकऽध्यवसाय-जातनिर्वेदेन भगवत्प्रसादेप्सुना तद्दर्शनेच्छालम्प-टेनाचार्यैकदेवेन श्रीगुरुभक्त्येकहार्देन मुमुक्षुणा-ऽनन्ताचिन्त्यस्वाभाविकस्वरूपगुणशक्त्यादिभिर्बृह-

त्तमो यो रमाकान्तः पुरुषोत्तमो ब्रह्मशब्दाभिधेय-स्तद्विषयिका जिज्ञासा सततं सम्पादनीयेत्युपक्रम-वाक्यार्थः ॥ १ ॥

श्रीश्रीनिवासाचार्यविरचित वेदान्तकौस्तु
भाख्य ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीसूत्रकाराय नमः ।

श्रीवाक्यार्थकाराय नमः ।

श्रीभाष्यकाराय नमः ।

श्रीहंसं सनकादीन्देवर्षिं निम्बभास्करञ्च भजे ॥
कृपयैषां श्रीकृष्णे परमात्मनि नो भवतु भक्तिः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णपादयुगलं शिरसा नमामि यत्रान्वितः श्रुतिगणो न विरोधमेति ॥ यद्ध्यानयोगनिरताश्च यदाप्नुवन्ति केशेन्द्रवन्द्यमनिशं मनसा गिरा च ॥ २ ॥

इह खलु सर्वेश्वरः सर्वात्मा सर्वजगदभिन्न-निमित्तोपादानकारणरूपो भगवान् पुरुषोत्तमः

श्रीवासुदेवः पाराशर्यात्मना नानाकुतर्कविमोहितान् जीवान्वीक्ष्य तेषु स्वज्ञानभक्ती दृढयितुं निःसंशयतया परब्रह्मप्रतिपत्तये शारीरकमीमांसाख्यं वेदान्तशास्त्रं सूत्रयामास। अथ श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकःपरमकारुणिको मुमुक्ष्वनुग्रहाय भगवान् श्रीमन्निम्बार्कस्तद्व्याख्यानं शारीरकमीमांसावाक्यार्थरूपेण वेदान्तपारिजातसौरभाख्यमतिगूढं कृतवान्। अथ तु तदाज्ञया तदुक्तवर्त्मना तदनुग्रहकामेन तच्छिष्येण मया मृदुमितपदो वेदान्तकौस्तुभस्तद्भावार्थप्रकाशको विदुषामुपकाराय विरच्यते। ननु धर्मजिज्ञासयैवेष्टसिद्धौ किं ब्रह्मजिज्ञासयेत्यत्र धर्मस्यानित्यफलदत्वान्निरतिशयानन्तानन्दप्राप्तये तज्जिज्ञासा कर्त्तव्येत्युच्यते ॥

(अथातो ब्रह्मजिज्ञासा)

अत्राथ शब्दः आनन्तर्ये नचार्थान्तरे पूर्वनिर्वचनाभावात् न च "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा"विति वचनादिह मङ्गलार्थ इतिवाच्यम् अस्य शास्त्रस्य शब्दतोऽर्थतश्च मङ्गलरूपत्वेन मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात् श्रुत्यैव मङ्गललाभाच्च एवमन्येषा-

—मप्यथशब्दार्थानामधिकारादीनामिहानुपयोगाच्च किञ्चार्थविशेषविवक्षया पठितः शब्दोऽर्थान्तरे प्रयोक्तुमशक्यः आनन्तर्य्यमस्येह विवक्षितोऽर्थः अत इत्यस्य पूर्ववृत्तपरामर्शित्वात् तस्मादथशब्दश्चानन्तर्य्यार्थक एव । अत इतिशब्दो हेत्वर्थः—

"नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां शब्दब्रह्मनिष्ठगम्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्त्वं ब्रह्मशब्दवाच्यम् जिज्ञासाशब्द इष्यमाणब्रह्मज्ञानेच्छावाचकः यद्यप्यथानन्तरमतोहेतोर्ब्रह्मजिज्ञासा जायते इतिक्रियापदाध्याहारोऽपि युज्यते प्रेक्षावतां विशिष्टेऽर्थे स्वतो जिज्ञासासम्भवात्तथापि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः स विजिज्ञासितव्य" इत्यादिविषयवाक्यसारूप्यात्कर्त्तव्येत्यध्याहृतेन विध्यर्थकपदेनान्वयो बोध्यः । "मुमुक्षुर्भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति" श्रुत्यनुसारिमुमुक्षुपदं तृतीयान्तमाक्षिप्यते इतिपदयोजना । तत्राथानन्तरमिति धर्मजिज्ञासाविषयभूतधर्मस्वरूपतत्साधन-

तदनुष्ठानप्रकारतत्फलविषयकज्ञानानन्तरम् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिविधीयमानसंस्कारादिपूर्वकं साङ्गं वेदमधीत्य तत्र कर्मफलस्य क्षयात्वयत्वविधायकानि "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । अपाम सोमममृता अभूम । यत्र नोष्णां न च शीतं स्यान्न ग्लानिर्नाप्यरातय" इत्यादीनि "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। अन्तवदेवास्य तद्भवति। नह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवम् । नास्त्यकृतं कृतेन । प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा" इत्यादीनि परस्परविरुद्धप्रकारकाणि वाक्यानि सामान्यतो दृष्ट्वा जातसंशयो विशेषतोनिर्णेतुमनीशस्तन्निवृत्तये धर्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्तया सम्यङ्निर्णीतकर्मस्वरूपतदनुष्ठानप्रकारतत्फलकस्तथाभूतज्ञानमापद्यते तदनन्तरमित्यर्थः। अतो हेतोरितिकर्मफलस्य सान्तत्वसातिशयत्वनिश्चयात् "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोक" इतिश्रुतेः "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुने"तिस्मृतेश्च ब्रह्मज्ञानस्य च निरतिशयानन्तफलकत्वनिश्चयात् "तमेवविदित्वाऽति-

मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा
देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तन्निगच्छति । ज्ञात्वा देवं
मुच्यते सर्वपाशैः । यस्तमात्मानमनुविद्य विजा-
नाति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं मध्ये आत्मनि संस्थितं तं
ज्ञात्वा मृत्युमेति नान्यः पन्था विमुक्तये । बहवो
ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः । ज्ञानवान् मां
प्रपद्यंते । ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छती"त्यादि श्रुतिस्मृ-
तिभ्यः "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लो-
कात् प्रैति स कृपणः । असूर्य्या नाम ते लोका अ-
न्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केऽचा-
त्महनो जना"इत्यादिश्रुतिभ्यः अनात्मज्ञस्य कृपणा-
त्वात्मघ्नत्वादियोगनिन्दाश्रवणाच्च ब्रह्मजिज्ञासा
कर्त्तव्येति यावत् । केनेत्यपेक्षायाम् एभ्योहेतुभ्यः
कर्मफलादौजातनिर्वेदेन श्रीभगवद्दर्शनस्य मोक्षा-
साधारणकारणत्वं श्रुत्वा तज्जन्यव्यवसायजन्यदि-
दृक्षाग्रहगृहीतेन श्रीपुरुषोत्तमप्रसादैकेप्सुना आचा-
र्य्यैकदेवेन गुरूपसन्नेन गुरुभक्त्येकहार्देन मुमुक्षु-
णेत्यन्वेति । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो

निर्वेदमायात् यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं तन्महिमानमितिवीतशोकः । पृथगात्मानं प्रेरितारंच मत्वा जुष्टं ततस्तेनामृतत्वमेति। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वां। तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः। धातुः प्रसादान्महिमानमीशं। तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मै सविद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्। आचार्यदेवो भव यस्य देवे पराभक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन" इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी "कर्त्तृकर्मणोः कृती"ति शास्त्रात् ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठ्या समासः "कृद्योगा च षष्ठी समस्यते"इत्युक्तेः ब्रह्म चाचिन्त्यानन्तनिरतिशयस्वाभाविकबृहत्तमस्वरूपगुणाद्याश्र -

यभूतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः सर्वकारणरूपः समानातिशयशून्यः सर्वव्यापकः सर्ववेदैकवेद्यः श्रीकृष्णएव "वृहति वृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः सर्ववित्पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच। एष सर्वेश्वरः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतं न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्सम-श्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-रात्मा। कृष्ण एव परोदेवस्तं ध्यायेत्। अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते। मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिद स्ति धनञ्जय।वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य"इत्यादिश्रुतिस्मृ-तिभ्यः तद्विषयकमेव ज्ञानं तथाभूतेष्यमाणज्ञान-विषयिकैवेच्छेत्यर्थः । तथाच श्रूयते "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिवृहदारण्यके "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इतिछान्दोग्ये च अरे मैत्रेयि आत्मा द्रष्टव्यः अत्र तव्यप्रत्ययः अर्हार्थकएव "अर्हे कृत्यतृचश्चे"-ति सूत्रात् ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि

दृष्ट एवात्मनीश्वरे। निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति। तन्महिमानमिति वीतशोकः।ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर"मित्यादिवाक्यैर्मोक्षान्तरङ्गोपायतया सिद्धत्वेन विधेयत्वाभावात् तथाच वाक्यान्तरप्राप्तं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं मोक्षासाधारणोपायं दर्शनमुद्दिश्य तदन्तरङ्गोपायभूतन्निदिध्यासनमत्र विधीयते तदेव ध्यानज्ञानपराभक्तिध्रुवास्मृत्यपरपर्यायभूतं ज्ञानशब्देन सूत्रयामास भगवान्बादरायणः सूत्रविषयवाक्ययोरेकार्थत्वनियमात् । तत्रापि विषयवाक्यस्य मूलरूपत्वेन स्वतः प्रामाण्याद्बलीयस्त्वं तदनुसारेणैव सूत्रार्थो नेयः। अन्यथा तयोर्विषयविषयिभावानुपपत्तेः श्रवणमननयोर्निदिध्यासनोपायत्वेन विनियोगः तयोरपि परम्परया मोक्षसाधनोपायत्वात् तत्र वेदान्तवाक्यानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वं निश्चित्य तत्प्रतिपाद्यं ध्येयस्वरूपादिकं साक्षात्पश्यत आचार्यस्य मुखात्तदनुभूतवाक्यार्थस्य ग्रहणं श्रवणम् श्रुतस्य चोपदिष्टार्थस्य स्वानुभवविषयीकरणाय शास्त्रानुकूलयुक्तिभिर्विचारवि-

शेषो मननम् मननविषयस्यार्थस्य साक्षात्कारासाधारणसाधनमनवरतध्यानं निदिध्यासनम् तथाचोक्तलक्षणश्रवणादिसाध्यनिदिध्यासनस्यात्यन्ताप्राप्तत्वादपूर्वविधिरेवायमिति बोध्यम् भूमेत्यस्य व्याख्या तु भूमेतिसूत्रव्याख्याने द्रष्टव्या फलितार्थस्तु अनादिबद्धेन जीवेन दैवाज्जन्मसमये मधुसूदनावलोकितेनानुष्ठितसाधनकदम्बेनोपासितगुरुचरणेन वेदान्तवेद्यब्रह्मश्रवणमनननिदिध्यासनैर्लब्धतद्दर्शनेन मुमुक्षुणा मुक्तिः सम्पादनीयेति मुक्तिः कार्यकारणप्रकृतिरूपबन्धनिवृत्तिपूर्विका भगवद्भावापत्तिः "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यत" इति श्रुतेः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती"त्यादिसूत्रेभ्यश्च निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता "इत्यादिस्मृतिभ्यः भावपदं च स्वयमेव व्याख्यातं श्रीमुखेन "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता" इति एतत्फलाध्याये निपुणं वक्ष्यामः

अथ किमात्मको मुमुक्षुः किमात्मकं च तद्बन्धनमित्याकाङ्क्षायां मुमुक्षूणां सुखेन शास्त्रप्रवेशाय च शास्त्रतत्त्वं विचार्यते तत्त्वं तावत्त्रिविधम् चिदचिद्ब्रह्मभेदात् सूत्रेणापि जिज्ञास्यं जिज्ञासुस्तदज्ञानमूलभूता त्रिगुणा ऽर्थान्माया चेति तत्त्वत्रयस्योक्तत्वात् अन्यथा जिज्ञासानुपपत्तेः "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा-सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षरमुच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च तत्राचिद्वर्गभिन्नो ज्ञानस्वरूपो ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिधर्मको ऽहमर्थरूपो भगवदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिको ऽणुपरिमाणकः प्रतिशरीरं भिन्नो बन्धमोक्षार्हश्चित्पदार्थः यथाहुः "ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यं अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनं विदुर्वै भगवत्प्रसादात् मुक्तं च भक्तं किलबद्धमुक्तं प्रभेदबाहुल्यमथापि बोध्य"मिति "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योन्तरात्मा विज्ञानमयः यथा

सैन्धवघनो ऽनन्तरो ऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एव। एवम्वा अरे ऽयमात्मा ऽनन्तरो वाह्यः कृत्स्नः अज्ञानघन एव अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति। अविनाशी वा अरे ऽयमात्मा ऽनुच्छित्तिधर्मा अथ यो ऽयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा कतमः योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु-हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता वोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्नहि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्नहि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्। विज्ञातारमरे केन विजानीयात्। जानात्येवायं पुरुषः न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां स उत्तमपुरुषो नो यजनं स्मरन्निदं शरीरं एवमेव परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत। ज्ञो ऽत एव कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात्। अहं वै त्वमसि देवते सोऽहं

अह्नास्मीति मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् । तमेव भान्त-मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते स एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो ऽधो निनीषते । स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिता ऽपि जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रो ऽवरः । अणुर्ह्येष आत्मा ऽयं वा एते सिनीताः पुण्यं पापम् । वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः । उत्क्रान्तिगत्या गतीनाम् । नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् । तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको वहूनां यो विदधाति कामान् । अंशो नानापदेशात् । अस्ति खल्वन्यो परो भूतात्मा योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिना यस्य सम्मूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारन्नापश्यद्गुणैः सूयमानः कलुषीकृतश्चेति । अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । न स पुनरावर्त्तते । अनावृत्तिः शब्दा”दित्यादीनि श्रुतिसूत्राणि । अचित्पदार्थस्त्रिविधः प्राकृताप्राकृतकालभेदात् यथाहुः “अप्राकृतं प्राकृतरूपकं च कालस्वरूपं तदचेतनं मतम् मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं शुक्लादिभेदाश्च समे ऽपि तत्रे”ति तत्र गुणत्रयाश्रयभूतं द्रव्यं प्राकृतम् तच्च नित्यं परिणामाविविकारि च “गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा” इत्यादिश्रुतिभ्यः त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया त्रिगुणं कर्मणां क्षेत्रं प्रकृतेरूपमुच्यत” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च “तदधीनत्वादर्थवत् । चमसवदविशेषात् । ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयते एके” इत्यादिसूत्रेभ्यः गुणाश्च सत्त्वरजस्तमांसि तदेव हि स्वगुणैः क्षेत्रज्ञानां देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिरूपेण परिणतं सज्जीवबन्धनहेतुर्मोक्षप्रतिबन्धकतया चोच्यते महदादिब्रह्माण्डान्तस्य जगतः कारणीभूतं च तत्कार्यं चानित्यं बोध्यम् । अथा-

प्राकृतं नाम. त्रिगुणप्रकृतिकालात्यन्तभिन्नमचे-
तनं च प्रकृतिमण्डलभिन्नदेशवृत्तिनित्यविभूति-
विष्णुपदपरमव्योमपरमपदब्रह्मलोकादिपदाभि-
धेयम् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । योऽस्या-
ध्यक्षः परमे व्योमन् तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्र-
हवान्नरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
परमं पदम् । अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भ-
वामि । न स पुनरावर्त्तते । अनावृत्तिः शब्दात् ।
इत्यादिश्रुतिसूत्रेभ्यः "यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः
प्रकृतिं ध्रुवाम् । अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारा-
यणं हरिं ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रका-
शते । देवाश्च यं न पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं पदम्
अत्यर्कानलसन्दीप्तं स्थानं विष्णोर्महात्मनः
स्वयैव प्रभया राजन्दुःप्रेक्ष्यं देवदानवैः यतय-
स्तत्र गच्छन्ति देवं नारायणं हरिम् वरेण्यं
तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः योग-
सिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः तत्र
गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत स्थानमेत-
न्महाराज ध्रुवमक्षयमव्ययम् ईश्वरस्य सदा

ह्येतत्प्रमाणं च युधिष्ठिर ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः । ज्ञानविज्ञानिनः केचित् परं पारं तितीर्षवः अतीव तत्पदं पुण्यं पुण्याभिजनसम्वृतम् यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्वता" इत्यादिमहाभारतस्थश्लोकेभ्यश्च तत्रैव गीतासु "मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वत"मितिभगवद्वचनाच्च तच्च भगवदीयानादिसङ्कल्पात्तस्य तदीयानां नित्यमुक्तानां च भोग्यादिरूपेणानेकरूपं परिणामादिविक्रियार्हं च कालातीतत्वात् "कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो नयद्विभूतेः परिणामहेतुः। तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं पर"मित्यादिवचनात् । अथ प्राकृताप्राकृतोभयभिन्नाचेतनद्रव्यविशेषः कालो नित्यो विभुश्च "अथ नित्यानि हवै पुरुषः प्रकृतिः काल" इत्यादिश्रुतेः "सदेव सौम्येदमग्रआसी" दिति श्रुतौ सृष्टेः प्राक् अग्रशब्दवाच्यस्य कालस्य सत्यत्वश्रवणाच्च "अनादिर्भगवान्कालो नान्तो ऽस्य द्विज विद्यते । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके

यत्र कालो न भासते" इत्यादिस्मरणाच्च । सच भूतभविष्यद्वर्त्तमानयुगपच्चिरक्षिप्रादिव्यवहारासाधारणहेतुः, सृष्ट्यादिसहकारी च, परमाण्वादिपरार्द्धावसानव्यवहारासाधारणकारणञ्च । तस्य च पुराणेषु प्रसिद्धत्वान्नात्र विस्तारः । सर्वमपि प्राकृतं वस्तु कालतन्त्रम्, कालस्य सर्वनियामकत्वे ऽपि परमेश्वरनियम्यत्वमेव, "ज्ञः कालकालो गुणी सर्व्वविद्यः" इतिश्रुतेः । ब्रह्मपदार्थस्तु पूर्वं व्युत्पादितः, वक्ष्यमाणजगत्कर्त्तृत्वादिगुणगणनिलयः परब्रह्मनारायणवासुदेवादिशब्दाभिधेयः श्रीकृष्णः । यथाहुः "स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम् ॥ व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम्" इति । चिदचिद्ब्रह्मपदार्थानां तत्तत्प्रकरणपठितैस्तत्तद्गुणस्वरूपादिविशेषत्वबोधकैर्वाक्यैरितरेतरवैलक्षण्यमुपदिश्यते । "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । तत्त्वमसि । अयमात्मा ब्रह्म । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते । तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मि"

इत्यादिवाक्यैश्च चिदचितोर्ब्रह्म तादात्म्यमुपदिश्यते । एवं चोभयविधवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यात् चिदचितोर्भिन्नस्वरूपयोरपीन्द्रियाणां भिन्नस्वरूपाणामपि "न वै वाचो न चक्षूंषि न मन इत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते" इति छान्दोग्ये प्राणेन्द्रियसम्वादे प्रसिद्धानां प्राणायत्तत्वादेव प्राणाभिन्नत्ववद्ब्रह्मायत्तस्थितिप्रवृत्तिमत्त्वेन ब्रह्माभिन्नत्वाच्चिदचिदभिन्नाभिन्नं जिज्ञास्यं ब्रह्म सूत्रकाराभिमतम् । अत एव तत्त्वद्वयजिज्ञासाकाङ्क्षा नास्ति, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च सूपपन्ना । यथाहुः । "सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ॥ ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं त्रिरूपताऽपि श्रुतिसूत्रसाधिता" इति ॥ "अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि"त्यादीनि सूत्राण्यनुसन्धेयानि । विशेषविस्तरस्त्वग्रे द्रष्टव्यः । श्रुत्यर्थनिर्णायकस्यास्य सूत्रस्योपोद्घातरूपत्वात् शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तये ऽनुबन्धा अप्यनेनार्थादुक्ताः । ते

चाधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनाख्याः । तत्रोक्तलक्षणो मुमुक्षुरिहाधिकारी । विषयश्चास्य ब्रह्मादिशब्दाभिधेयः सर्वज्ञः स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तयावदात्मवृत्तिगुणशक्त्याद्याश्रयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रकृति परमाणुकालकर्मस्वभावादिनियन्ता दोषास्पृष्टसीमा चिदचित्स्वाभाविकभेदाभेदाश्रयो भगवान् वासुदेवः श्रीपुरुषोत्तमः । विषयविषयिभावलक्षणः सम्बन्धः । श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणो मोक्षोऽत्र प्रयोजनम् ॥१॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

श्रीकृष्णायनमः ।

श्रीश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्य्यसङ्गृहीतवेदान्तकौस्तुभप्रभाख्या ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ॥

जिज्ञास्यं च जगद्धेतुं शास्त्रयोनिं तदन्वितम् ॥
श्रीकृष्णं नियमानन्दं वन्दे बुद्धिप्रदं गुरुम् ॥ १ ॥
नित्यं निवसतु हृदये श्रीनिम्बार्को मुनीन्द्रो नः ॥
बुद्धिसरोजं स्वकरैरुद्दीपयन्नोघतमो निघ्नन् ॥ २ ॥
श्रीश्रीनिवासाचार्यं भाष्यकारं नमाम्यहम् ॥
यस्य स्पर्शनमात्रेण ध्रुवः सर्वज्ञतां गतः ॥ ३ ॥
श्रीनिवासपदाम्भोजध्यानविध्वस्तकिल्बिषान् ॥
श्रीमत्सुन्दरभट्टादीन् वन्देऽहं परमान् गुरून् ॥ ४ ॥

श्रीमुकुन्दं गुरुं नत्वा पूर्वाचार्योक्तवर्त्मना ॥
ब्रह्मसूत्राणि संक्षेपात् विव्रियन्ते स्वतुष्टये ॥ ५ ॥

इह खलु भगवान्वासुदेवः पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः कणभक्षाक्षपादसाङ्ख्यजैमिन्यादिभिः शास्त्रकृद्भिर्हैरण्यगर्भपाशुपतसौरगाणपत्यमतवादिभिश्च प्रणीतैः परतत्त्वापह्नवपरैरन्यविषयैः शास्त्रैर्भ्रान्तान् स्वभक्तिज्ञानहीनान्सङ्कीर्णमतीन् जीवान्वीक्ष्य तेषु स्वज्ञानभक्ती द्रढयितुं कृष्णद्वैपायनरूपेण परतत्त्वप्रकाशकं समन्वयाविरोधसाधनफलाख्याध्यायचतुष्टयात्मकं शारीरकमीमांसाख्यवेदान्तशास्त्रं सूत्रयामास। तस्य च व्याख्यानं सुदर्शनावतारः श्रीनिम्बार्काचार्यो वाक्यार्थरूपेण वेदान्तपारिजातसौरभाख्यं सङ्गृहीतवान् । तदपि शङ्खावतारः श्रीश्रीनिवासाचार्यो वेदान्तकौस्तुभाख्यभाष्यरूपेण विशदयामास । तत्र सौकर्येण प्रवेशाय मिताक्षरावेदान्तकौस्तुभप्रभाख्या सूत्रवृत्तिर्मया सङ्गृह्यते ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा

अत्रानन्तर्यार्थकएवाथशब्दः नार्थान्तरपरः उपक्रमवाक्यत्वात् पूर्वनिर्वचनाद्। व्याख्यान्तरकथनमर्थान्तरम् । यथा माया रमायाः धवः स्वामी माधवः, अथवा मधुवंशे भवो माधव इति सचात्र न सम्भवति पूर्वनिर्वचनाभावात्। नापि मङ्गलार्थकः वेदान्तानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरतया सर्वेषामपि वाक्यपदवर्णमात्राणां मङ्गलरूपत्वेन मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात् । नाप्यधिकारपरः शब्दादिवत् ब्रह्मणोऽधिकार्यत्वाभावात्। नाप्यारम्भपरः वेदान्तानामनादित्वाभ्युपगमात् अन्यथौपचारिकत्वापत्त्या ऽप्राधान्यप्रसङ्गात्। अतः परिशेषादानन्तर्यार्थक एवेति श्रीसुन्दरभट्टपादैरेवमेवोक्तेः।आनन्तर्यमपि केवलानन्तर्यमेव गाह्यं ननु हेतुभूतानन्तर्यमतःशब्दोपादानात्। एवं च सति धर्मजिज्ञासाया यथा वेदाध्ययनं

पूर्ववृत्तं नियमविधिनाऽपेक्षितं तथा ब्रह्मजिज्ञासाया अपि नियमविधिना पूर्ववृत्तमपेक्षितम् । तत्र "मुमुक्षुर्भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् इति श्रुतेर्मुमुक्षेतिविशेषं मुमुक्षासिद्धये च श्रद्धोपपत्तिपूर्वकगुरूपपत्तिवस्तुयाथात्म्यविवेकाविरागभगवत्प्रपत्तितदनुग्रहप्रार्थनादि - साधनानीति "श्रद्धान्वितो भव आचार्यदेवो भव । सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् । यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । योवै भूमा तद् मृतं ततोऽन्यदार्तम् नास्त्यकृतः कृतेन, प्लवाह्येते अदृढायज्ञरूपाः तद्यथेह कर्मजितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यजितो लोकः क्षीयते । परीक्ष्य लोकान्कर्मजितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् । मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये । श्रीकृष्ण ! रुक्मिणीकान्त ! गोपीजन ! मनोहर ! संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो !" इत्यादिश्रुतिभ्यः वेदाध्ययनधर्मजिज्ञासानित्यनैमित्तिकादीनां विवेकादिसम्पत्त्यर्थकत्वान्न स्वातन्त्र्येण पूर्ववृत्तत्वम् "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिश्रुतेः । यस्य विवेकादयोन सन्ति तस्य तदर्थं धर्मजिज्ञासाद्यपेक्षाऽन्यथाधर्मस्वरूपज्ञानाभावे धर्मानुष्ठानानुपपत्तिर्धर्मानुष्ठानादिकं विना च बुद्धिशुद्ध्यभावेन विवेकादीनां दुर्घटत्वात् । यस्य तु विवेकादयो जातास्तस्य न तदपेक्षा, फलप्राप्तौ सत्यां साधनानामप्रयोजकत्वात्, तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । विवेकादिना तु जन्मान्तरीयधर्माचरणस्येदानीमपि संस्कारात्मना सत्त्वमनुमीयते । अन्यथा विवेकादयो न स्युः कारणाभावे कार्याभावनियमात् । एवञ्च "धर्मजिज्ञासाविषयभूतधर्मस्वरूपतत्साधनतदनुष्ठानप्रकारतत्फलविषयकज्ञानानन्तरमि"त्यादिपूर्वाचार्योक्तौ कर्मणां तज्ज्ञानादेश्च परम्परयैव साधनत्वाभ्युपगमादत्रापि तेषां विवेकादिकरणत्वमेवोक्तम्, नतु कर्मविवेकादिसमुच्चयोऽतोनाचार्योक्तिविरोध इति भावः । अतः शब्दोहेत्वर्थः । अत उक्तश्रुतेः "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन !"

इतिस्मृतेश्च । कर्मफलस्य सान्तत्वसातिशयत्वनिश्चयात् ब्रह्मज्ञानस्य च "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"त्यादिश्रुतेर्निरतिशयानन्तफलकत्वनिश्चयाद्धेतोर्मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्याध्याहृतविध्यर्थकपदेनान्वयः । ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठ्यासमासः ।"कृद्योगाच षष्ठी समस्यते" इत्युक्तेः । न शेषषष्ठ्या सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः ज्ञानकर्मकत्वात् ज्ञानस्य च ब्रह्मकर्मकत्वात् तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं, न शेषः । अतएव न चतुर्थ्यपि जिज्ञासापदे इच्छाया मुख्यार्थत्वात् । तस्याश्च प्रथमं कर्मापेक्षितं पश्चात्फलं ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासोयुक्तः । ब्रह्मशब्देन च "स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम् । व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिमि"त्युक्तः श्रीकृष्णएवात्राभिधीयते । तस्य "भगवानितिशब्दोऽयन्तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्त्तते वासुदेवे सनातने" इति भगवच्छब्दवद्वासुदेवे सर्वेश्वरे एव मुख्यवृत्तित्वात् तद्विषयकमेव ज्ञानं तथा भूतेष्यमाणज्ञानविषयिकैवेच्छेत्यर्थः । "आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः" इत्यादिश्रुतेः । परमते तु जिज्ञास्योदुरुपपादः विकल्पासहत्वात् । तथाहि शुद्धो वा मायोपहितोवाऽज्ञानाध्यस्तेश्वरोवा जिज्ञासाविषयत्वेनाभिप्रेतः ? । नाद्यः, तस्याविषयत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, शुद्धं ब्रह्म मिथ्या जिज्ञासाविषयत्वात् तव मते घटादिवत्, अपसिद्धान्तापत्तेरविषयत्वाभ्युपगमसिद्धान्तभङ्गाच्च । न द्वितीयः जिज्ञासया श्रवणाद्यभ्यासजन्योपहितसाक्षात्कारेण तद्विषयकाज्ञाननाशेऽपि शुद्धविषयकाज्ञानस्य तादवस्थ्येनानिर्मोक्षप्रसङ्गात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्चोपहितज्ञानं मोक्षहेतुर्न वा ?, नाद्यः, तस्यैव मुक्तोपसृप्यत्वप्रसक्त्या शुद्धाभ्युपगमस्याप्रयोजकत्वेन वैयर्थ्यात् ।

न द्वितीयः, जिज्ञासावैयर्थ्यापत्तेस्तदर्थकभाष्यादिशास्त्रप्रणयनस्य जलताडनसाम्यापत्तेश्च । नापि अध्यस्तजिज्ञास्याङ्गीकारस्तृतीयः अध्यासस्य सपरिकरस्य निरसिष्यमाणत्वात् । तस्मात्स्वरूपगुण-शक्त्यादिभिर्निरतिशयबृहत्तमो ब्रह्मशब्दवाच्यो भगवान्वासुदेवः श्रीकृष्ण एव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । "बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" बृहन्तो गुणा अस्मिन्निति ब्रह्म "एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्त्ता चैव सनातनः । परं च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः" इत्यादि-श्रुतिस्मृतिभ्यः । श्रुत्यर्थनिर्णायकस्यास्य सूत्रस्योपोद्घातरूपत्वात् शास्त्रारम्भहेत्वनुबन्धा अप्यनेन निरूपिताः । ते तु अधिकारिविषय-सम्बन्धप्रयोजनाख्यास्तत्र श्रेयस्कामोमुमुक्षुरत्राधिकारी । विषय-श्चास्य ब्रह्मशब्दाभिधेयः सर्वज्ञः स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तयाव-दात्मवृत्तिशक्तिगुणाद्याश्रयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रकृतिपरमाणुकालकर्म-स्वभावादिनियन्ता दोषास्पृष्टसीमा चिदचित्स्वाभाविकभिन्नाभि-न्नत्वाश्रयो भगवान्वासुदेवः श्रीपुरुषोत्तमः । परमते तु विषयस्य दुर्निरूपत्वेन शास्त्रारम्भोऽसम्भव एव विकल्पासहत्वात् । तथाहि तन्मते जीवब्रह्मैक्यं विषयः तच्चैक्यमध्यस्तमनध्यस्तं वा ?, नाद्यः, अध्यस्तस्यावश्यम्बाध्यत्वेन भेदस्य तात्त्विकत्वापत्तेः । द्वितीये ऐक्यस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन भेदस्तदवस्थ एव । नन्वैक्यस्य ब्रह्मभेदो नाभ्युपगम्यत इति चेन्न, ऐक्यस्य निर्विशेषब्रह्माभिन्नत्वे तत्त्वं पदा-र्थपराणां "सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानमानन्दमि"त्यादीनामैक्यपर-महावाक्यैक्यस्वभाववैयर्थ्यापत्तेः । नचैक्यस्य स्वप्रकाशब्रह्माभिन्न-त्वेन स्थितिप्रवृत्त्यादौ निरपेक्षत्वेऽपि लक्षितार्थभेदभ्रमनिवर्त्तक-वृत्तिजनने पदार्थसापेक्षत्वेन स्वरूपपरवाक्यानामैक्यवाक्यतायाः सत्त्वात् भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्र सापेक्षत्वव्यवहार इति वाच्यम्, निर्विशेषब्रह्माभिन्नैक्यस्य कुत्रापि सापेक्षत्वासम्भवात् । अभावसादृश्यादेः सप्रतियोगिकत्ववदैक्यस्य सापेक्षतायाः स्वाभा-

विकत्वात् । एतेन मन्मतेऽविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोः सापेक्षयोरपि ब्रह्मै-क्यमस्तु । तत्राभावत्वसापेक्षत्वादेर्मायिकत्वेन विरोधाभावात् । तव तु सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोस्तात्त्विकत्वेन विरोधस्य दुःपरिहरत्वा-दितिनिरस्तम् । त्वदभिमताद्वैतश्रुतिबोध्यस्याभावत्वादेः कल्पितत्वा-योगात् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यापत्त्याद्वैतनिवृत्त्यादेरसिद्ध्यापत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन दण्डादेः करणत्वेनाभावसादृश्येच्छादेस्तत्त्वेन सापेक्षत्वेऽपि प्रमेयत्वदण्डत्वादिना निरपेक्षत्ववद्भेदत्वेन सापे-क्षत्वेऽपि घटत्वादिना निरपेक्षत्वोपपत्तेः । नह्यस्माकमेकरूपेण सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाङ्गीकार इति संक्षेपः । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः । परमते तु विषयाभावे सम्बन्धानुपपत्तिरेव । श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणोमोक्षोऽत्र प्रयो-जनम् । "मद्भक्तएतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः" इति श्रीमुखोक्तेः भावपदं स्वयमेव व्याख्यातं श्रीमुखेन । "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" इति श्लोकेन स एव साम्यसायुज्यब्रह्मामृतमहिमादिशब्दैरभिधीयते । "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । नारायणो सायुज्यमाप्नोति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति तन्महिमानमिति वीतशोकः" इत्यादि श्रुतिभ्यः । परमते प्रयोजनं दुर्निरूपमसम्भवात् । तथाहि यस्मै ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्षः प्रयोजनत्वेनाभ्युपगम्यते तस्य चेतनस्यैकत्वमनेकत्वं वा ? नाद्यः, चैत्रमैत्रादीनां सुखादिभोगसा-ङ्कर्यप्रसङ्गात् । न चौपाधिकभेदस्य तन्नियामकत्वान्नोक्तदोषावकाश इति वाच्यं, हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽप्यनुसन्धानदर्शनात् । न चान्तः-करणभेदो विद्याभेदो वा तन्नियामक इति वाच्यं, चैतन्यैक्ये चक्षुरादिभेदवदन्तःकरणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । नन्वन्यकरण-भेदस्याप्रयोजकत्वेऽपि तदैक्याध्यासापन्नान्तःकरणभेदस्यानु-सन्धाने प्रयोजकताङ्गीकारान्नोक्तदोषयोग इति चेन्न, निर्विशेष-स्वप्रकाशे ज्ञाताज्ञातविभागहीने चेतने ऽन्तःकरणादेस्तादात्म्या-

रोपासम्भवात् उपरिष्टादध्यासस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। किञ्चानेकाविद्यासम्बन्धस्य दुःखाद्यनुसन्धानरूपस्यानर्थस्य च विशिष्टवृत्तित्वं? शुद्धगतत्वं वा? नाद्यः, बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यात्। अन्ते च यच्छुद्धं चैत्रीयदुःखानुसन्धातृ तदेव मैत्रीयदुःखानुसन्धात्रिति-साङ्कर्यं तदवस्थम्। नन्वविद्यानिवृत्तिरूपबन्धनिवृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसन्धातृत्वस्योपहितगतत्वान्न शुद्धे तदापादकत्वमिति चेन्न, दुःखाद्यनुसन्धानरूपानर्थस्योपहितनिष्ठत्वेन बन्धमोक्षवैयधिकरण्यस्य तादवस्थ्यात् बद्धस्य निवृत्तिरेव नतु मोक्ष इत्यापत्तेश्च। ननूपाधेः कल्पितत्वान्निवृत्तावपि उपाधेयस्याकल्पितत्वेन निवृत्त्ययोगात् मोक्षान्वयित्वमिति चेन्न, शुद्धभिन्नतया भवदभिमतस्य विशिष्टस्य मृषात्वेन तत्र मोक्षान्वयासम्भवात्। ननु दुःखाद्यनुसन्धानमुपहितगतमपि अविद्यारूपबन्धस्य शुद्धवृत्तित्वात्तत्रैव मोक्ष इति तयोर्वैयधिकरण्याभाव इति चेन्न, दुःखाद्यनुभवद्वारेणैवाविद्याया अनर्थत्वात्। यत्र दुःखाद्यनुसन्धानं स एव बद्धस्तस्यैव मोक्षौचित्यात्। नाप्यविद्यावच्छिन्नद्वाराऽवस्थात्रयातीते शुद्धेऽप्यनुसन्धानमिष्टमिति वाच्यं, दुःखानुसन्धातुरवस्थात्रयातीतत्वासम्भवात्। अथ चोपहितस्योपाधिकृतत्वेनोपाधेः शुद्धगतत्वमेव वक्तव्यं तथात्वे च किमेकैकोपाध्यपगमे मोक्षः? उत सर्वोपाध्यपगमे? आद्ये सदामुक्तिरेव नतु बन्ध इत्यापातात्। द्वितीये अधुना बन्ध एव न कस्यापि मुक्तिरित्यङ्गीकृतं स्यात्। न च जीवानामनेकत्वात् येनोपाधिना यस्य परिच्छिन्नत्वं तस्मिश्चेतने तदुपाध्यपगमे मोक्ष इति वाच्यं विकल्पासहत्वात्। तथाहि जीवनानात्ववादे चेतनभेदो वास्तवः? औपाधिको वा? आद्ये अद्वैतवादो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात् तवानङ्गीकाराच्च अस्मत्पक्षप्रवेशाच्च। द्वितीये एकोपाधिविनिर्मुक्तस्यापि शुद्धस्योपाध्यन्तरावच्छिन्नत्वेन कदापि मुक्तेरसम्भवात् भग्नोपाधेश्चेतनस्योपाध्यन्तरोपहितेभ्यो भिन्नत्वाभावात्। ननु माभूदनेकजीववादे मुक्तेः सामञ्जस्यम्, एकजीववादे

तु सर्वोपाध्यपगमान्मोक्ष इति चेन्न, शुकादिमोक्षविधायकशास्त्रस्य बाधापत्त्या तन्मतस्यैवाप्रामाणिकत्वात् दुःखाद्यनुसन्धानस्याव्यवस्थापत्तेश्च। किञ्चोपाधिरेकदेशेन सम्बद्धः ? कृत्स्नेन वा ? आद्ये त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावेनौपाधिकत्वमेव वाच्यं तथात्वे चानवस्थाप्रसङ्गः। अन्त्ये, न भेदकता कृत्स्नस्यैकोपाधिनैव ग्रस्तत्वात्। न च सर्वविकल्पासहत्वेन मिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मिथ्याभेदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। उत्तरास्फूर्तौ प्रधानसन्निव्त्योर्विकल्पाद्यसहत्वमिति साङ्ख्यबौद्धाभ्यामपि वक्तव्यत्वेन तन्निरासासम्भवात् मृषाभूतस्यापि व्यावहारिकस्य त्वया व्यवस्थाऽङ्गीकारात्। अन्यथा जीवजडयोर्विश्वकर्तृत्वान्तर्यामित्वादिकं निरस्येश्वरे तत्समर्थयतः समन्वयाध्यायस्योच्छेदापत्तेः। तव मते परमेश्वरकर्तृत्वस्यापि व्यावहारिकत्वात्। तस्माद्बद्धमुक्तः दुःखाद्यनुसन्धानानुपपत्त्या चितो वास्तवो भेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति सिद्धं भेदस्यापि पारमार्थिकत्वम्। ननु बन्धमोक्षादि व्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपद्यमानत्वमेवेति चेन्न, तस्मिन्नेकस्मिन्नपि सुप्ते सर्वजगदप्रतीत्यापत्तेः। ननु समष्ट्यभिमानिनोऽस्वापान्नोक्तदोषापत्तिरिति चेन्न, सृष्टिमारभ्याप्रलयमप्रसुप्तत्वस्य जीवेऽसम्भवात्। जीवैक्याङ्गीकारे अहं त्वमयमिति प्रत्यक्त्वपराक्त्वप्रत्यानामुच्छेदापत्तेश्च। न हि देवदत्तस्य त्वमिति धीविषयस्याहमिति धीविषयत्वं युक्तमित्यर्थः। ननु नायं दोषः भिन्नान्तःकरणभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरणमादायाहन्त्वमादिप्रत्ययानां सविषयत्वव्यवस्थोपपत्तेरिति चेन्न, योगिनः कायव्यूहे नानान्तः करणतादात्म्यारोपेऽप्यहमित्येव प्रतीतेः। न च तत्रान्तः करणस्यैकत्वमेवेति वाच्यं, बाह्यकरणानामप्यैक्यापत्त्या कायव्यूहस्यैवासम्भवात्। किञ्च त्वन्मते एकस्यैव चितः सर्वान्तः करणैरभेदाध्यासेन चैत्रस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण रूप्यभ्रमनिवृत्तावन्येषामपि तन्निवृत्त्यापत्तिः अन्तःकरणस्य भोगाद्यव्यवस्थापकत्वात्। अन्यथा यौगिकायव्यूहे देहोऽपि

मोक्षभेदकः स्यात् । अथ चैकएव जीवः सर्वःसर्वकल्पकस्तेनैव सर्वमिदं कल्पितमिति चेन्न, जीवस्य कारणताभिषिध्य परमेश्वरकारणत्वबोधकानां श्रुतीनां बाधापत्तेः सार्वज्ञ्यबोधकश्रुतीनां निर्विषयत्वापत्तेश्च जीवभिन्नेशाभावात् जीवे सार्वज्ञ्यस्यानुभवविरोधाच्च । न च समष्ट्यभिमानिनो जीवस्यैव सार्वज्ञ्यादियोगोऽभ्युपगम्यत इति वाच्यं, लोके जीवत्वेन प्रसिद्धेषु सार्वज्ञ्यादेः प्रत्यक्षादिना बाधितत्वात् प्रसिद्धभिन्नस्य सार्वज्ञ्यस्वीकारे तस्यैवेश्वरत्वेनेष्टापत्तेरिति संक्षेपः । द्वितीये चेतनानेकत्वपक्षे तद्भेदस्यौपाधिकत्वे उक्तदोषाणां योगः । किञ्चौपाधिकभेदाङ्गीकारे उपाधिगमनकाले तदवच्छिन्नस्य कौटस्थ्यात् गत्यभावेन पदे पदे बन्धमोक्षौ स्याताम् । अनादिबद्धस्याकस्मात्साधनं विनैव मोक्षः । कूटस्थनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्याकस्मान्निष्कारणमेव बन्ध इत्यर्थः । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । स्वाभाविकत्वे चास्मत्पक्षप्रवेशोऽद्वैतभङ्गश्च । ननु माभूदुपाध्यवच्छिन्नस्योक्तदोषकदम्बाज्जीवत्वं किन्तु चेतनप्रतिबिम्ब एव जीवस्तस्याविद्याया अन्तःकरणस्यैववोपाधेः कल्पितत्वेन तन्नाशे जीवब्रह्मैक्यसिद्धिरिति चेन्न, प्रतिबिम्बभावे उपाधेर्बिम्बस्य च सावयवत्वरूपवत्त्वप्रमाणविषयत्वादीनां तत्कारणानामभावात् । तथाहि बिम्बरूपो रूपी प्रत्यक्षविषयोऽवयववान् वा ? नीरूपप्रमाणाविषयो निरवयवो वा ? नाद्यः अनङ्गीकारात् । अन्यथा निर्विशेषाद्वितीयवादभङ्गापत्तेः । न द्वितीयः, असम्भवात् । नीरूपस्य च रूपस्य प्रत्यक्षगोचरस्वाश्रयद्रव्यविशिष्टस्यैव सावयवे प्रत्यक्षगोचरे एव द्रव्ये प्रतिबिम्बभावापत्तिदर्शनान्न केवलस्यातो न तत्र व्यभिचारः शङ्कनीयः । नचाकाशस्य निरवयवनीरूपस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं, पञ्चीकृतस्याकाशस्य सावयवत्वरूपित्वचाक्षुषत्वादीनां सत्त्वेन प्रतिबिम्बनस्याविरुद्धत्वात् । अपञ्चीकृतस्य केवलस्य तु प्रत्यक्षगोचरत्वाभावेन प्रतिबिम्बकल्पनाया अप्रामाण्यात् । अन्यथा कालधर्मादीनां शब्द-

स्पर्शादौ वायुपिशाचादीनां चाचाक्षुषाणां कालादौ प्रतिबिम्बना-पत्तेः तच्च दृष्टिश्रुत्यगोचरत्वादनुपपन्नम् । किञ्च सूर्यचन्द्रादिप्रभा-मण्डलयुक्तस्यैवाकाशस्य प्रतिबिम्बभावापत्तिर्न केवलस्यान्यथा-न्धकारेऽपि तद्दर्शनापत्तिरतोन तत्र व्यभिचारावकाशः । किञ्चोपा-धिसम्बन्धो जीवे स्वाभाविकः ? औपाधिको वा ? नाद्यः, त्वन्मते ऽनि-र्मोक्षप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अनवस्थानात् अन्योऽन्याश्रयाच्च । नचो-पाधिरेव स्वसम्बन्धहेतुरिति वाच्यम्, आत्माश्रयात् । वस्तुतस्तु बिम्ब-समसत्ताके एवोपाधौ लोके प्रतिबिम्बदर्शनात् प्रकृतेऽविद्याद्युपा-धीनां ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावान्नेष्टसिद्धिः । अन्यथा मृगमरीचिका-जलेऽपिसूर्यादिप्रतिबिम्बदर्शनापत्तिः । नच दर्पणस्थनेत्रप्रतिफलित-मुखादिदर्शने व्यभिचारः, सोपाधिकारोपे दृष्टस्य स्वबाध्यौपाधिक-त्वस्य तत्रासत्त्वेन नेत्रदेशावच्छेदेन तन्मुखप्रतिफलनमित्यङ्गीका-रात् । तत्राप्युभयोः प्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बभावेन स्थितत्वे*ऽपि बिम्बसमसत्ताकोपाध्युपहितत्वस्य नियामकत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । किञ्चोपाधिर्बिम्बान्यदेशावस्थाने एव प्रतिबिम्बभावः नत्वे-कत्रैव प्रकृते तदभावादिष्टासिद्धिः । अयम्भावः । उपाधिर्ब्रह्मैकदेश-वृत्तिः ? व्याप्यवृत्तिर्वा ? नाद्यः, ब्रह्मणः सदेशत्वापत्तेर्निर्विशेषत्वहानिः द्वितीये सर्वस्याप्युपाधिमत्त्वे प्रतिबिम्बनासिद्धिः सुतरां शुद्धत्व-हानिश्च । इतरथा जलनिमग्नानामपि जलौकसां प्रतिबिम्बो दृश्येत, न तु तदस्ति तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । तस्माद्बिम्बप्रतिबिम्बवज्जीव-ब्रह्मैक्यं वक्तुमशक्यत्वात्सर्वथाप्यनुपपन्नमिति सिद्धम् । किञ्च "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति श्रुतेरेकजीववादे ह्युपदेष्टव्यादन्यस्य चेतनस्याभावादुपदेष्टुरभावे तत्त्वज्ञानासम्भवस्तस्मिंश्च मोक्षा-सम्भवः । न च कल्पितस्योपदेष्टृत्वं, शास्त्रोक्तलक्षणलक्षितस्यैव तथा-त्वश्रवणात् । "सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ" मिति श्रुतेः । न च स्वाप्नस्य गुरोरिवोपदेष्टृत्वेऽपि तुल्यभावेन तथा-

*दर्पणे ।

त्वोपपत्तिरिति वाच्यं,स्वाप्तस्य गुरोरज्ञाननिवर्त्तकत्वादर्शनादन्यथा "यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूही"ति श्रुतेः "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति स्मृतेश्च व्याकोपात् । किञ्चोपदेष्टुर्गुरोर्निश्चिताद्वैतवत्त्वं? न वा?नाद्यः, अद्वैतज्ञानवतः पुंसोद्वैतदर्शनात्मकशास्त्रप्रणयनासम्भवात् । द्वितीये प्रतारकत्वापत्तिः अन्धपरम्पराण्यायापत्तेश्च । किञ्चानादिसंसारे कस्य चित्तत्त्वज्ञानं मुक्तिश्चाभूत् ? न वा ? आद्ये जीवस्यैकत्वेनेदानीं संसारानुपलब्धिप्रसङ्गः । द्वितीये शुकादीनां यदिमुक्तिर्नासीत्तर्हि ममापि न भविष्यतीति शङ्कया वेदान्तश्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च शास्त्रप्रामाण्यदार्ढ्यात्प्रवृत्त्युपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं चेच्छ्रुतिप्रामाण्यदार्ढ्यादेव सदासिद्धो जीवभेदःश्रुतिप्रमितः केषाञ्चिन्मोक्षश्च कुतो नाङ्गीक्रियते "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् । अजोह्येको जुषमाणो ऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः । नित्योनित्यानामि"त्यादिश्रुतिभ्यः "अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक्"इत्यादि स्मृतिभ्यश्च । तस्मात्त्वन्मते मोक्षस्य स्वरूपत्वेन सदैव स्वत एव प्राप्तत्वाद्बन्धस्य चाविद्यकत्वेन मृगतृष्णाकल्पितोदकेनैव तेन स्पर्शासम्भवात्तन्निवृत्तये शास्त्रप्रणयनस्य श्लेष्मविलोडनमात्रत्वेन सुतरां वैयर्थ्यम् । शुद्धस्य नित्यमुक्तत्वात् बद्धस्य च तुच्छत्वात् कस्य मुक्तये प्रयासविशेषमुमुक्षोरेवासिद्धेः । तस्मात्प्रयोजनासिद्धेः शास्त्रारम्भो व्यर्थ एव । न च स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वेऽपि कण्ठस्थस्य नित्यप्राप्तस्य विस्मृतस्य मण्युपदेशवदुपदेशः सार्थक इति वाच्यं, मण्युपदेशस्य सुखं दुःखाद्यभावश्च फलं, न च त्वन्मते स्वरूपभिन्नं प्राप्यं किञ्चिदस्ति स्वप्रकाशात्मकस्य नित्यप्राप्तत्वात् । किञ्च मणेर्देहादिभिन्नत्वेनाहन्तानास्पदत्वाद्विस्मरणविषयत्वं वक्तुं शक्यं, ब्रह्मणस्तु स्वरूपत्वेन विस्मरणासम्भवान्नोक्तदृष्टान्तसिद्धिः।किञ्च मणेः स्वल्पपदार्थस्य

देहैकदेशवृत्तित्वेन विस्मृत्यर्हत्वं भवेत् आत्मनस्तु सर्वगतत्वेन स्वरूपत्वेन च तत्तासम्भवात् दृष्टान्तस्यात्यन्तवैषम्यमेवेति संक्षेपः। एतेनाधिकार्य्युपपत्तिरपि निरस्ता । प्रयोजनाभावेऽर्थित्वाभावस्तदभावे च सामर्थ्यविद्वत्त्वयोरकिञ्चित्करत्वादप्रयोजकत्वमिति । नन्वस्मन्मते सर्वस्याप्यधिकार्यादिकथनस्याज्ञानप्रयुक्ताध्यासपूर्वकप्रमाणप्रमेयादिव्यवहारान्तर्गतत्वान्नोक्तदोषावकाशोऽध्यासमाहात्म्येन निखिलविरोधस्यापरिहरणीयत्वादिति चेन्न, अधिष्ठानारोप्यलक्षणप्रमाणसामग्र्याद्यभावेनाध्यासासम्भवस्य पूर्व्वाचार्यैर्विस्तृतत्वात् । तथाहि साधकबाधकोभयविधसामान्यविशेषधर्मवत्त्वस्यैवाधिष्ठानत्वे प्रयोजकत्वं सामान्यतो ज्ञातं विशेषेणाज्ञातमेवाधिष्ठानं लोके प्रसिद्धम् । यथेदं रजतमित्यत्रेदन्तासामान्यधर्म्मो रजतस्य साधकः शुक्तौ वर्त्तते शुक्तित्वञ्च विशेषधर्मस्तस्य बाधकः । त्वन्मते तु निर्विशेषाद्वितीयचिन्मात्रस्य वस्तुनोऽधिष्ठानत्वासम्भव उभयविधधर्मवत्त्वाभावादन्यथा सिद्धान्तभङ्गः । तस्मादधिष्ठानासिद्ध्या तत्प्रयोज्याध्यासासिद्धिरेवेति संक्षेपः । अथारोप्यासिद्ध्याऽप्यध्यासासिद्धिः यद्यदारोपितं तत्तत्सप्रधानं शुक्तिरूप्यादिवत्, यन्नैवं तन्नैवं शशशृङ्गादिवदित्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तेः सर्वसम्मतत्वात् । ननु प्रधानं सजातीयमस्त्येव पूर्वप्रपञ्चसजातीयस्योत्तरप्रपञ्चस्याध्यासाङ्गीकारात् । अध्यासो हि स्वकारणतया संस्कारमपेक्षते नतु संस्कारविषयस्य सत्यत्वमनुपयोगात् । न हि प्रमाणजन्यस्यैव संस्कारस्याध्यासहेतुत्वमिति नियम इति चेन्न, अनाद्यविद्यादेरध्यस्तत्वासम्भवेन तात्त्विकत्वप्रसङ्गात् । नचाविद्याद्यध्यासस्य प्रधानादि विनैवाङ्गीकारान्नोक्तदोष इतिवाच्यं, ब्रह्मणोऽपि प्रवाहानाद्यारोपापत्तेरित्याद्याकरे विस्तृतं पूर्वैः । अपि चासत आरोपासम्भवादेकत्र सत एवान्यत्रारोपनियमात् । न हि स्वरूपेणासतः शशशृङ्गादेरारोपः सम्भवत्यदृष्टश्रुतत्वात् । नचारोपे तद्विषयकप्रतीतिमात्रमेवापेक्षितं नतु तद्विषयस्यसत्यत्वमपीति वाच्य-

मसतः प्रतीतेरेवासम्भवात्। न च रज्जौ सर्पप्रतीतेरिव प्रपञ्चप्रतीतेरपि दोषमात्रमेव कारणमपेक्षितं, नतु विषयसत्त्वमपीति वाच्यं, दोषात्मककारणस्याप्यसत्त्वसाम्येन तव पक्षे प्रतीतिलक्षणकार्योत्पत्तेरसम्भवात् कार्यस्य कारणसत्त्वापेक्षत्वनियमात् कुत्राप्यसतः कारणत्वासम्भवाच्च। सर्पादिभ्रमस्थलेऽपि कल्पितसर्पादिविषयकज्ञानस्यैव भयकम्पादिहेतुत्वं, न विषयस्य, सर्पज्ञानाभाववतो बालस्य सत्सर्पदर्शनेऽपि भयाद्यभावात् प्रत्युत तद्ग्रहणे प्रवृत्तिदर्शनाच्च। अन्यथा कारणमात्रस्यासत्त्वाङ्गीकारे कार्योत्पत्तिकथाया एवानवसरात्। नन्वसतोरज्जुसर्पादेस्तज्ज्ञानकारणत्वोपपत्तिवद्भयादिकारणत्वोपपत्तिरपि सुकरा भिन्नकारणाङ्गीकारे गौरवादिति चेन्न, तत्रापि दोषस्यैवासद्विषयकज्ञानकारणत्वेनासतोविषयस्य कारणत्वासम्भवात्। तस्मादारोप्यासिद्ध्याऽध्यासासम्भवस्यावश्यकत्वमेवेति संक्षेपः अथलक्षणासिद्ध्याऽपि तदसिद्धिः। किमध्यासलक्षणमित्यपेक्षायां स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्याहुस्तत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणं शिष्टं पदद्वयं तु तदुपपादकम्।तथाहि अवभास्यत इत्यवभासोरजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः। तत्त्वञ्चारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वं तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्व मित्यर्थः।इदञ्च साद्यनाद्यध्यासस्य साधारणं लक्षणं संयोगेऽतिव्याप्तिवारणायैकावच्छेदेनेति संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे मूलावच्छेदेन स्वात्यन्ताभाववत्यवभासमानत्वेऽपि स्वसंयोगस्य स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः। पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतोघटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसंसृज्यमान इति पदं तेन स्वाभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य वर्त्तमानत्वमुच्यते इति नातिव्याप्तिः।भूत्वावच्छेदेनावभास्यमाने गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीतिपदं शुक्त्याविदन्तावच्छेदेन

रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावो ऽस्तीति नाव्याप्तिः। ननु शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वादस्य लक्षणस्यासम्भवः। न च स्मर्यमाणस्य सत्यरजतस्यैव तत्रावभास इति वाच्यं, अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह, स्मृतिरूप इति। स्मर्यत इति स्मृतिः सत्यरजतादिस्तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्यपदेन स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः। सादृश्यमुपपादयति पूर्वदृष्टेति दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोपयोः सादृश्यं बोध्यते। प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वं वा स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात्प्रमाणाजन्यत्वाच्च। तर्ह्यारोपस्य स्मृतित्वमेव विवक्षितमिति चेन्न, दोषसम्प्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन तन्मात्रजन्यत्वाभावात् सम्प्रयोगोनाम अधिष्ठानसामान्ये ज्ञानम्, अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसम्प्रयोगाभावात्। एवं च दोषसम्प्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्तौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्रावभासस्य लक्षणत्वमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम्। तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यते इति योजना। ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास इति वाक्यं योजनीयमिति तन्नेति ब्रूमः, मूलाविद्याध्यासे तदसम्भवस्य दुर्वारत्वात् एकत्र सतो ऽन्यत्रारोपत्वं भ्रमत्वं अत्यन्तासतो ऽध्यासायोगादित्युक्तम् पूर्वमेव। इदं रजतमितिप्रतीतिवदियमविद्येति कस्यचित्कदाचिदपि प्रतीत्यभावात् संस्कारसादृश्यसम्प्रयोगसामग्रीविरहाच्च। नच संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं सादृश्यमिति वाच्यं, संस्कारस्यानुभवपूर्वकत्वेन तदभावे संस्कारासिद्धेस्तदसिद्धौ तज्जन्यज्ञानाभावस्तदभावे च कथं तद्विषयत्वरूपं सादृश्यमिति। किञ्चाविद्यासादृश्यं कस्मिन्वर्त्तते इति वक्तव्यं ? न शुद्धे तस्य

निर्विशेषत्वादन्यथाशुद्धत्वहानिर्नापि जीवे तस्याध्यस्तत्वेनोत्तरभावित्वात् किञ्चाविद्यायां चितोऽध्यासेऽपि चित्साहश्यस्य कथं वृत्तिरिति वक्तव्यं सूर्यसाहश्यस्य तमस्यसम्भववत् महाद्विरोधात् यच्चोक्तं स्मर्यमाणसदृश इत्यध्यासविशेषणं तदविचारितं प्रथमाध्यासे स्मर्यमाणस्यैव शशशृङ्गायमाणत्वात्कुतस्तत्साहश्यसम्भावनापीति यदप्युक्तं सम्प्रयोगोनामाधिष्ठानसामान्यज्ञानमित्यादि तदसम्यक् निर्विशेषे सामान्यविशेषत्वाभावात् कल्पितसामान्यादिधर्मस्याध्यासजन्यत्वेनतदानीमभावाच्च किञ्च तवाभिमताधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याश्रयाभावेन कुत्राप्यवृत्तित्वात् ज्ञातुरभावाज्ज्ञानासिद्धेः किञ्च सामग्रीविरहादप्यध्यासासम्भवः कारणाभावे कार्याभावनियमात् । तथाहि अध्यासमात्रस्य दोषसाहश्यसंस्कारसम्प्रयोगसामग्रीजन्यत्वनियमस्तावन्निर्विवादः तत्रेदं रजतमितिप्रतीतौ दोषसाहश्यज्ञानसंस्काराणां भ्रान्तिमत्पुरुषनिष्ठत्वात् रजतसाहश्यस्य च शुक्तिवृत्तित्वात् सम्प्रयोगस्य च सम्बन्धरूपत्वेनोभयनिष्ठत्वात्तत्समुदायरूपसामग्र्याऽध्यासंसिद्धिः प्रकृतेतुसामग्रीतदाश्रययोरभावात् जीवदोषादीनामध्यासकार्यत्वेनोत्तरभावित्वाच्च कथमविद्याध्यास इति । नन्वध्यासोद्विविधः सादिरनादिश्च तत्र सादावेवोक्तसामग्र्यपेक्षा नत्वनादौ तथाचाविद्याध्यासस्यानादित्वान्नोक्तदोषावकाशः एवमयमनादिरनन्तोनैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपइतिभाष्यकृतुक्तेरिति चेन्न अध्यासमात्रस्य सादित्वदर्शनात् अनादेः सतो ऽपि वस्तुनोऽध्यस्तत्वाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽपि तथात्वं वक्तुं शक्यते तस्याप्यनादित्वसाम्यात् । नन्वनादित्वंनामानाद्यविद्याकार्यत्वं नैसर्गिकत्वं चाध्यासात्संस्कारस्ततोऽध्यास इतिप्रवाहरूपेण अनन्तत्वञ्च ज्ञानं विना ध्वंसायो-

ग्यत्वं विनिश्चितं तस्मान्नोक्तदोषावकाश इतिचेन्न असदुत्तर-
त्वात् तथाहि न तावदुक्तलक्षणानादित्वं वक्तुं शक्यं अनादि-
त्वकार्यत्वयोरितरेतरव्याघातात् प्रत्युत कार्यत्वस्य सादित्वेनैव
व्याप्तिदर्शनात् नाऽपि नैसर्गिकत्वं वक्तुमर्हं अन्योन्याश्रयत्व-
प्रसङ्गात् नाप्युक्तलक्षणानां तत्त्वं ज्ञानेन तत्सम्बन्धस्यैव ध्वं-
सात् न स्वरूपस्य "गौरनाद्यन्तवती, अजामेका" मितिश्रुतेरनाद्य-
नन्तरूपस्य निवृत्तिरेव श्रूयते नतु स्वरूपनाशः अन्यथामुक्तानां
बाहुल्यादिदानीमनुपलब्धिप्रसङ्गात् "भूयश्चान्ते विश्वमायानि-
वृतिः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्तिते" इतिश्रुतिस्मृ-
तिभ्यां ननु सर्ववादिसम्मतत्वात्कथमध्यासोनिरस्यत इति-
चेन्न साद्यध्यासस्य सम्मतत्वेऽप्यनाद्यध्यासस्य केषामप्यसम्मत-
त्वादितिसंक्षेपः । अथप्रमाणाभावादप्यध्यासानुपपत्तिः ननु "द्रष्टा
नुमाताश्रोताऽहं" मित्यादिप्रत्यक्षस्य देवदत्तादिकर्तृकः सर्वो-
ऽपि व्यवहारः तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलकः तदन्वयव्य-
तिरेकानुसारित्वात् यदेवं तदेवं मृन्मूलघटवदित्यनुमानस्य यद्य-
ध्यस्तः प्रमाता न स्यात्तर्हि प्रमाणादिव्यवहारो न स्यात्स-
र्वस्यापि व्यवहारजातस्याविद्यावद्विषयकत्वादित्यर्थापत्तेश्चात्र
मानत्वात् । तथाचाहभाष्यकारः "तमेतमविद्याख्यमात्मानात्म-
नोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारालौकि-
कावैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमो-
क्षपराणीत्युक्त्वा कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि
शास्त्राणि चेति उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममेत्यभिमानहीनस्य
प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यादिनोक्ति कथं प्रमा-
णाभाव इति चेन्न उक्तप्रत्यक्षानुमानादेराभासमात्रत्वात् । तथाहि
उक्तप्रत्यक्षादीनां शरीरेन्द्रियादियुक्तात्मपरत्वेनाध्यस्तविषयकत्वा-

भावात् "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इतिश्रुतेरन्यथायुक्तस्थानेऽध्यस्तमितिप्रयोगः श्रुतौ स्यात् श्रुतिगृहीतत्वादुक्तार्थस्यैव सम्यक्त्वेनोक्तमानस्याध्यासपरत्वाभावात् किञ्चाऽध्यासस्याद्याप्यसिद्ध्या तदनुमाने साध्यासिद्धिः अध्यासप्रयुक्तव्यवहारस्तत्प्रयुक्तश्चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयश्च अध्यासाऽसिद्ध्या हेतुरपि स्वरूपासिद्धः घटादीनां मृत्परिणतत्वेन दृष्टान्तवैषम्यञ्च तथैव व्यवहारस्य देहादियुक्तात्मकर्तृकत्वेनान्यथासिद्धत्वादर्थापत्तेरपि निर्मूलत्वादाभासमात्रत्वम्। ननु मास्तु प्रत्यक्षादीनामत्रप्रामाण्यम् "ब्राह्मणो यजेत नह वै स्नात्वा भिक्षेत्, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीत" त्यादिश्रुतीनां वर्णाश्रमवयोवस्थाद्यध्यासवन्तमेवाधिकृत्य प्रवृत्तिर्दृश्यते। तथोक्तं भाष्यकारेण "ब्राह्मणो यजेत" त्यादीनि शास्त्राणयात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्त इति तस्माच्छ्रुतिप्रमाणकत्वादध्यासो ऽवश्यंमाननीय इतिचेन्न उक्तश्रुतीनामपिवर्णाश्रमवयोवस्थादिमच्छरीरसंयुक्ताधिकारिविषयकत्वाविशेषात् आसामपि तथैकवाक्यत्वाच्च तन्निष्ठानाम्मनीषित्वयोगंश्रावयन्तीश्रुतिस्तद्विपरीतवादिनां कुमनीषित्वं सूचयति तस्माद्येषां मतेऽध्यासो वेदादिप्रमाणविरुद्धोऽपिकुलधर्मत्वेन ग्राह्यस्तैरेव माननीय इतिमनीषिपदस्वारस्यार्थः। किञ्च तव मते जीवन्मुक्तानामपियाज्ञवल्क्यादीनां तादृशव्यवहारस्य तादवस्थ्यदर्शनेन तेषामप्यध्यासवत्त्वं स्वीकार्यं अन्यथा व्यतिरेकनियमभङ्गः स्यात् तथात्वेच तेषामज्ञत्वाविशेषेण तदुपदेशस्यान्धपरम्परान्यायापत्तेरनाप्तत्वयोगोदुर्वारस्तदुपदेशमूलकदानीन्तनानांपौरुषेयशास्त्रव्याख्यातवाक्योपदेशानांसुतरामनाप्तत्वप्रसङ्गेनोपदेशसन्ततेः सुतमां वञ्चकत्वयोगाद्दनिर्मोक्षप्रसङ्ग इतिसंक्षेपः।

नन्वध्यासासम्भवः किमयुक्तत्वाद्वाभानाभावाद्वाकारणाभावाद्वेति आद्ये इष्टापत्तिरध्यासस्यासङ्गे स्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वस्यास्माकमलङ्कारत्वात् नद्वितीयः अज्ञः कर्तामनुष्योऽहमितिप्रत्यक्षानुभवात् नतृतीयः मिथ्याऽज्ञानस्य तत्कारणस्य भावात् । तथाह भाष्यकारः मिथ्याऽज्ञाननिमित इति मिथ्या च तदज्ञानं च तन्मिथ्याज्ञानं तदेव निमितमुपादानंयस्यसतथेत्यर्थः इति चेन्न आपातरमणीयत्वात् । तथाहि यदुक्तमात्मन्यध्यासायुक्तत्वमस्माकमलङ्कार इति तदुक्तं तत्रयुक्त्युपन्यासस्य जलताडनवद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् यदप्युक्तमज्ञः कर्त्तेत्यादि तदप्यसम्यक् उक्तप्रत्यक्षस्य देहादियुक्तात्मविषयकत्वेन प्रमात्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् । ननुतथाप्यपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण तत्वमस्यादिवाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनादुक्तप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वमेवेति चेन्न तत्वमस्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यमानस्य "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेतीक्षणबहुभवनसङ्कल्पवतो ब्रह्मणः "सदेव सोम्येदमग्रआसी" दिति सच्छब्दवाच्यस्य "एकमेवाद्वितीय"मिति अतिशयसाम्यशून्यस्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" मितितादात्म्योपदेशोऽस्मदिष्टतम एव न तत्राकर्तृब्रह्मोपदेशः केनापि पदेन लभ्यते प्रत्युतेक्षणकर्तृबहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं "तत्तेजोऽसृजते"ति तेजःप्रभृतिजगत्कर्तृत्वं श्रूयते अतो नोक्तप्रत्यक्षस्यभ्रमत्वम् । ननुसच्छब्दवाच्यस्य सार्वज्ञ्यादियोगात्कर्तृत्वादिसत्वेपि लक्षणाया निर्विशेषाऽकर्तृब्रह्मबोधनपरत्वस्वीकारान्नोक्तार्थसिद्धिरिति चेन्न लक्षणासम्भवात् । तथाहि यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्यः प्रवाहस्तल्लक्ष्यश्च नीरादिस्तीरादिपदवाच्यस्तथा सच्छब्दवाच्यः सर्वज्ञः पुरुषोत्तम ईक्षणादिकर्तृत्वाश्रयस्तेजःप्रभृतिजगदभिन्ननिमितोपादानकारणरूप-

स्तस्य यो लक्ष्यः स पदान्तरवाच्यो नवेति नाद्यः वाच्यत्व-स्यापरिहार्यत्वात् वाच्यत्वेच तवमते मिथ्यात्वापत्तिरप्यावश्य-म्भाविनी वाच्यमात्रस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात् सच्छब्दलक्ष्यो मिथ्या पदान्तरवाच्यत्वात् तव मते तीरादिवदिति प्रयोगात् न द्वितीयः पदमात्रावाच्यस्यावस्तुत्वापत्तेः सच्छब्दलक्ष्यं तुच्छम्पदमात्रा-वाच्यत्वात् खपुष्पादिवदित्यनुमानात् । ननु विषमो ऽयं दृष्टान्तः जहल्लक्षणात्वात् प्रकृते तु जहदजहत्स्वार्थलक्षणास्वीकारस्तत्र शक्यैकदेशस्य विशेषणमात्रस्यैव त्यागेन विशेष्यभागस्यात्यागा-न्नोक्तदोषावकाश इति चेन्न शब्दैकदेशवाच्यत्वस्याकामेनाऽपि त्वयाङ्गीकारणीयतया मिथ्यात्वयोगस्य दुःपरिहरत्वात् तथा-चात्र प्रयोगः भागत्यागलक्षणालक्ष्यं मिथ्याशक्यैकदेशत्वादिव-दिति तव मते घटत्वादिवदिति एतेनयदुक्तं कैश्चित् मास्तु लक्ष-णा किन्तु यथा नित्यो घट इत्यत्र घटव्यक्तिनित्यत्वयोरभे-दस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेऽपि घटत्वनित्यत्वयोः समानाधिकर-णस्याविरोधेन शक्यत्वमेव तथा प्रकृतेऽपिशक्यत्वमविरुद्धं-लक्षणाङ्गीकारस्य साम्प्रदायिनां नामाग्रहमात्रत्वात्तस्माच्छक्य-एव शास्त्रार्थ इतिं तदपि निरस्तं वाच्यैकदेशसाम्येन मिथ्या-त्वस्यावश्यम्भावात् त्यक्तद्वितीयभागवदितिसंक्षेपः । ततसिद्ध-म्पूर्वोक्तप्रत्यक्षस्य प्रमात्वमिति नापि मिथ्याज्ञानस्याध्यासकारण-त्वं सम्भवति अज्ञानलक्षणतत्प्रमाणतदाश्रयविषयप्रयोजकनिव-र्तकाद्यसिद्धेः तथाहि तत्र किं तावदज्ञानस्यलक्षणम् अनादि-भावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वम्वा भ्रमोपदानत्वम्वा मिथ्या-त्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम्वा, अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा ऽज्ञानत्वमिति नाद्यः सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचै-तन्यावरकाज्ञानेष्वव्याप्तिस्तेषामनादित्वायोगात् आरोपितसर्पाद्य-

भावोपादानाज्ञाने घटादिविषयकज्ञानप्रागभावे च भावत्वाभावा-
दव्याप्तिश्च नच तस्य भावोपादानकत्वमिति वाच्यं असत्यस्य
सत्योपादानकत्वापातात् तस्याज्ञानोपादानकत्वाभावाङ्गीकारे ज्ञान-
निवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च किञ्च शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति
मते तदज्ञाने चरमसाक्षात्कारानन्तरभाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्तेऽज्ञाने-
रक्तःस्फटिक इतिसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेचाव्याप्तिश्च तेषां
ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात्* सोपाधिकाज्ञानस्योपाधिनिवृत्तिनाश्यत्व-
नियमात् जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्य प्रारब्धभोगनाश्यत्वनियमात्
चैतन्याविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिश्च कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्र-
शरीरस्याज्ञानस्यानादि वाऽयोगात् ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य
रूप्यवदनादित्वायोगाच्चासम्भवश्च किञ्चानादेरभावविलक्षणस्या-
त्मवदनिवर्त्यत्वप्रसङ्गात् अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्त्यमनादिभावरू-
पत्वादात्मवदित्यनुमानात् न द्वितीयः ज्ञानाभावेऽव्याप्तेः अभा-
वस्य निरुपादानकत्वात् सोपादानकत्वे ऽपिभावरूपज्ञानोपा-
दानकत्वायोगात् अन्यथास्वरूपहानिः रज्ज्वासूत्रद्वयमि-
व मायाब्रह्मणी जगदुपादाने इतिपक्षेऽतिव्याप्तेश्च तयोर्भ्रमो-
पादानत्वात् मायावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षेऽसम्भवः कि-
ञ्चायाज्ञानरूपस्य भ्रमस्य भावविलक्षणत्वेन निरूपादानत्वाद-
सम्भवश्च न तृतीयः जीवनमुक्त्यनुवृताज्ञानादावव्याप्यादेर-
त्रापि तुल्यत्वान्नचतुर्थः द्वितीयलक्षणोक्तदोषस्याभावादाव-
व्याप्यादेरत्राप्यविशेषात् इतिसंक्षेपः । तत्प्रमाणतदाश्रयाद्यसि-
द्धिश्च पूर्वाचार्यैराकरेविस्तृता तत्रैव जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्या । अत्र
विस्तरभियोपरम्यते विषयवाक्यार्थस्तु "अरे! मूढे हेमैत्रेयि आत्मा
द्रष्टव्य" इति तव्यप्रत्ययोऽर्हार्थक एव "अर्हेकृत्यतृचश्चे"तिसूत्रा-
त् ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "तस्मिन्दृष्टे परावरे, निरञ्जनः परमं साम्य-

* निवर्त्यत्वाभावादिति पाठान्तरम् ।

मुपैति, तन्महिमानमितिवीतशोकः, "ततोमां तत्त्वतोज्ञात्वा विशते तदनन्तर"मित्यादिवाक्यैर्मोक्षान्तरङ्गोपायतया सिद्धत्वेन विधेयत्वाभावात् तथाच वाक्यान्तरप्राप्तं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं मोक्षासाधारणोपायं दर्शनमुद्दिश्य तदन्तरङ्गोपायभूतं निदिध्यासनमत्रविधीयते । तदेवध्यानज्ञानपराभक्तिध्रुवास्मृत्यपरपर्यायभूतं ज्ञानशब्देनसूत्रयामास भगवान्बादरायणः । सूत्रविषयवाक्ययोरेकार्थत्वनियमात् तत्रापि विषयवाक्यस्य मूलरूपत्वेन स्वतः प्रामाण्याद्बलीयस्त्वं तदनुसारेणैव सूत्रार्थो नेयः अन्यथा तयोर्विषयविषयीभावानुपपत्तेः श्रवणमननयोर्निदिध्यासनोपायत्वेन विनियोगस्तयोरपि परम्परया मोक्षसाधनत्वात् तत्र वेदान्तवाक्यानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वं निश्चित्य तत्प्रतिपाद्यं ध्येयस्वरूपादिकं साक्षात्पश्यत आचार्यस्य मुखात्तदनुभूतवाक्यार्थस्य ग्रहणं श्रवणं श्रुतस्य चोपदिष्टार्थस्य स्वानुभवविषयीकरणाय शास्त्रानुकूलयुक्तिभिर्विचारविशेषो मननम् मननविषयस्यार्थस्य साक्षात्कारासाधारणसाधनमनवरतध्यानं निदिध्यासनं तथा चोक्तलक्षणश्रवणादिसाध्यनिदिध्यासनस्यात्यन्ताप्राप्तत्वादपूर्वविधिरेवायमितिबोध्यम् । द्वितीयवाक्यार्थस्तु तच्छब्दौ पूर्वोक्तवाक्यस्थात्मपरामर्शपरौ विजिज्ञासितव्य इत्यत्रोक्तस्य ध्यानात्मकज्ञानस्य मोक्षान्तरंगोपायत्वाद्विधेयत्वं अन्वेषणस्य श्रवणाद्यात्मकस्य तत्साधनतया विनियोग इति भूमेत्यस्य व्याख्यानं भूमेति सूत्रविवरणाऽवसरे वक्ष्यामः ॥ १ ॥

सू० जन्माद्यस्य यतः। १।१।२

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तल्लक्षणापेक्षायां सिद्धान्तमाह अस्याऽचिन्त्यविचित्रसंस्थानसम्पन्नस्यासंख्येपनामरूपादिविशेषाश्रयस्याचिन्त्यरूपस्य विश्वस्य सृष्टिस्थितिलया यस्मात्सर्वज्ञाद्यनन्तगुणाश्रयाद्ब्रह्मेशकालादिनियन्तुर्भगवतो भवन्ति तदेव पूर्वोक्तनिर्वचनविषयं ब्रह्मेतिलक्षणवाक्यार्थः ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

(जन्माद्यस्य यतः)

एवं निरुक्त्या बृहद्गुणशक्तिस्वरूपं श्रीकृष्णाख्यं ब्रह्म पूर्वाधिकरणे निर्णीतम् इदानीं किं तल्लक्षणमित्याकाङ्क्षायां तदेव जगज्जन्मादिकर्तृत्वसार्वज्ञ्यसत्यत्वादिमत्त्वेन प्रतिपाद्यते । अत्रास्येतिशब्दो जगदाख्यकार्यपरः यतइति

स्य कारणवाचकः पूर्वसूत्राद्ब्रह्मेतिपदमनुवर्त्तते यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दाऽध्याहारः जन्म आदिर्यस्य तदिदं जन्मादि सृष्टिस्थितिलयमोक्षम् अत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः यतो यस्मात्सर्वैश्वरात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः परमकारणात्सर्वनियन्तुर्भगवतः श्रीपुरुषोत्तमात् अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य विविधविभक्तभोक्तृसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपभोगाश्रयस्य तर्कागोचररचनस्य सृष्टिस्थितिलयमोक्षाः प्रवर्त्तन्ते तद्ब्रह्म तदेव मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यमितिसूत्राक्षरयोजना । तथाच श्रुतयः "भृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे"त्युपक्रम्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" त्याद्याः यतो यस्माच्छ्रीपुरुषोत्तमादिमानि महदादितृणान्तानि भूतानि जायन्ते इतिसृष्टिरुक्ता येन जातानि जीवन्तीति स्थितिरुक्ता अभिसम्विशन्तीति लयो दर्शितः यत्प्रयन्ति यं सर्वकर्मध्वंसानन्तरं प्राप्नुवन्तीति

मोक्ष उक्तः अत्र चेतनस्यानादिनिधनस्य देहादिसंयोगहेतुकाविचित्रविज्ञानविकाशो जन्म तत्संकोचपूर्वकः कारणप्रवेशः प्रलयः एतच्च "चराचरव्यपाश्रय" इत्यादिसूत्रद्वयव्याख्याने स्फुटीभविष्यति अचेतनांशस्य सृष्ट्यादौ रूपान्तरभावे मुख्यतेति विवेकः द्वितीयवाक्यार्थस्तु सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वधर्मवद्ब्रह्मेति अत्र सत्यपदमसत्यस्य ज्ञानपदमचिद्वर्गस्यानन्तपदं जीववर्गस्य च व्यावर्त्तकम् तथाच जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वे सति सत्यत्वादिमत्त्वं ब्रह्मलक्षणं सिद्धम् । परापरादिशब्दाभिधेयानां स्वस्वाभाविकीनां सूक्ष्मावस्थापन्नानां शक्तीनां तत्तद्गतसद्रूपकार्याणां च स्थूलतया प्रकाशकत्वमुपादानत्वम् । स्वस्वानादिकर्मसंस्कारवशीभूतात्यन्तसङ्कुचितभोगस्मरणानर्हज्ञानधर्माणां चेतनानां कर्मफलभोगार्हज्ञानप्रकाशनेन तत्तत्कर्म्मफलतत्तद्भोगसाधनैः सह योजयितृत्वं निमित्तत्वम् । विषयवाक्यानुरूपास्मृतिश्च "भृगुणा ऽभिहितं शास्त्रं भारद्वाजाय पृच्छते" इत्युपक्रम्य "स एष भगवान्विष्णुरनन्त इतिविश्रुतः । सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयो ऽकृ-

त्मभिः । अहङ्कारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै । यतः समभवद्विश्वं पृष्टो ऽहं यदिह त्वये"ति मोक्षधर्मे। ननु श्वेताश्वतरोपनिषदि "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य" मिति बहूनि कारणान्युक्तानि पुरुषोत्तमो वासुदेव एव जगतां कर्त्तेति निर्धारणे किंप्रमाणमितिचेच्छृणु "यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः । "ज्ञः कालकालः गुणी सर्वविद्यः । न यस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः । एको ह वै नारायण आसीत् विष्णुस्तदासीद्धरिरेव निष्कलः । नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते । एतस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात्त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत । एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्यः । एको ऽपि सन्बहुधा यो विभाति ॥ क इति ब्रह्मणो नाम ईशो ऽहं सर्वदेहिनां आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् । अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः । कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् । वेदे रामायणे चैव भारते पञ्चरात्रके । आदावन्ते च

मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिपूगो जगत्कारणनिर्धारणे मानम् जगदुत्पत्त्यादिविषयेषु वाक्येषु क्वचिच्छ्रूयमाणाः हिरण्यगर्भादिशब्दा उक्तलक्षणब्रह्मपरा ज्ञेयाः तस्मात्सर्वात्मा सर्वेश्वरः सर्ववेदैकवेद्यः श्रीकृष्णो जगतः कारणमितिसिद्धम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं निर्वचनमुखेन जिज्ञास्यं व्युत्पादितं तस्य किं लक्षणमित्यपेक्षायामाह ॥

"जन्माद्यस्य यतः"

अस्येति शब्दः कार्यपरः यत इतिकारणपरः जन्मआदिर्यस्य तदिदं जन्मादि सृष्टिस्थितिलयमोक्षान्तङ्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः लम्बकर्णमानयेतिवत् यतो यस्मात्सर्वेश्वरात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः परमकारुणात्सर्वनियन्तुर्भगवतः श्रीपुरुषोत्तमादस्य-

जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य विविधविभक्तभोक्तृभोग्यसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपभोगाश्रयभूतस्य तर्कागोचररचनस्य जन्मस्थितिलयमोक्षाः प्रवर्त्तन्ते तदेव ब्रह्म जिज्ञास्यमिति वाक्यार्थः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् "भृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे"त्युपक्रम्य"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्वि-जिज्ञासस्व तद्ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेर्जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वे सति सत्यत्वादिमत्त्वं ब्रह्मलक्षणम् । नचोपादानाभिन्ननिमित्तस्य कारणत्वं कुत्रापि न दृश्यते इतिवाच्यं घटेशसंयोगजीवगतज्ञानादौ ईशजीवयोस्तथादर्शनात् ब्रह्मजगदभिन्ननिमित्तोपादानं भवितुमर्हति तादृशशक्तिमत्त्वात् जीवगतज्ञानादिकार्ये जीववत् घटेश्वरसंयोगादिकार्ये ईश्वरवदित्यनुमानात् परमते तु लक्षणमसम्भवि पूर्ववद्विकल्पासहत्वात् ननु लक्षणम् द्विविधं स्वरूपतटस्थभेदात् तत्र स्वरूपाभिन्नम् लक्षणम् प्रथमं यथा सत्यम् ज्ञानमित्यादिकम् यावल्लक्ष्यमनवस्थितत्वे सति व्यावर्तकं तटस्थलक्षणम् यथा "यतो वा इमानी"त्यादि श्रुत्युक्तकारणत्वस्य प्रलयेऽननुगतत्वे सतीतरव्यावर्त्तकत्वाल्लक्षणसमन्वय इतिचैन्नैवमसम्भवात् तथाहि न तावत्स्वरूपलक्षणोक्तिरुपपत्तिमती असाधारणधर्मस्यैव सर्वसम्मतलक्षणत्वान्नस्वरूपमात्रस्य अन्यथा स्वरूपस्यैव व्यावर्त्तकत्वे लक्षणोक्तेरेव वैयर्थ्यात्स्वरूपस्य व्यावर्त्तकत्वादर्शनाच्च ननु स्वरूपस्यैव धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वाङ्गीकारे नोक्तदोषः "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते" इत्यभियुक्तोक्तेरिति चेन्न कल्पितस्य व्यावर्त्तकत्वासम्भवादन्यथा यूपे कल्पितादित्यत्व-

स्यान्यसूर्याद्यवर्त्तकत्वापत्तिः किञ्च सत्यादिशब्दा यौगिका रूढा वा आद्ये यौगिकस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगपरत्वेन निर्विशेषत्वहानिः द्वितीये रूढानां गुणजात्याद्यनेकधर्मवद्वस्तुपरत्वनियमेन निर्विशेषपरत्वायोगः ननु सत्यादिशब्दानां सविशेषपरत्वेऽपि लक्षणया निर्विशेषपरत्वान्नोक्तदोषावकाश इतिचेन्न लक्षणासम्भवात्तथाहि जहत्स्वार्थापक्षे यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहरूपशक्यत्यागेनागङ्गारूपतीरादिर्वाक्यार्थस्तथा प्रकृतेऽपि सत्यादिपदार्थत्यागेनासत्यजडपरिच्छिन्नरूपो वाक्यर्थः स्यात् अजहत्स्वार्थापक्षे शोणो धावतीत्यादिशक्यवद्विशिष्टार्थत्वापत्तिर्भागत्यागलक्षणापक्षे विशेषमात्राङ्गीकारे सत्यादीनां को वाऽर्थ इत्यवाच्यनिश्चयात्सत्यत्वादिधर्मत्यागेऽपि सच्चिदपरिच्छिन्नं ब्रह्मेति त्रैविध्यस्यावश्यम्भावान्निर्विशेषाद्वितीयत्वभङ्गः सर्वेषामेकार्थत्वाङ्गीकारे पर्यायत्वापत्तिस्तथात्वाभ्युपगमे चैकपदेनैवार्थसिद्धौ पदान्तरवैयर्थ्यं च किञ्च शब्दैकांशार्थत्वाङ्गीकारे सर्वांशवाचकतासम्बन्धाभावेऽपि तदंशवाचकतासम्बन्धस्याकामेनापि त्वया स्वीकार्यत्वान्निर्विशेषत्वहानिस्तथात्वे मिथ्यात्वापत्तिर्निर्विशेषं वस्तु मिथ्या शक्यैकदेशत्वात्तव मते घटत्वादिवदिति प्रयोगात् ननु सत्यत्वादिविशिष्टवाचिपदानां शुद्धे लक्षणाङ्गीकारान्न पर्यायत्वापत्त्यादिदोषावकाश इतिचेन्न अनृतास्वप्रकाशपरिच्छिन्नरूपे सविशेषे सत्यत्वादेरयोगात् योगे वा तस्यैवानृतादिव्यावृत्तत्वं स्यान्न शुद्धस्य तस्मात्सत्यत्वादीनां शुद्धादन्यत्रासम्भवाद्वाक्यस्य लक्षणयाऽखण्डार्थत्वे च शुद्धे तदसिद्धेः पर्यायत्वप्रसङ्गः पदान्तरवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यमेव किञ्च सत्यादिपदलक्ष्यं वस्तु पदान्तरवाच्यं नवा आद्ये सविशेषत्वस्यावश्यम्भावः द्वितीये लक्ष्यत्वासिद्धिः लक्ष्यत्ववाच्यत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमात् यत्र

वाच्यत्वं तत्र लक्ष्यत्वं यथा गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरशब्दवाच्यत्वं यत्रैवं तत्रैवं खपुष्पादिवदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लक्ष्यत्वासिद्धिः ननु सत्यादयः शब्दा असत्यादिव्यावृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीति चेन्न ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य श्रुतिं विनाऽपि प्रागेवाविद्याधिष्ठानतया ज्ञातस्य पुनरपि "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादिवाक्येन च सत्यादिशब्दैः सत्यत्वादिविशिष्टतया व्यावृत्तिविशिष्टतया च ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानस्य व्यावृत्तिज्ञानसाध्यत्वायोगात् व्यावृत्तिज्ञानस्यैव धर्मिज्ञानसाध्यत्वेन विपरीतत्वापाताच्च किञ्च व्यावृत्तयः सत्या मिथ्या वा आद्ये व्यावर्त्तकानामपि सत्यत्वापत्तिः व्यावहारिकैर्व्यावर्त्तकैः पारमार्थिकव्यावृत्त्यसिद्धेः किञ्च व्यावृत्तिविशिष्टत्वापत्त्याऽद्वैतभङ्गः सविशेषत्वापत्तिश्च द्वितीये असतस्तुच्छस्य शशशृङ्गादेरिव व्यावृत्तित्वासम्भवः तुच्छस्य यदि स्वयं किञ्चित्पदार्थत्वं स्यात्तर्हि भेदकत्वमपि स्यात्तत्तु नास्त्येव नच व्यावृत्तिः स्वरूपमेवेति वाच्यं स्वरूपस्य व्यावर्त्तकत्वाभावात् व्यावर्त्तकत्वे च व्यावृत्त्यङ्गीकारस्य वैयर्थ्यं तथात्वे सविशेषत्वापत्तिर्दुर्वारा अभेदे सति भेदनिर्वाहत्वं व्यावृत्तकत्वमितिलक्षणस्य समन्वयात् किञ्च व्यावर्त्त्यमसदादिशब्दवाच्यं सद्विलक्षणं वा आद्ये सद्विलक्षणस्य वस्तुत्वेऽद्वैतभङ्गोऽवस्तुत्वे व्यावृत्तिवैयर्थ्यं द्वितीये ब्रह्मण्यतिव्याप्तिर्व्यावृतव्यावर्त्त्ययोरैक्यापत्तिश्च किञ्च व्यावृत्तयो ब्रह्मणो भिन्ना अभिन्ना वा आद्ये द्वैतापत्तिः द्वितीये व्यावृत्तिर्ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यापत्तिः किञ्च व्यावृत्तिर्ब्रह्मणि कल्पिता यथार्था वा नाद्यः कल्पिते व्यावर्त्तकत्वासम्भवस्योक्तत्वात् द्वितीयेऽद्वैतसिद्धान्तभङ्गः इत्यलं विस्तरेण । किञ्च सत्यादेर्विशेष्यमात्रपरत्वे वाक्यस्योद्देश्यविधेयविभागाभावेन यत्किञ्चिदित्येव बोधनाद्बुभुत्सानुपरमापत्तिः

सामान्यस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वात् विशेषस्यानङ्गीकाराच्च एवं च सत्या-
दिवाक्यानामखण्डार्थनिष्ठत्वोक्तिभ्रान्तिविजृम्भितैव तस्मात्स्वरू-
पलक्षणं सर्वथाऽप्यसिद्धमेव नापि द्वितीयं लक्षणं वक्तुं शक्यं
तस्यापि सविशेष एव वस्तुनि समन्वेतुमर्हत्वात् तैश्च
ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् तस्य लक्ष्यत्वयोगे सुतरां सविशे-
षत्वापत्तिरितिसंक्षेपः । किञ्च कीदृग्ब्रह्म श्रीमद्भिर्जगत्कारणत्वे
नाभिप्रेयते शुद्धं चिन्मात्रं वाऽविद्योपहितं वा तदध्यासाश्रयं
वा आद्ये किं शुद्धशब्देन शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते
इत्युक्तो भगवान्महाविभूतिर्विवक्षितः सर्वविशेषहीनोऽखिलप्रमाण-
शून्यो निर्विशेषो वा नाद्यः अनङ्गीकारादन्यथाऽपसिद्धान्तापत्ते-
रस्मत्पक्षप्रवेशाच्च न द्वितीयः सर्वविशेषशून्यस्य श्रुत्युक्तेक्षण-
बहुभवनसङ्कल्पाद्यनुपपत्तेः सर्वप्रमाणशून्यस्यावस्तुत्वात् नाप्यु-
पहितं ब्रह्म कारणमसम्भवात् तथाहि उपहितं विम्बरूपं प्रति-
विम्बरूपं वा कारणत्वेनाभिप्रेतं आद्ये ग्रीवास्थमुखस्य दर्पण-
प्रदेश इव विम्बरूपचेतनस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशे व्याप्त्य-
भावात् सर्वान्तर्यामित्वानुपपत्तिः द्वितीयेऽविद्याकृतदोषा जीवे
इव जगत्कारणे परमेश्वरेऽपि स्युरुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपा-
तित्वनियमादिति संक्षेपः । नापि चरमः निर्विशेषस्वप्रकाशात्म-
के ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मण्यविद्याध्यासस्य सूर्ये तमस इवात्यन्तविरु-
द्धत्वादध्यासासिद्धेः पूर्वमेवोक्तत्वात्तदसिद्ध्याऽध्यस्तस्य सुतराम
सिद्धिः किञ्च को वा परमेश्वरः मायावच्छिन्नश्चेतन इति चेन्न
भ्रान्तिमत्त्वप्रसङ्गात् "यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकामः सत्य-
सङ्कल्प" इत्यादिश्रुतिव्याकोपात् नच मायावच्छिन्नविषयिकैव
सार्वज्ञ्यादिश्रुतिः शुद्धे धर्मित्वायोगादितिवाच्यं बालभाषितत्वात्
मायावच्छिन्नस्य भ्रान्तस्य सार्वज्ञ्यादियोगमनुन्मत्तः को ब्रूयात्

नच "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं त्वि" तिश्रुतिरेवमायित्वं वदतीति वाच्यं मायित्वं मायानियन्तृत्वमितिश्रुतेर्विवक्षितत्वात् तच्च सार्वज्ञ्याद्यचिन्त्यानन्तस्वाभाविकशक्त्याश्रयस्य महाविभूत्याख्यस्य शुद्धस्यैव साधारणधर्मो नान्यस्य पारिभाषिकशुद्धस्य मायावच्छिन्नस्य वा निर्विशेषस्येक्षणबहुभवनसङ्कल्पाद्यसम्भवात् मायावच्छिन्नस्य भ्रान्तियोगादिति संक्षेपः। तस्मादचिन्त्यानन्तस्वाभाविकासङ्ख्येयसद्गुणसागरो भगवाञ्छ्रीपुरुषोत्तम एव जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् तत्रैव लक्षणस्य समन्वय इति राद्धान्तः। प्रथमविषयवाक्यार्थः सूत्रार्थेनैवोक्तः . तत्र पित्रादिष्वतिप्रसक्तेरभिसम्विशन्तीति पदसन्निवेशः मृदादावतिव्याप्ते"र्येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्तीति पदसन्निवेशः प्रकर्षेण कर्मबन्धध्वंसेन यन्ति प्राप्नुवन्तीति मुक्तप्राप्यत्वं अभिसंविशन्तीति प्रलयकालीनप्रवेशोविवक्षितः द्वितीयवाक्यार्थस्तु सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वावच्छिन्नं ब्रह्मेति तत्र सत्यपदमसत्यस्य ज्ञानपदमचिद्वर्गस्यानन्तपदम् जीववर्गस्य व्यावृत्तिपरं अनन्तत्वं चात्र स्वरूपगुणशक्तिभिर्विवक्षितमन्यथा जीवज्ञानेऽतिप्रसङ्गः नच सत्यादीनामेव गुणत्वान्न सत्यत्वादिपर्यन्तधावनं युक्तं गौरवादितिवाच्यं सत्यादीनां स्वरूपवाचकत्वाभावेऽसत्यजडपरिच्छिन्नमेव लक्ष्यं ब्रह्मस्वरूपं सत्यादिगुणकं त्वन्मतेऽभ्युपगतम् स्यात् अयञ्भाव त्वन्मते सत्यादिपदं स्वरूपपरं गुणपरं वा आद्ये स्वरूपस्य त्रैविध्यापत्त्याऽद्वैतभङ्गः सत्यादेरेकार्थकत्वे पर्यायतापत्तिः अन्त्ये तूक्तदोषस्तदवस्थ एव किञ्च सत्यादेः स्वरूपवाचकत्वे ब्रह्मणो वाक्यगोचरत्वापत्तिस्तथात्वे निर्विषयत्वसिद्धान्तभङ्गः वाक्यागोचरत्वाङ्गीकारेऽप्यनिर्वचनीयत्वापत्तौ मिथ्यात्वापत्तिर्दुर्वारा तथाच प्रयोगाः ब्रह्म मिथ्याऽनिर्वचनीयत्वात् यदेवं तदेवं तव मते मायादिवत् ब्रह्म मिथ्या असत्यस्वरूपत्वात् तव मते

रज्जुसर्पवत् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च तवाभिप्रेतघटादिव-दित्यादयः तस्मात्सत्यत्वादिगुणकं सत्यादिस्वरूपं ब्रह्मेत्युक्तार्थ एव वरीयान् । कैश्चिदेतद्वाक्यमेवं व्याख्यायते सत्यपदम् निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह तेन विकारास्पदमचेतनम् तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरूपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् ज्ञानपदं नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः अनन्तपदं देशादिपरिच्छेदशून्यस्वरूपमाह सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यं तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपगुणा नित्या व्यावृत्ता इति तन्न समीचीनमिति प्रतिभाति तत्पदैस्तादृगर्थस्यालाभात् सम्भवति मुख्यार्थे लक्षणाङ्गीकारस्य गौरवावहत्वात् चिदचितोः सत्यत्वमङ्गीकृत्य पुनः सत्यपदेन तयोर्व्यावृत्त्यसम्भवाच्चान्यथाऽपसिद्धान्तापत्तिः किञ्च चिदचितोः सोपाधिकसत्यत्वाङ्गीकारे उपाधिनिवृत्तौ तयोरसत्यत्वापत्तिस्तथात्वे च "सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यन्तेषामेष सत्य"मित्यादिश्रुतिव्याकोपः. ज्ञानपदेन मुक्तव्यावृत्तिरपि न सम्भवतीति तेषामपि ज्ञानस्वरूपत्वाभ्युपगमादन्यथापसिद्धान्तापत्तिः अनन्तपदेन नित्या व्यावृत्ता इत्यपि रिक्तं वचः अनन्तपदेन नित्यमुक्तबद्धानां त्रयाणामपि व्यावृत्तिसम्भवात् तेषां स्वरूपेणानन्तत्वाभावादिति संक्षेपः । विस्तरस्त्वस्मत्कृततैत्तिरीयप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

सू० शास्त्रयोनित्वात् । १।१।३

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

किं प्रमाणकमित्याकाङ्क्षायां सिद्धान्तमाह शास्त्रमेवयोनिस्तज्ज्ञप्तिकारणं यस्मिंस्तदेवोक्तलक्षणलक्षितं वस्तु ब्रह्मशब्दाभिधेयमिति ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं जिज्ञासासूत्रेण ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं लक्षणसूत्रेणच जगज्जन्मादिकारणत्वसत्यत्वादिमत्वं ब्रह्मलक्षणमुक्तमिदानीं तत्र किम्प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां प्रमाणमुच्यते ॥

शास्त्रयोनित्वात् ।

उक्तलक्षणं ब्रह्मानुमानादिगम्यमुत वेदप्रमा-

णकमितिसंशये अनुमानादिगम्यं "यतो वाचो निवर्त्तन्त" इति ब्रह्मणो वागगोचरत्वश्रवणादिति पूर्वपक्षे । ब्रह्म नानुमानादिगम्यं किन्तु वेद-प्रमाणकम् कुतः शास्त्रयोनित्वात् शास्त्रं वेदः योनिः कारणं ज्ञापकं प्रमाणं यस्मिंस्तच्छास्त्र-योनि तस्य भावस्तत्त्वं तस्माच्छास्त्रयोनि-त्वाच्छास्त्रप्रमाणकत्वात् वेदैकप्रमाणकमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तः ननु लाघवाच्छास्त्रयोनीत्येव सु-वचम् तथाच शास्त्रयोनि वेदप्रमाणकम् ब्रह्मे-तीष्टसिद्धिरिति चेन्न नानुमानादिगम्यं ब्रह्म शास्त्रयोनित्वादितीतरप्रमाणविघातकहेतुनिर्दे-शात् ननु नानुमानादिगम्यमिति कुतो-लभ्यत इतिचेत्पूर्वोक्तकार्यत्वलिङ्गेन जगतः कर्तृजन्यत्वसाधकेनानुमानगम्यं ब्रह्मेति शङ्का जाता* तन्निवारणायार्थिकस्तत्पदलाभः "सर्वे-वेदा यत्पदमामनन्ति । सर्वे वेदा यत्रैकी भवन्ति

---

* जगत्कर्त्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानं पूर्वसूत्रेण सूचितं तेनानुमानगम्यं जगत्कारणम् किञ्चिदस्तीति शङ्का जाता ॥

तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः। नावेदविन्मनुते तं बृहन्त"मित्यादिश्रुतिभ्यः "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः। वेदे रामायणे चैव भारते पञ्चरात्रके। आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते॥ नमाम सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती" त्यादिस्मृतिभ्यश्च ननु पृथिव्यादीनि सावयवानि भूतानि सकर्तृकाणि कार्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानेनेतरस्य कारणत्वासम्भवाज्जगत्कारणात्मकब्रह्मसिद्धौ किम्वेदेनेति चेन्न आकाशादिभूतोत्पत्तेर्वेदमन्तरेण केनापि ज्ञातुमशक्यत्वात्तन्निष्ठकार्यत्वस्यासिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् नच वेदद्वारा भूतोत्पत्तिर्ज्ञातव्या तया च तन्निष्ठकार्यत्वसिद्ध्या न स्वरूपासिद्धो हेतुरिति वाच्यम् तथैव वेदादेव जगत्कारणे ब्रह्मणि विज्ञाते सति अनुमानवैयर्थ्यापत्तेः अस्मत्पक्षप्रवेशाच्च एवं क्षित्यङ्कुरादीनां प्रसिद्धानां कार्याणामपि कार्यत्वेन लिङ्गेन न ब्रह्मानुमातुं शक्यम् भूबीजजलजीवादीनां तत्कारणत्वकल्पनासम्भवाददृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च अत्रेदं बोध्यम् यत्र यत्र कार्यत्वं दृश्यते तत्तदनुरूपः क्षेत्रज्ञः कर्ता

ऽप्यनुमानेन साधितुं शक्यः कृत्स्नस्य तु विश्वस्य वेदं विना कार्यत्वमप्रसिद्धमतो जगत्कर्ताऽपि वेदादेव ज्ञातुं शक्यो नत्वनुमानसहस्रेण नच प्रत्यक्ष प्रमाणगम्यं ब्रह्म तद्ग्रहणे हि साधारणानामिन्द्रियाणा मसामर्थ्यात् नेन्द्रियाणि नानुमानं "नैषातर्केण मति-रापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे"तिश्रुतेः हेप्रेष्ठ ! एषा ब्रह्मविषयामतिस्तर्केण न निरस्या यद्वा न प्राप्तुं योग्या अन्येन वेदविदा सर्वज्ञेनाचार्येण प्रोक्ता सुज्ञानाय भवतीत्यर्थः "तर्काप्रतिष्ठाना" दित्यादिसूत्रात् "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजये"दिति मनुस्मृतेः "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् । नाप्रति-ष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चय" इतिमहाभार-ताच्च किञ्च सर्वज्ञैर्मन्त्रैः ऋषिभिश्च साकल्येन— सर्वथाऽगम्यं दुर्बोधमचिन्त्यानन्तगुणशक्त्यादिमज्ज-गत्कारणं ब्रह्मानुमानादिवेद्यमिति कोऽनुन्मत्तो-ब्रूयात् नच "यतो वाचो निवर्त्तन्त" इत्यादिश्रुतीनां कागतिरिति शङ्क्यं तासामियत्तानवच्छिन्नं ब्रह्मे-त्यर्थपरत्वात् वक्ष्यति च "प्रकृतैतावत्त्वंही"ति सूत्रे शास्त्रस्य योनिः शास्त्रयोनीति विग्रहेऽप्ययमेवार्थः

सर्वज्ञब्रह्मनिःश्वसितैरन्तरङ्गैर्वेदैरेव ब्रह्म वेद्यं न बहिर्भूतैरन्यकल्पितानुमानादिभिरितिफलितोऽर्थः । अत्रास्य सूत्रस्य "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद" इतिवाक्यं विषयः नचास्मिन्नर्थे वेदानां नित्यत्वहानिः नित्यसिद्धानां निर्गमनमात्रस्वीकारात् "वाचा विरूपनित्यया । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी विद्या यतः सर्वा प्रवृत्तय,, इतिश्रुतिस्मृतिभ्याश्च अनेन ब्रह्मणोऽप्राकृतो नित्यो विग्रहः सूचितः प्राकृतसृष्टिः पूर्ववर्त्तिनो वेदस्य तन्निःश्वासितत्वात् एतदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः तत्सिद्धम् वेदैकप्रमाणकं ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

जगत्कारणं ब्रह्मेत्युक्तं तत्रप्रमाणमाह ॥

शास्त्रयोनित्वात् ।

शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं ज्ञापकं यस्मिंस्तच्छास्त्रयोनि-

तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं तस्मात् "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः नावेद-विन्मनुते तं बृहन्त" मित्याद्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिभ्यः "वेदैश्च सर्वै-रहमेव वेद्यः । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदा-वन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते । नमाम सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती"त्यादिस्मृतिभ्यश्च शास्त्रैकप्रमाणगोचरत्वादिति-यावत् ननु शास्त्रैकप्रमाणगोचरत्वं ब्रह्मणो न सम्भवति तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणवेद्यत्वादपि अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवदिति चेन्न प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्तस्य चातीन्द्रियत्वात् ब्रह्म न प्रत्यक्षप्रमाणविषयोऽतीन्द्रियत्वात् जात्यादिलौकिकविशेष-विरहाद्वा यन्नैवं तन्नैवं गवादिवत् "यच्चान्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित" इतिश्रुतेस्तस्य सर्वत्र व्यापकत्वेनेन्द्रिये-ष्वपि सत्त्वाविशेषात्कथम् तत्सन्निकर्षानर्हत्वमिति वाच्यम् तस्य व्यापकतया सर्वत्र सत्वेऽपि करणानां तत्प्रकाश्यत्वेन तत्प्रकाशक-त्वायोगात् नहि प्रमाणविषयीभावेपदार्थसद्भावमात्रम् प्रयोजकम् किन्तु प्रमाणनिष्ठातद्ग्रहणार्हा तच्छक्तिरेवान्यथा क्षीरादिपाने रसे-न्द्रियेण तन्माधुर्यं गृह्यमाणे तत्सामानाधिकरण्यस्य रूपादेरपि ग्रहणापत्तेस्तस्य तत्र सद्भावसाम्यात्तथा प्रकृतेऽपि नाप्यनुमेयं ब्रह्म अनुमानस्य हेतुदृष्टान्तसत्त्व एव सद्भावात् तस्य च तद्विर-हात् नेन्द्रियाणि नानुमानं "नैषा मतिस्तर्केणापनेये"तिश्रुतेः "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजये"दिति मनु-वचनात् ननु क्षित्यादीनि महाभूतानि सकर्तृकाणि कार्यत्वा-त्स्यात् घटादिवत् व्यतिरेके कालादिवत् परपक्षे प्रधानादिव-च्चेति प्रयोगात् भूतादिकर्तृतया ब्रह्म सिध्यत्येव तत्कार्यस्य भूतादेर्लिङ्गस्य घटादेर्दृष्टान्तस्य च सत्त्वेनानुमातुं शक्यत्वादु-क्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वं किञ्च मन्तव्य इतिश्रुत्या "यस्त-

केणानुसन्धत्ते" इतिस्मृत्या चानुमानस्यादरणात्कथमनुमानागो-
चरत्वं तस्येति चेन्न उक्तानुमानेन सामान्यतः कर्तृमात्रे सिद्धे
ऽपि यत्र कर्तृत्वं तत्र दोषवत्त्वं कुलालादिवदिति प्रत्यक्षादिगृही-
तया सामान्यव्याप्त्या गुणदोषवतो जीवस्यैव कर्तृत्वेन सिद्धि-
र्नोक्तलक्षणस्य परब्रह्मणस्तत्र व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च शास्त्रमन्त-
रेण गृहीतुमशक्यत्वात्तस्य च स्वरूपगुणशक्त्यादीनामलौकि-
कत्वात् नच शास्त्रादेव तत्स्वरूपादिकं निश्चित्य तद्गतो जगत्-
कारणत्वमनुमेयमिति वाच्यं शास्त्रमूलकानुमानस्येष्टत्वात् एवं
च तर्कादिनिषेधशास्त्रस्य शास्त्रनिर्मूलस्वतन्त्रानुमानपरत्वेन तद्वि-
धायकशास्त्रस्य च श्रुत्यनुकूलतन्मूलकानुमानविषयत्वेन नैरा-
काङ्क्ष्यात्सर्वथाऽप्यविरुद्धं । किञ्च कार्यत्वादित्यस्य हेतोराकाशभागे
ऽव्यापनात्स्वरूपासिद्धत्वमपि तन्मते गगनस्याकार्यत्वात् नच
तत्पक्षबाह्यत्वान्न दोष इति वाच्यम् भूतत्वावच्छिन्नस्य पक्ष-
त्वात् विरुद्धत्वमपि क्षित्यादिवायुपर्यन्तानि कार्याणि न भवन्ति
महाभूतशब्दवाच्यत्वादाकाशवदिति प्रत्यनुमानादतो नानुमान-
विषयत्वं ब्रह्मण इति । नाप्युपमानविषयत्वं ब्रह्मसदृशपदार्था-
न्तराभावेन तत्सादृश्यज्ञानासिद्धेः "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्ये"
ति श्रुतेः "ननु निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इदं ज्ञानमुपाश्रित्य
मम साधर्म्यमागता" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धत्वात् तत्-
सादृश्यस्य तदभिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्य-
साम्यसाधर्म्यपदवाच्यत्वात्कथं सदृशाभाव इति चेत्सत्यं
तस्य सत्त्वेऽपि शास्त्रैकगम्यत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणागोचरत्वादविषयत्वं
तदवस्थमेव श्रौतोपमानं तु शास्त्रान्तःपातित्वादिष्टमेव ननु
मास्तु सादृश्यज्ञानजन्योपमितिविषयत्वं ब्रह्मणस्तत्सदृशाऽभावात्
तथाऽपि वैसादृश्यज्ञानजन्योपमितिविषयत्वं स्यादेव ब्रह्मणः वि-
सदृशानां चेत्रज्ञादीनां सत्त्वात् यथागोविसदृशोऽश्व इति चेन्न

ऽसम्भवात् तथाहि कीदृशोऽश्व इत्यादिना तदविदुषा पृष्टे तज्ज्ञापकस्याश्वादिज्ञानाभावे गोविसदृशोद्विशफस्वल्पपुच्छविशिष्टव्यक्तिमद्भिन्नोऽश्वः अतिदीर्घग्रीवाविशिष्टव्यक्तिमद्भिन्नो हस्ती विषविसदृशं हननासाधरणीभूतौषध्यादिभिन्नममृतमिति ज्ञापनात्मकवचनप्रयोक्तृत्वानुपपत्तेः तथाच ज्ञापकस्य ब्रह्मज्ञानाभावेन ज्ञापकत्वाऽसिद्धेः ज्ञातृत्वपूर्वकत्वाज्ज्ञापकत्वस्येति भावः । किञ्च वै साद्दश्यज्ञानसत्त्वेऽपि नोक्तलक्षणब्रह्मसिद्धिः तथाहि यथा गोविसदृशोऽश्व इति ज्ञानाद्गोभिन्नपदार्थमात्रस्य सामान्यज्ञाने जातेऽपि अश्वत्वावच्छिन्नैकशफवद्व्यक्तिज्ञानस्यासिद्धिरेव तथा ब्रह्मविसदृशचिदचिद्वस्तुज्ञानात्तद्विसदृशं ब्रह्मेति ज्ञानोत्पत्तावपि सर्वज्ञत्वाद्यसाधारणधर्मावच्छिन्नब्रह्मज्ञानाभावेन जगत्कारणत्वज्ञानासिद्धत्वान्नोपमेयं ब्रह्मेति राद्धान्तः । नाप्यर्थापत्तिप्रमाणवेद्यं ब्रह्म तस्य पीनत्वादिज्ञानवदुपपाद्यज्ञानासिद्धेः किञ्च तस्यास्तर्करूपतया तद्विषयत्वस्यानुमाननिराकरणेनैव निरासो ज्ञेयः । नाप्यनुपलब्धिगोचरत्वं ब्रह्मणः सम्भावनार्हं तस्या अभावकरणकत्वात् ब्रह्मणस्तु केवलान्वयित्वेनाभावत्वावच्छिन्नाप्रतियोगित्वात् । प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वादभावस्य तथा चाभावज्ञानेऽनुपलब्धिप्रवृत्तिस्तदभावे प्रवृत्तेरेवासम्भवात् कुतस्तद्विषयताप्रत्याशेति भावः ततिसद्धं परिशेषात् शास्त्रैकवेद्यं ब्रह्मेति ननु ब्रह्मणः शास्त्रज्ञाप्यत्वे परप्रकाश्यत्वप्रसक्त्या स्वप्रकाशत्वहानिस्तत्प्रतिपादकशास्त्रव्याकोपश्चेति चेन्न शास्त्रगतबोधकशक्तीनां तच्छक्त्यभिन्नत्वात् । ब्रह्मशक्तीनां च तत्परतन्त्रसत्ताकत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वात् तद्गतप्रकाशकत्वं च स्वप्रकाशकत्वमेव तस्मान्नोक्तदोषावकाशः । नन्वेवं ब्रह्मशक्तीनामपरिच्छिन्नत्वेन श्रोत्रकरणेष्वपि सद्भावात्तद्विषयत्वेऽप्युक्तन्यायेन क्षत्यभावात्स्वप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकार्यं तथात्वे चान्यप्रमाणाविषयत्वो-

किमङ्ग इति चेत्सत्यं परमेश्वरीयशक्तीनां देवज्ञकरणेषु व्याप्तिसाम्येऽपि तत्तद्बुद्धिव्यवधानेन दोषवत्त्वसम्भवात् तद्विषयस्य न स्वप्रकाशत्वयोगः वेदे तु तद्व्यवधानाभावेन साक्षात्तद्विषयतया महद्वैषम्यमिति भावः। ननु "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिशब्दाविषताया अपि डिण्डिमायमानत्वात्कथं शास्त्रैकवेद्यं ब्रह्मेति चेन्न श्रुतेः कार्त्स्न्येन वाग् गोचरत्वनिषेधपरत्वादिति "प्रकृतैतावत्त्वंही"ति सूत्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥

सू० तत्तु समन्वयात् । १।१।४

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ननु समस्तस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वेन तद्भिन्नविषयकाणां वेदान्तवाक्यानामप्यर्थवादवाक्यानां तत्प्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा परम्परया विधिवाक्यैकवाक्यतावक्रत्वङ्गकर्तृप्राशस्त्यप्रतिपादनेन विध्येकपरत्वात् कथमिव शास्त्रैकप्रमाणकं ब्रह्मेतिप्राप्ते राद्धान्तः तज्जिज्ञास्यं विश्वकारणं शास्त्रप्रमाणकं

ब्रह्मैव न कर्मादि तत्रैव प्रतिपादकतया कृत्स्नस्यापि वेदस्य समन्वयात् मुख्यवृत्याऽन्वयः । यद्वा वेदेषु तस्यैव प्रतिपादकतया समन्वयादितिसंक्षेपः । नच कर्मणि तत्समन्वयो वक्तुं शक्यः तस्य तु विविदिषोत्पादनेनैव नैराकङ्क्ष्यात् कृत्वज्ञं ब्रह्मेतित्तु बालभाषितम् तस्य सर्वकर्मकर्त्रादिकारकनियन्तृत्वेन स्वातन्त्र्यात् तत्फलदातृत्वाच्च प्रत्युतकर्मण एव विविदिषोत्पादनेन परम्परया तत्प्राप्तिसाधनीभूतज्ञानोत्पत्त्युपकारकत्वेन समन्वय इति निश्चीयते विविदिषाश्रुतेः ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयकत्ववच्छब्दप्रमाणाविषयत्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वान्न शास्त्रैकप्रमेयं ब्रह्मेतिप्राप्ते ब्रूमः जिज्ञास्यं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमेव नान्यप्रमाणकम् समस्तश्रुतीनां साक्षात्परम्परया वा तत्रैव समन्वयात् तत्रलक्षणप्रमाणादिवाक्यानां स्वत एव तद्विषयकत्वेन शाण्डिल्यपञ्चाग्निमधुविद्यादिवाक्यानां प्रतीकादिप्रकारकाणां च परम्परया समन्वयः । यद्वा सर्वेषामपि वाक्यानां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि साक्षादेव ब्रह्मणि समन्वयः तत्तद्वाक्यविषयाणां सर्वेषामपि ब्रह्मात्मकत्वाविशेषेण मुख्यवाच्यत्वात्

नचैवं विषयनिषेधपराणां बाधः शङ्कनीयस्तेषां ब्रह्मस्वरूपगुणादिविषयकेयत्तानिषेधपरत्वेन सम-विषयत्वात् किञ्चात्र प्रष्टव्यो भवान् शब्दाऽविषयं ब्रह्मेतिवाक्यस्यं वाच्यं ब्रह्माभिप्रेतं नवेति आद्ये वाच्यत्वसिद्धेरवाच्यत्वप्रतिज्ञाभङ्गः द्वितीये सुतरां वाच्यतेति तस्मात्सर्वज्ञः सर्वाचिन्त्यशक्तिविश्व-जन्मादिहेतुर्वेदैकप्रमाणगम्यः सर्वभिन्नाभिन्नो भगवान् वासुदेवो विश्वात्मैव जिज्ञासाविषयस्त-त्रैव सर्वं शास्त्रं समन्वेतीत्यौपनिषदानां सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं श्रीकृष्णस्य वृहद्गुणशक्त्याश्रयस्य जग-दभिन्ननिमित्तकारणस्य वेदैकप्रमाणकत्वमुक्तम् । इदानीं तदेव द्रढयितुं सर्ववेदसमन्वयम् तस्मिन् ब्रह्मणि सर्वेश्वरे दर्शयन् "आम्नायस्य क्रियार्थत्वा-

क्यानर्थक्यमतदर्थाना"मिति वदता जैमिनिना सर्वोऽपि वेदः क्रियायां योजितोऽक्रियार्थानामानर्थक्यविधानाद्वेदान्तानामपि क्रत्वङ्गकर्तृप्राशस्त्यप्रकाशनद्वारा क्रियायां समन्वयात्कथं वेदैकप्रमाणकम् ब्रह्मेत्याक्षेपं निराकरोति ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् ।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तत् जिज्ञास्यं जगत्कारणम् ब्रह्मैव वेदैकप्रमाणकम् कुतः समन्वयात् वेदेषु तस्यैव समन्वयात् सम्यग्वाच्यतयाऽन्वयः समन्वयस्तस्मात् सर्वस्य वेदस्य वा तस्मिन् मुमुक्षुजिज्ञास्ये जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणे शास्त्रयोनौ प्रधानक्षेत्रज्ञकालकर्मादिनियन्तरि ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिकिरीटेडितपादपीठे निखिलदोषगन्धाऽघ्रातमाहात्म्ये सार्वज्ञाद्यनन्तगुणनिलये मुक्तोपसृप्ये ब्रह्मणि श्रीकृष्णे सम्यग्वाचकतयाऽन्वयस्तस्मात् समन्वितश्च "यतो वा

इमानि भूतानि जायन्ते । आनन्दादेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । एतस्माज्जायते प्राणः
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सदेव सोम्येदमग्रआसी-
देकमेवाद्वितीयं । तदैक्षत बहु स्याम् प्रजायेय ।
नारायणाज्जायते प्राणः नारायणाद्ब्रह्मा जायते
नारायणाद्रुद्रो जायते । एको नारायण आसीत् न
ब्रह्मा नेशानः । ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् ।
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मा-
स्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । आत्मा वा इदमेक-
मेवाग्र आसीत् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका-
शः सम्भूतः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । सर्वे वेदा
यत्रैकी भवन्ति । अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां । यं
सर्वे देवा नमन्ति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सर्वं खल्विदं
ब्रह्म । य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोको विजिघत्सो ऽपिपासः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् ।
ब्रह्मविदाप्नोति परं । ब्रह्मैवेदं सर्व"मित्यादिवाक्यक-
दम्बस्तत्रैव । ननु पञ्चप्रकारवाक्यसमुदायस्तावत्स-
मस्तो वेदः वाक्यानि च विधिनिषेधार्थवादमन्त्र-
नामधेयाख्यानि तत्र "ज्योतिष्टोमेन यजेत्स्वर्ग-

काम" इत्यादिविधिवाक्यम् "ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिषेधवाक्यम् "वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवते"त्या-दयोऽर्थवादाः "इषेत्वा अग्निर्मूर्द्धा दिव"इत्यादयो-मन्त्राः ज्योतिष्टोमाश्वमेधादीनि नामधेयानीति-तेषां विवेकः तथा चोपक्रमे "अथातो धर्मजिज्ञा-से"ति सूत्रे वेदस्याध्ययनविधिकरणकभावनाविधि-भाव्यफलवदर्थपरत्वमुक्तम् "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म"इतिद्वितीये लक्षणसूत्रे धर्मे चोदनाप्रमाण-मिति कार्यपरत्वव्याप्त्यं वेदप्रामाण्यं तत्र कार्य-परत्वमिति व्याप्त्या निर्णीतम् तत्र "वायुर्वै क्षेपि-ष्ठा देवते"त्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति नवेति संशये पूर्वपक्षमाह "आम्नायस्य क्रियार्थत्वमा-नर्थक्यमतदर्थाना"मिति वेदस्य क्रिया एवार्थो विषयः प्रतिपाद्यो यस्य सक्रियार्थस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोरर्थवादानां प्रामाण्यं नास्ति किं तर्हीत्या-शङ्क्याह अतदर्थानामानर्थक्यमिति न सा क्रिया अर्थोयेषां ते त्वतदर्था अर्थवादादयस्तेषामानर्थ-क्यमर्थशून्यत्वमेवास्तु तथैव वेदान्तानामपि नहि "स्वाध्यायोऽध्येतव्य"इत्यध्ययनविध्युपात्तानां नि-ष्फलब्रह्मपरत्वे प्रामाण्यं युक्तमितिप्राप्ते सिद्धान्त-

माह "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु"रिति अर्थवादानां विधिवाक्यैरेकवाक्यत्वा-त्तद्विधेयार्थानां स्तुत्यर्थेन स्तुत्यर्थरूपेण द्वारेणार्थ-वादाः प्रामाण्यं स्युरिति एवं च विधिनिषेध-विधुराणां वेदान्तानां सिद्धार्थवस्तुबोधका-नामपि मन्त्रार्थवादादिष्वेवान्तर्भावेणाध्ययन विध्युपात्तत्वात्सर्वथाऽनर्थक्यनिरासाय परम्प-रया साध्ये कर्मण्येवान्वयो युक्तः स्वात-न्त्र्याभ्युपगमे निष्फलत्वापत्तेस्तेषां क्रत्वङ्गकर्तृ-त्वप्रतिपादनेन नैराकाङ्क्ष्यं बोध्यम् तत्र तत्वं पदार्थपराणां वाक्यानां कर्मकर्तृदेवतास्तावकत्वं तज्ज्ञानस्य च परविद्याख्यस्य फलस्तावकत्वं वेदान्तवाक्यानि न ब्रह्मपराणि क्रत्वङ्गकर्तृप्राश-स्त्यप्रकाशनपरत्वादर्थवादवाक्यवदिति चेन्न स्वोत्प्रे-क्षितकल्पनामात्रत्वात् कर्मणो मोक्षोपायभूत-विद्योत्पादकत्वेन परम्परया ब्रह्मण्येव समन्वयाच्च "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-षन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादिश्रुतेः अत्र यज्ञेन विविदिषन्तीति अश्वेन जिगमषतीति वत् यदि यज्ञाख्यस्य करणस्य धात्वर्थेनान्वय-

स्तदा कर्मणो विद्यार्थत्वं तद्द्वारा ब्रह्मपरत्वं च ज्ञेयम् यदि तु सन्प्रत्ययस्य प्राधान्यात्प्रत्ययार्थान्वयवशादिच्छार्थत्वं तदेच्छाद्वारा विद्याङ्गत्वं तद्द्वारा-ब्रह्मपरत्वं बोध्यम् विद्याङ्गत्वं कर्मणो वक्ष्यति च "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि"ति न च वेदान्त-वेद्यं वस्तु क्रत्वङ्गमिति वक्तुं शक्यम् तस्य सर्व-कर्मकर्त्रादिकारकानियन्तृत्वेन स्वातन्त्र्यात् न च वेदान्तानां विध्यङ्गत्वमर्थवादादिवद्वक्तुं शक्यम् भिन्नप्रकरणपठितत्वाद्विधिसान्निध्याभावाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावरूपभूतार्थबोधकतया वेदान्तानां निष्फलत्वं वक्तुं शक्यम् वेदान्तवेद्यब्रह्मज्ञानस्य मोक्षरूपपरमश्रेयःफलवत्त्वात् नन्व "क्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिन" इत्यादिना कर्मणोऽपि तद्वत्-फलश्रवणात्तत्र समन्वयो न दोषावह इति चेन्न "यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोक" इत्यस्याः केवलकर्मजितो लोकोऽनित्यः कर्मजन्यत्वात्कृष्यादिवदित्यनुमा-नानुगृहीतायाः "प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपा" इति श्रुत्यन्तरदृढीकृतार्थायाः श्रुतेः प्राबल्यात् "अक्षय्यं ह वै चे"त्यादिश्रुतेर्दौर्बल्याद्दुर्बलवाक्यार्थे कर्मणा-

तत्समन्वयस्यानौचित्याच्च "एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ब्रह्मविदाप्नोति परं"मित्यादिश्रुत्युक्तोऽर्थ- स्तु न केनापि वेदवचनेन . विरुद्ध्यते नच शक्य- श्चालयितुमनुमानशतैः नच श्रक्षय्यमितिश्रुत्यर्थ- बाधः तस्या आपेक्षिकार्थपरत्वात् "आब्रह्मभुव- नाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय- पुनर्जन्म न विद्यत,, इतिवेदपर्यायभूतायाः श्रीभ- गवत्स्मृतेरुभयत्र प्रामाण्याच्च ननु स्यादेतदुपनि- षद्भागस्य कथंचिद्ब्रह्मपरत्वं तत्र तथात्वदर्शनात्पू- र्वभागस्य तु "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । ज्यो- तिष्टोमेन यजेत्स्वर्गकाम,,इत्यादिना नित्यकाम्या- दिकर्मविधायकत्वेन निराकाङ्क्षत्वश्रवणात्कथं ब्रह्म परत्वमिति चेन्न कृत्स्नस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्व- मेव कर्मादौ तस्य केनचिदंशेन कथञ्चिदन्वय- दर्शनेऽपि समन्वयस्तु ब्रह्मण्येव तत्रोपनिषद्भागस्य हि साक्षात्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वात्साक्षा दन्वयः तत्रापि चिदचिद्ब्रह्मस्वरूपपरत्वेन भेदवा- क्यानां सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनपरत्वेना- भेदवाक्यानां सृष्ट्यादिपराणां वाक्यानां जगत्क- र्तृत्वादिगुणप्रतिपादनपरत्वेन निर्गुणवाक्यानां

मायिकगुणनिषेधपरत्वेन सगुणवचनानां स्वाभाविकगुणप्रतिपादनपरत्वेन "यद्वाचाऽनभ्युदित" मित्यादीनामियत्तानवच्छिन्नत्वप्रतिपादनपरत्वेन चान्वयः नित्यनैमित्तिककर्मपराणां चाधिकारिसत्वशुद्धिसम्पादनद्वारा ब्रह्मविषयकज्ञानादिसहकारित्वेन काम्यपराणां च "तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती,,ति विषयस्यापि ब्रह्मानन्दलेशत्वात्तद्द्वारा ब्रह्मण्येवान्वयः। किञ्च काम्यानां मोक्षाधिकारिशुद्धदेवादिदेहोत्पादनद्वारा ब्रह्मविद्यापरत्वेन समन्वयः किञ्च संयोगपृथक्त्वन्यायेन "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया"दितिवाक्यान्तरेण "दध्ना जुहोती,,त्यनेन नित्यस्यापि दध्न इन्द्रियार्थत्वमिव स्वर्गाद्यर्थस्यापि कर्मणो विद्यार्थत्वं बोध्यम् "आप्रणखात्सुवर्णा" दिवाक्यानां च श्रीविग्रहपरत्वेन समन्वयः। यद्वा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तद्वाचकशब्दजातस्य साक्षात्तत्रान्वयः तस्मात्कृत्स्नस्य वेदस्य सर्वज्ञे स्वाभाविकानन्ताचिन्त्यशक्तौ जगत्कारणे ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे चिदचिद्भिन्नाभिन्ने श्रीकृष्णे समन्वय इतिसिद्धम् "वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्य" इति श्रीमुखवचनात् शास्त्रमूलभूता-

चतुःसूत्री व्याख्याता ऽस्या व्याख्यानभूतं शास्त्र-मिदम् ॥ ४ ॥

इतिश्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकश्रीभगवन्निम्बादि-त्यपादपङ्कजान्तेवासिपाञ्चजन्यावतारश्रीश्रीनि-वासाचार्यविरचिते वेदान्तकौस्तुभभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे चतुः-सूत्रीव्याख्या ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

"नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां विधिना त्वेक-वाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु"रित्यादिभिर्भगवता जैमिनिना सर्वस्याऽपि वेदस्य क्रियापरत्वेन सूत्रितत्वात्तदन्तःपातिवेदा-न्तभागस्याऽपि कर्मण्येव समन्वयो युक्तः तथात्वे च कथं शास्त्रै-कप्रमाणगम्यं ब्रह्मैवेत्यपि सिद्धान्तसम्भवः शास्त्रस्य तद्विषयकत्वा-भावात् एतदुक्तंभवति पञ्चप्रकारवाक्यसमुदायस्तावत्समस्तो वेदः वाक्यानि च विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयाख्यानि तत्र "ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम" इत्यादिविधिवाक्यं "ब्राह्मणो न ह-न्तव्य" इत्यादि निषेधवाक्यं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"त्यादयोऽर्थवादाः "इषेत्वा अग्निमूर्द्धादिव" इत्यादयो मन्त्राः ज्योतिष्टोमाश्वमेधादीनि

नामधेयानीति तेषां विवेकः तथा चोपक्रमे "अथातो धर्मजिज्ञासे" ति सूत्रे वेदस्याऽध्ययनविधिकरणकभावनाविधिभाव्यफलवदर्थपरत्वमुक्तं "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति द्वितीये लक्षणसूत्रे धर्मे चोदना प्रमाणमिति कार्यपरत्वव्याप्यं वेदप्रामाण्यं यत्र प्रामाण्यं तत्र कार्यपरत्वमिति व्याप्त्या निर्णीतं तत्र "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते" त्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वे ति संशये पूर्वपक्षमाह आम्नायस्येति वेदस्य क्रियाएवार्थो विषयप्रतिपाद्यो यस्य सक्रियार्थस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोरर्थवादानां प्रामाण्यं नास्ति किं तर्हि इत्याशङ्क्याऽऽह अतदर्थानामानर्थक्यमिति न सा क्रियाऽर्थो येषां ते ऽतदर्था अर्थवादादयस्तेषामानर्थक्यमर्थशून्यत्वमेवाऽस्तु तथैव वेदान्तानामपि न हि "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यध्ययनविध्युपात्तानां निष्फलब्रह्मपरत्वे प्रामाण्यं युक्तमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह "विधिना त्वेकवाक्यत्वा" दिति अर्थवादानां विधिवाक्यैरेकवाक्यत्वात्तद्विधेयार्थानां स्तुत्यर्थेन स्तुत्यर्थरूपेण द्वारेणार्थवादाः प्रामाण्यं स्युरिति एवं च विधिनिषेधविधुराणां वेदान्तानां सिद्धार्थवस्तुबोधकानामपि मन्त्रार्थवादादिष्वेवान्तर्भावेणाध्ययनविध्युपात्तत्वात्सर्वथानर्थक्यनिरासाय परम्परया साध्ये कर्मण्येवान्वयो युक्तः स्वातन्त्र्याभ्युपगमे निष्फलत्वापत्तेस्तेषां क्रत्वङ्गकर्तृप्रतिपादनेन नैराकाङ्क्ष्यं बोध्यं तत्र तत्त्वंपदार्थपराणां वाक्यानां कर्मकर्तृदेवतास्तावकत्वं तज्ज्ञानस्य च परविद्याख्यस्य फलस्तावकत्वं वेदान्तवाक्यानि न ब्रह्मपराणि क्रत्वङ्गकर्तृप्राशस्त्यप्रकाशनपरत्वादर्थवादवाक्यवदिति प्राप्ते उच्यते ॥

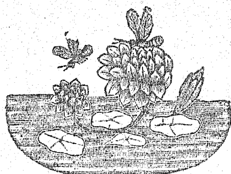
तत्तु समन्वयात् ।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिषेधार्थः पूर्वोक्तरीत्या शास्त्रैकवेद्यं तत् उक्त-लक्षणं ब्रह्मैव कुतः समन्वयात् सर्वशास्त्रस्य तत्रैव मुमुक्षुजिज्ञास्ये जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणे शास्त्रयोनौ जीवप्रधानकालकर्मादिनियन्तरि ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिकिरीटेडितपादपीठे निखिलदोषगन्धाघ्रातमाहात्म्ये सार्वज्ञ्याद्यनन्तगुणनिलये मुक्तोपसृप्ये ब्रह्मणि सम्यक् वाचकतया ऽन्वयात् समन्वितश्च "सर्वजिज्ञासितव्यः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां । यं सर्वे देवा नमन्ति य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि पासः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादिवाक्यकदम्बस्तत्रैव यदुक्तं सर्वस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वं तत्तुच्छं ब्रह्मतस्कराणां कपोलकल्पनामात्रत्वात् प्रत्युत समस्तधर्मजातस्य ब्रह्मविविदिषयैव मोक्षासाधारणोपायभूततयोपक्षीणत्वात् कर्मणो मोक्षोपायभूतविद्योत्पादकत्वेन परम्परया ब्रह्मण्येव समन्वयाच्च विविदिषाश्रुतेः एतेनैव यदुक्तं क्रत्वङ्गकर्तृप्रतिपादनेन वेदान्तानां नैराकाङ्क्ष्यमिति तन्निरस्तं प्रत्युत कर्मण एव जिज्ञासोर्विशेषणत्वेन तदधिकारित्वसम्पादनेनैव नैराकाङ्क्षात् "अर्थी समर्थो विद्वानधिकारीति" सूत्रे क्रियाविदएवाधिकारित्वनिरूपणात् शास्त्रं न कर्मपरं तस्य जिज्ञासोत्पादनेनोपक्षीणत्वात् रूपादिज्ञानोत्पादनेन चक्षुरादेरिवेत्यनुमानात् ननु सर्वेषां कारकाणां कर्मसाधनत्वात्कर्त्तुरपि कारकत्वाविशेषेण क्रियाङ्गत्वोपपत्तिः नच ब्रह्मण आप्तकामतया तद्भिन्नत्वेन कर्मकर्तृत्वाभावादिष्टा-

सिद्धेरिति वाच्यं ब्रह्मणस्तथात्वेऽपि जीवाभिन्नत्वाऽभावात् "तत्त्वमस्या"दिवाक्यैः क्रत्वङ्गकर्त्तुः क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मत्वविधानेन स्तूयमानत्वात् न तद्भिन्नं किमपि ब्रह्मशब्दाभिधेयमस्तीति चेन्न मन्दानामन्धपरम्परोपदेशमात्रत्वात् न हि कर्मकर्त्रादिसर्वकारक-कलापनियन्तुः स्वतन्त्रस्य विश्वात्मनः परब्रह्मणः पराङ्गत्वं जीवात्पृथक्सत्त्वं चानुन्मत्तैः कैश्चिदपि वक्तुं शक्यं नाऽपि प्लवाह्येते "ह्यदृढा यज्ञरूपा" इत्यादिश्रुतिनिन्दिते कर्मणि वेदान्तानां समन्वयो युक्तः अनाप्तत्वापत्तेः नहि स्वमुखेनैव निन्दां कृत्वा पुनस्तस्मिन्नेव निन्दाविषये स्वयं समन्वियात्सर्वज्ञो वेदः तथात्वे चोन्मत्तप्रलापवत्तस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् नाऽपि वेदान्तानां-विध्यङ्गत्वमर्थवादादिवद्वक्तुं शक्यं भिन्नप्रकरणपठितत्वाद्विधि-सान्निध्याभावाच्च नाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावरूपभूतार्थबोधकतया वेदान्तानां निष्फलत्वं वक्तुं शक्यं वेदान्तवेद्यब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष-रूपपरमश्रेयःफलवत्त्वात् "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय "यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती"त्याद्यन्वयव्यतिरेक-सावधारणश्रुतिभ्यः ननु "अक्षय्यं ह्वै चातुर्मास्ययाजिन" इत्यादि-ना कर्मणोऽपि ब्रह्मवत्स्तुतिश्रवणात्तत्र समन्वयो न दोषावह इति चेन्न वेदविषयः स एव यः सर्वत्र स्तूयते एव न तु क्वाऽपि निन्द्यते कर्मणस्तुस्तुतिनिन्दयोरुभयोर्विषयत्वदर्शनान्न शास्त्रसम-न्वितत्वमित्यर्थः "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते। नास्त्यकृतः कृते-ने"त्यादिना निन्दापूर्वकश्रेयःप्रतिबन्धकत्वश्रवणात् कर्मस्तुति स्तु बालानां प्रवर्त्तनायैव ननु स्यादेतदुपनिषद्भागस्य कथञ्चित् ब्रह्मपरत्वं तत्र तथात्वदर्शनात् पूर्वभागस्य तु "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम" इत्यादिना नित्यकाम्या-दिकर्मविधायकत्वेन नैराकाङ्क्ष्यश्रवणात्कथं ब्रह्मपरत्वमिति

येन कृत्स्नस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वमेव कर्मादौ तस्य केनचित् भागेन कथञ्चिदन्वयदर्शनेऽपि समन्वयस्तु ब्रह्मण्येव तत्रोपनिषद्भागस्य साक्षात्तत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वात्साक्षादन्वयः नित्यनैमित्तिककर्मपराणां चाधिकारिसत्त्वशुद्धिसम्पादनद्वारा ब्रह्मविषयकज्ञानाद्युपपादनेन काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन तत्रैव परम्परया समन्वय इति विवेकः एकस्योभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति जैमिन्युक्त एकस्य कर्मणउभयत्वे ऽनेकफलसम्बन्धे संयोगः वाक्यस्योभयसम्बन्धबोधकता तस्य पृथक्त्वं भेदः यथा "खादिरे जुहोति खादिरैर्जुहुयाद्वीर्यकाम" इत्येकस्यैव खादिरकरणकस्य कर्मण उभयपरत्वं तथा प्रकृतेऽपि ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकत्वे श्रूयमाणेऽपि विविदिषाश्रुतेर्ज्ञानार्थत्वमित्यवगमादित्यर्थः तस्मात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य साक्षात्परम्परया वा ब्रह्मण्येव समन्वय इति सिद्धम् । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । एवं भूतस्य शास्त्रसमन्वितस्य ब्रह्मणः "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः निदिध्यासितव्य" इत्यादि श्रुतिप्रमितेन ध्यानेन "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इत्यादि वाक्योक्ततदनुग्रहसहकृतेन "भिद्यते हृदयग्रन्थि" रित्यादि मन्त्रप्रतिपादितात्तत्साक्षात्कारान्मोक्ष इत्यग्रे स्फुटी भविष्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तक श्रीभगवन्निम्बादित्य
मतानुयायिधरामण्डलविजयि श्रीकेशवकाश्मीरि
भट्टाचार्य विरचितायां कौस्तुभप्रभाख्यसूत्रवृत्तौ
चतुःसूत्रीव्याख्यानम् ।

श्रीहरिः ।

यह अमूल्यग्रन्थ रत्नको लेने में शीघ्रता कीजिये नहीं तो हाथमलते रहजाइयेगा ।

एतद्ग्रन्थसम्बन्धीय नियमावली ।

(१) इस भाष्यत्रयोपेत "ब्रह्मसूत्र" का अग्रिम मूल्य ६रुपया है, समस्तग्रन्थ तैयार होनेपर ८ आठरुपया मूल्य होगा ।

(२) इस ग्रन्थ का चतुःसूत्रीयभाष्य छपकर तैयारहै, मंगाकर देखिये मूल्य ॥।) बारह आना ।

(३) इस ग्रन्थकी सङ्ख्या १७००० सत्तरहै हजार है, और बम्बई टाइप में चिकने कागज पर मुद्रित है, इतनेपरभी पूर्वोक्त अल्पमूल्य में लुटायें देते हैं ।

(४) इस ग्रन्थको शीघ्रही पांचमास में पूर्ण करदेंगे ।

(५) परदेशियों के मूल्य का स्वीकार केवल मनीआर्डर की रसीद द्वारा ही होगा ।

(६) शहर के ग्राहकोंको मूल्य जमा करनेपर हाथ से चिठ्ठी में दस्तखत करनेसे पुस्तक मिलेगी ।

(७) आज्ञा पत्रपानेसे वी. पी. द्वारा मुद्रितभाग भेजकर मूल्य वसूल करलेते हैं, शेषभाग मुद्रित होनेपर भेजदेंगे ।

(८) इस विषय में विशेष जिज्ञासुवों को निम्नलिखित पतेपर पत्रद्वारा व्यवहार करना उचित है ।

परपक्षगिरिवज्र ।

अतिविचित्रचित्रित वेदान्तका ग्रन्थ इस ग्रन्थ में अनेक असमञ्जस मतों के पक्षरूप गिरि को श्रुतिरूप तिग्मवज्रास्त्र से विदीर्णकर वेदके समस्त वाक्यों का समञ्जस दिखाया है, विशेष बड़ाई करना व्यर्थ है, ग्रन्थ देखने से उत्तमता विदित होगी। ग्रन्थ प्रणेता श्रीनिम्बार्कमतानुयायि निखिलवेदतत्त्ववेत्ता माधवमुकुन्दचरण हैं. ग्रन्थ बड़े अक्षर में चिकने कागज में मुद्रित हो तैयार है। सर्वसाधारण के लिये मूल्य केवल ४) रु० ।

वैष्णवधर्ममीमांसा ।

इस ग्रन्थ में वैष्णवधर्म में नित्यप्रति क्या कर्त्तव्य है इत्यादि अनेक बातों की यथोचित मीमांसा कीगई है.

मूल्य केवल ॥) आना ।

वेदान्तकामधेनु भाषाटीकासहित ।

इस ग्रन्थ में भगवन्निम्बार्कप्रणीत दशश्लोकी की भाषाटीका मञ्जूषादि अनेक ग्रन्थोंसे सारभाग संग्रह कर संक्षेप से वेदान्त-शास्त्र की अनादिता तथा मुख्य तत्त्वों को दिखाया है ।

मूल्य ≡) तीनआना ।

पञ्चघाटी तथा द्वैताद्वैतविवरण सहित निम्बार्क स्तोत्र केवल दोपैसे की टिकट पोष्टेज भेजने पर मुफ्त देते हैं ।

पत्रादि भेजने का पता,

पं० किशोरदास—प्रबन्धकर्त्ता.

श्री श्रीनिम्बार्क सन्दर्भसदन.

श्रीवृन्दावन जि० मथुरा ।

सू० ईक्षतेर्नाशब्दम् १।१।५ ।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

साङ्ख्याभिमतमचेतनं प्रधानं तु अशब्दम् श्रुतिप्रमाणवर्जितम् अतो नैव जगत्कारणम् जगत्कर्त्तुश्चेतनधर्म्मस्येक्षणस्य श्रवणात् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं तावद्बृहद्गुणशक्तिस्वरूपं सर्वज्ञं सर्ववेदैकवेद्यं ब्रह्मैव जगज्जन्मादिकारणमित्युक्तम् इदानीं न ब्रह्म जगत्कारणमननुरूपत्वात् त्रिगुणमचेतनम् प्रधानं कार्य्यानुरूपत्वाज्जगत्कारणमस्ति हीति वदन्तः साङ्ख्याः " सदेव सौम्येदमग्र आसी" दित्यादीनि वेदान्तवाक्यान्यपि तत्रैव

योजयन्ति तन्मतं निराकरोति भगवान् सूत्र-
कारः ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

आनुमानिकम् प्रधानं जगज्जन्मादिकारणम् भवितुं नार्हति कस्मादशब्दं हि तत् नास्ति शब्दः श्रुतिः प्रमाणं यत्र तदशब्दं हेतुगर्भं विशेषणमिदम् ननु "सदेव सौम्येदमग्र आसी" दिति छान्दोग्ये सच्छब्देन प्रधानमभिप्रेतं भवति कथमुच्यते ऽशब्दमित्यत्राह ईक्षतेरिति "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मित्युपक्रम्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये" तिजगत्कर्तुरीक्षणश्रवणात् ऐतरीयेऽपितथा श्रूयते "आत्मा वा इदमेकएवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्स ईक्षत लोकानसृजा इति स इमांल्लोकानसृजत" इति अत्रधात्वर्थवाचकःईक्षतिशब्दः धात्वर्थभूतेक्षणपरो लक्षणया बोध्यः ईक्षणं पर्यालोचनमध्यवसायः

तच्चाचेतनस्य प्रधानस्य नोपपद्यते चेतनधर्मत्वात् अतईक्षणाहीनं प्रधानं श्रुत्यां नोच्यते ऽतो युक्त मुक्तं भगवता ऽशब्दमिति, तस्मान्न तज्जगत्कारणं वेदवेद्यं चेत्यर्थः। नच सत्त्वगुणमाश्रित्य प्रधानस्य ज्ञानशक्तिमत्त्वमतईक्षणमुपपद्यत इति वाच्यम् जडस्य जडगुणस्यच ज्ञानत्वासम्भवात् ज्ञानवत्त्वासम्भवाच्च। नच पुरुषसंसर्गात्तथोपपत्ति-रितिवाच्यम् लाघवतया नित्यसिद्धज्ञाने पूर्वोक्ते ब्रह्म-णि वेदान्तवेद्ये जगज्जन्मादिकारणे सति परसङ्ग मापत्तितज्ञानाश्रयणस्य गौरवात् तुच्छत्वाच्च । किंच साम्यावस्थायां तस्य गुणत्वाभावाच्चेत्य लं विस्तरेणातोजगज्जन्मादिकार्यानुरूपं कारणं सच्छब्दवाच्यमीक्षणक्षमं ब्रह्मैव स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वात् "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" त्यादि-श्रुतेः॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं चतुःसूत्र्या सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्मैव सर्ववेदान्तवाक्य प्रतिपाद्यमित्युक्तम् इदानीं साङ्ख्यादिभिर्ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं मन्यमानैः प्रधानादिपरतया योजितानां वेदान्तवाक्यानां परब्रह्मण्येव समन्वयप्रकारं प्रपञ्चयति भगवान्सूत्रकार ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिभिः । तत्र "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यादिवाक्यस्थजगत्कारणवाचिसच्छब्दवाच्यं प्रधानं वा ब्रह्म वेति संशये प्रधानमेवेति साङ्ख्या आहुः इदंशब्दवाच्यस्य वियदादिकार्यस्य तत्परिणामभूतत्वात् कार्यकारणयोरनन्यत्वेन प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरपि तत्र सम्भवात् ज्ञानकारणस्य सत्त्वस्य तत्र भावात्सर्वज्ञत्वस्य रजोगुणस्य भावात् क्रियाशक्तिमत्त्वस्य च प्रधाने सम्भवात् "तदैक्षत बहु स्या"मितिच गौणमीक्षणं भवितुमर्हति "तत्तेजऐक्षते" त्यादि गौणेक्षणसाहचर्यात् नहि चेतनस्य कारणता वाच्या चिन्मात्रस्य निर्धर्मकस्य कूटस्थत्वादितिप्राप्ते आह ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

न शब्दः श्रुतिः प्रमाणं यस्मिंस्तदशब्दमानुमानिकं प्रधानं जगत्का-

कारणास्य" तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय । "सऐक्षत लोकान्नुसृजा इति स इमांल्लोकानसृजत । सईक्षांचक्रे । सप्राणमसृजते" त्यादिश्रुतेः ईक्षणं नाम पर्य्यालोचनमध्यवसाय इतियावत् तस्य च चेतनासाधारणधर्मत्वेनाचेतने प्रधाने ऽसम्भवात् नापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ तत्र संभवतः चेतनस्य तत्कार्यत्वाभावेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तत्रासम्भवादिति वक्ष्यति नापि सत्त्वादिमत्त्वेन ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं घटते साम्यावस्थायां तस्य गुणत्वाभावात् गुणसाम्यं प्रधानमिति निर्णीयमानत्वाच्च नापि निर्धर्मकं ब्रह्म तस्य ज्ञानक्रियादीनां स्वाभाविकशक्तीनां शास्त्रसिद्धत्वात्" पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे" त्यादिश्रुतेः अत ईक्षणाद्यमश्चेतनविशेषः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तम एव सच्छब्दवाच्यः ॥ ५ ॥

सू० गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ।

१ । १ । ६ ।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु प्रपतनासन्नं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिषतीति शुष्कपङ्कां कृषिमालक्ष्य कृषिर्वृष्टिं प्रतीक्षत इतिचाचेतनयोः कूलकृष्योश्चेतनधर्मोपचारदर्शनात् "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त" इत्यचेतनयोरप्तेजसोरीक्षणश्रवणाच्च तद्वत्प्रधानेऽप्यचेतने गौणमीक्षणमस्त्वित्याशङ्क्य समाधत्ते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ।

प्रधानईक्षणधर्मो गौण इति चेन्न कस्मात्

भावसम्पादकस्य श्रवणात् तथाहि यदि सच्छब्देना चेतनं प्रधानं गृहीत्वा तस्मिन् गौणमीक्षणम् चाङ्गीक्रियते तदा "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा" इत्यात्मशब्देन सदेव सौम्येति तदैक्षतेतिच पूर्वपठितसदीक्षितृपदार्थस्याचेतनस्य परामर्शः स्यात् तत्र स एव सत् ईक्षिता प्रधानलक्षण आत्मेति सदादिपदानामचेतनवचनानां भिन्नार्थानां परमेश्वरवाचकस्यात्मपदस्य भिन्नार्थस्य च सामानाधिकरण्यं विरुद्धमापद्येत आत्मशब्दस्य परमेश्वरवाचकस्य प्रधानपरत्वासम्भवादित्यर्थः । तस्माद्गौणमपीक्षणमयुक्तमेव अप्तेजसोरपि देवताप्रवेशान्न गौणमीक्षणमिति दिक् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननूक्तं गौणमीक्षणं भवितुमर्हतीति प्रपतनासन्नं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिषतीति शुष्कपङ्कं कृषिमालक्ष्य कृषिर्वृष्टिं प्रतीक्षत इतिच लोकप्रसिद्धिवदचेतने प्रधानेऽपि चेतनवदीक्षणमौपचारिकमेवास्तु कुतो मुख्येक्षितृत्वं विहायौपचारिकं इति चेत्" तत्तेजऐक्षत ता आपऐक्षन्त" तिचाचेतनयो सोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् तस्मात्सकर्तृकमीक्षणमौप मिति गम्यते उपचारप्राये वचनादितिप्राप्ते आह।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । ।।६।।

सच्छब्दवाच्यं प्रधानमीक्षणं तत्र गौणमिति चेन्न कुतः आत्मशब्दादिति "सदेव सौम्येदमग्र आसी" दित्युपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इति सच्छब्दवाच्यस्यात्मशब्देन परामर्शदर्शनात् नहि चेतनं श्वेतकेतुं प्रत्यचेतनप्रधानस्यात्मत्वोपदेशः सम्भवति कूलं पिपतिषतीत्यादौ तु संशयस्थलत्वाद्युक्तं गौणत्वं "विषये प्रायदर्शना" दिति जैमिनिसूत्रात् प्रकृते तु गौणमुख्ययोर्गौणस्य जघन्यत्वेन संशयाभावात् तेजःप्रभृतीनामपि तदात्मकत्वावगमात्तेजःप्रभृतीक्षणमपि मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

सू० तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।

१ । १ । ७

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सदीक्षित्रात्मादिपदार्थभूतकारणनिष्ठस्य विदुषस्तद्भावापत्तिलक्षणमोक्षोपदेशान्न प्रधानं सदात्मशब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु तर्हि चेतनाचेतनयोः साधारणोऽस्त्वात्मशब्दः क्रतुज्वलनयोर्ज्योतिःशब्दइव नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यत्राह भगवान्बादरायणः ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।

नाचेतनं प्रधानमात्मशब्दवाच्यं कुतः तस्मिन्न् सदादिशब्दाभिधेये ईक्षितरि तेजोऽबन्नादिकर्त्तरि निष्ठा निदिध्यासनापरपर्य्यायलक्षणा यस्य विदुषः सतन्निष्ठस्तस्य मोक्षोपदेशात् तथाहि तत्वमसीति मुमुक्षोः कारणात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्षउपदिश्यते मुमुक्षुर्यावच्छरीरान्न विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मफलभोगप्रतिबन्धात्तावदेवास्यमुमुक्षोश्चिरं भवति भुक्ते तु कर्मफले प्रतिबन्धाभावादथ ब्रह्मभावं सम्पत्स्यते विमोक्ष्ये सम्पत्स्ये इत्युभयत्रोत्तमपुरुषप्रयोगः प्रथमपुरुषे छान्दसत्वाज्ज्ञेयः यदि स आत्मा इत्यात्मशब्दः प्रधानपरस्तदा तत्वमसीतिवाक्यस्थेन तच्छब्देन तदेव परामृश्येत ततस्तत्वमसिप्रधानात्मकोऽसीति महाननर्थापातः स्यात् अचेतनात्मकोऽस्मीति ध्यानेन मोक्षाद्धि व्याहन्येत प्रकृते तूक्तलक्षणं ब्रह्मतत्पदवाच्यम् तस्य शक्यप-

रपर्यायांशभूत । उक्तलक्षणो जीवस्त्वम्पदार्थः तत्र चांशांशिनोः सर्वलोकवेदप्रसिद्धगुणगुणिवद्भेदाभेदः सम्बन्धः तत्र स्वरूपेण जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यभावाद्ब्रह्माभिन्नत्वम् तस्यानादि-मायावृतत्वात्तादृशाभेदज्ञानं नास्ति तत्रोच्यते तत्त्व-मसीति तत्पदार्थादभिन्नोऽसीत्यर्थः मोक्षाव-स्थायामपि भिन्नस्वरूपएव ब्रह्मभावापन्नस्तदति-रिक्तस्थितिप्रवृत्त्यभावात्तदभिन्नो ज्ञेयः परमं साम्य-मुपैतीतिगम्यगन्तृभावावगमात् "सोऽश्नुते सर्वा-न्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति सहश्रुतेश्च अतः-सदात्मादिशब्दैर्ब्रह्मैवाभिधीयते ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वात्मशब्दोऽपि चेतनाचेतनसाधारणो दृश्यते तत्कुतआत्मश-ब्दाद्गौणमीक्षणमितिचेत्तत्राह ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।

तस्मिन्कारणे निष्ठा यस्य तस्य तत्त्वमसीति तदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इतिशरीरपातावधिकको ब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्ष उपदिश्यते यदि चेतनं मुमुक्षुं श्वेतकेतुं प्रत्यचेतनम् कारणमुपदिश्येत तदा तदात्मकतया प्रत्यगात्मानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्येत अन्यथाऽचेतनत्वापत्तिरेव मोक्षः स्यात् सा च प्रधानकारणवादिमते ऽपि नाङ्गीक्रियते अतः सदात्मशब्दवाच्यं परं ब्रह्मैव ॥ ७ ॥

सू० हेयत्वावचनाच्च । १ । १ । ८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सर्वज्ञेन हितैषिणाऽसदादिशब्दैरुपदिष्टस्याचेतनस्य मोक्षे हेयस्य हेयत्वमवश्यं वक्तव्यमुपदेशेऽप्रयोजनञ्च वक्तव्यम् तदुभयवचनाभावान्न सदादिपदवाच्यम् प्रधानम् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

हेयत्वावचनाच्च ।

यद्यचेतनं प्रधानमेव सदीक्षितृप्रभृतिशब्द-वाच्यत्वेनोपदिष्टं स्यात्तर्हि तन्निष्ठावारणाय ब्रह्मोप-दिदेशयिषुर्हितैषिसर्वज्ञं शास्त्रं तस्यहेयत्वं ब्रूयात् यथाऽयुक्तं किञ्चिदादातुमुद्यन्तं पुत्रं माता ब्रूते नेदं पुत्र युक्तमिति नचेह तद्धेयत्ववचनमस्ति प्रत्युत "स आत्मा तत्त्वमसी" ति तादात्म्यमुपदिश्यते तदुप-देशप्रयोजनवचनाभावसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

हेयत्वावचनाच्च ।

यद्यचेतनं प्रधानमेवात्र सच्छब्दवाच्यतयोपदिष्टंस्यात् तर्हि तन्नि-ष्ठावारणाय मुमुक्षुं श्वेतकेतुं प्रति तस्य हेयत्वमेव श्रुत्योच्येत नच तथोच्यते प्रत्युत "तत्त्वमसि तस्य तावदेव चिर" मित्यु-पादेयत्वेनोपदिश्यते अतः परं ब्रह्मैव ॥ ८ ॥

सू० प्रतिज्ञाविरोधात् १ । १ । ९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

किञ्चैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधादपि नाचेतनकारणवादः साधुः ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रतिज्ञाविरोधात् ।

प्रधानं नजगत्कारणं कस्मादेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् तथाहि "उत तमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतं श्रुतंभवति अमतं मतमविज्ञातंविज्ञात" मिति "कथं नुभगव स आदेशोभवती" त्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमः श्रूयते सहि निरुध्येत प्रधानविज्ञानात्तद्विकारज्ञानेऽपि चिदचिन्मिश्रकृत्स्नकार्य-

विज्ञानप्रतिज्ञा न सिद्ध्येत चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावेन तज्ज्ञानासम्भवात् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

प्रतिज्ञाविरोधात्।

प्रधानकारणवादे "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादिः कारणविज्ञानेन चिदचिन्मिश्रकृत्स्नकार्यविज्ञानप्रतिज्ञा च विरुध्येत चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावेन तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानासम्भवात् ॥ ९ ॥

सू० स्वाप्ययात् ॥ १। १। १० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

सच्छब्दार्थं जगत्कारणम् प्रकृत्य "स्वप्नान्तमेव सौम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्या"दिनोक्तस्यार्थस्य

चेतनकारणावगतेरसम्भवात् ब्रह्मैव जगत्कारणं युक्तम् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्वाप्ययात् ।

स्वस्मिन् स्वकीये कारणे सदेव सौम्येत्यादिना प्रस्तुते ब्रह्मणि अप्ययाल्लयात् सदादिपदैर्ब्रह्मैवो- च्यते न प्रधानं तस्य कारणत्वेन लयश्रुतिर्विरुध्येत तथाचश्रुतिः यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मा- देनं स्वपितीत्याचक्षते स्वंह्यपीतो भवतीति तद्यथा प्रियया स्त्रिया परिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद न चा- न्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद नान्तर,, मितिश्रुत्यन्तरञ्च ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्वाप्ययात् ।

"स्वमपीतो भवति सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति-सुषुप्तस्य जीवस्य स्वकारणे लयः श्रूयते प्रधानस्य कारणत्वे लय-श्रुतिर्विरुध्येत प्रधानस्य जीवकारणत्वाभावात् ॥ १० ॥

सू० गतिसामान्यात् १ । १ । ११ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतेस्तुल्यत्वात् अचेतनकारणवादो नहि युक्तः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

गतिसामान्यात् ।

इतोऽपि न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं सर्वासूपनिषत्सु

चेतनैकजगत्कारणत्वस्य गतेरवगतेः समानत्वा-च्चेतनं ब्रह्मैव जगज्जन्मादिकारणं न पुनर्वेदान्तेषु किञ्चिदपि विरुद्धमुपलभ्यते क्वचिच्चेतनं कारणं क्वचिदचेतनमिति अत्र सच्छब्देनाचेतनग्रहणे चेतनकारणाभिधायिवाक्यकदम्बविरोधः स्यादिति भावः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

गतिसामान्यात् ।

सर्वासूपनिषत्सु चेतनैककारणत्वस्य गतेरवगतेः समानत्वा-च्चेतनं ब्रह्मैव कारणं नहि तार्किकाणामिव वेदान्तशास्त्रस्य भिन्ना-कारणावगतिर्यया प्रधानस्यापि कचित्कारणत्वं वक्तुं शक्येत ॥ ११

सू० श्रुतत्वाच्च १ । १ । १२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तस्मात्सदादिशब्दाभिधेयस्य सर्वज्ञस्य सर्व-

नियन्तुः सर्वेश्वरस्य चेतनत्वेन कारणत्वस्य श्रुतत्वान्न प्रधानग्रहः ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

श्रुतत्वाच्च ।

अस्यामुपनिषदि "आत्मन एवेदं सर्व"मित्यादौ आत्मत्वेन सञ्ज्ञब्दवाच्यस्य सर्वकारणतायाः श्रुतत्वात् चशब्दादुपनिषदन्तरे ऽपि तथात्वश्रवणाच्च तत्र श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रूयते "ज्ञः कालकालो गुणिसर्वविद्यः स कारणं कारणाधिपाधिपः न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप"इति कौषीतकिनः समामनन्ति "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनम् विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति एवमन्यत्रापि ग्रन्थवृद्धिभयादुपरम्यते तस्मादचेतनं प्रधानमानुमानिकं न जगत्कारणं चेतनमाधिष्ठातारं विना सङ्घातकर्तृत्वायोगात् प्रधानस्याधिष्ठातृशक्तित्वस्वीकारे

ऽस्मत्पक्षप्रवेशाच्च । किन्तु सर्ववेदैकवेद्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणभूतः सच्छब्दवाच्यो ब्रह्मादिशब्दाभिधेयः श्रीकृष्णएवे-तिसिद्धम् ❀ ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

श्रुतत्वाच्च ।

अस्यामेवोपनिषदि सच्छब्दवाच्यपरमेश्वरस्यैव "आत्मन एवेदं सर्व" मित्यात्मत्वेन सर्वकारणत्वस्य श्रुतत्वात् चशब्दा-दुपनिषदन्तरे ऽपि "स कारणं कारणाधिपाधिपः नचास्य कश्चि-ज्जनिता नचाधिप" इत्यादिना, अतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्दिव्यगुण-निधिः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तम एव सर्वजगत्कारणमितिसिद्धम् । एतेन जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणश्चैतन्यगुणायोगित्वपारमार्थिकमुख्येक्षितृत्वा-दिगुणायोगित्वादेः श्रुतिमुखेन प्रतिपादितत्वात् प्रधानवाद इव

---

* इति पञ्चमाधिकरणम् ।

निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादो ऽपि सूत्रकारेण निरस्तः* ॥ १२ ॥

सू० आनन्दमयोऽभ्यासात्। १।१।१३।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आनन्दमयः परमात्मैव नतु जीवः कुतः परमात्मविषयकानन्दपदाभ्यासात् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं खलु प्रधानकारणवादनिरास-व्याजेनाचिद्वर्गात्स्वरूपतोभिन्ने ब्रह्मणि सदेव सौम्येदमित्यादिश्रुतीनां समन्वयो दर्शितः इदानीञ्चेतनवर्गादपि निरतिशयानन्दवत्त्वेन स्वरूपतो हि

---

* इतिपञ्चमाधिकरणम् ।

भिन्ने ब्रह्मणि आनन्दमयादीनां श्रुतीनां समन्वयं दर्शयति ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ।

तैत्तिरीयके अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशचतुष्टयमनुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा—एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तरात्माऽऽनन्दमयस्तेनैष पूर्ण" इति, तत्र संशयः किमत्रानन्दमयपदेन प्रत्यगात्मोच्यते उत परमात्मेति किम् तत्र युक्तम् "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये"तिशारीरत्वश्रवणात् "अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्धयन्ता"मितिश्रुत्यन्तरे आनन्दमयस्य शोध्यत्वश्रवणाच्च नित्यशुद्धस्य परमात्मनः शोध्यत्वासम्भवाच्च आनन्दमयः प्रत्यगात्मेतिप्राप्ते ब्रूमः, आनन्दमयः निरतिशयानन्दवान् परमात्मैव कस्मात् अभ्यासात् परमात्मनि पुरुषोत्तम एवानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ऽभ्यस्यमानत्वात् "यदेष आकाश आनन्दो नस्यात् । एष ह्येवानन्दयाति

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना" दित्यादिना अपिच "सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती" त्यारभ्य आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान्न बिभेति कुतश्चनें"त्यन्तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्द एव निरतिशयापरिमितत्वप्रतिपादनेनसमाप्तिदर्शनात् । नन्वानन्दपदस्यैव तत्राभ्यासोऽस्ति नत्वानन्दमयस्येति चेन्न "वसन्ते ज्योतिषा यजेते" त्यत्र ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दपदस्याप्यानन्दमयपरत्वात् । यत्तूक्तं शारीरत्वश्रवणान्न-परमात्माऽऽनन्दमय इति तन्न सर्वेष्वन्नमयादिषु तन्नियन्तृत्वेन वर्तमानत्वात्परमात्मनः शारीरत्वव्यपदेशः सङ्गच्छते । आनन्दमये तु'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" तिनिर्देशस्तस्यानन्यात्मत्वं दर्शयति शुद्धयन्तामित्यस्य च प्रसाध्यन्तामित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं चेतनभोग्यभूतप्रधानशब्दोदितजडवर्गाज्जिज्ञास्यं ब्रह्म-

व्यतिरिक्तमित्युक्तमिदानीं चेतनवर्गादपि निरतिशयानन्दवत्त्वेन तस्य व्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ।

तैत्तिरीयके अन्नमयादिचतुःपुरुषानुक्रम्याम्नायन्ते" तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयस्तेनैष पूर्ण" इति तत्र किमयमानन्दमयशब्दवाच्यः प्रत्यगात्मा उत परमात्मेति संशये, प्रत्यगात्मेति पूर्वःपक्षः कुतः" तस्यैष एव शारीर आत्मे" त्यानन्दमयस्य शरीरसंबन्धित्वश्रवणात् तच्च प्रत्यगात्मन एव युक्तं अन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वाच्च । किंच" अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ता" मितिश्रुत्यन्तरे आनन्दमयस्य शोध्यत्वश्रवणात् नित्यशुद्धस्य परमात्मनः शोध्यत्वासंभवादितिप्राप्ते राद्धान्तःआनन्दमयः परमात्मा कुतोऽभ्यासात् तत्रैवानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोऽभ्यस्यमानत्वात्" यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिना अपिच "सैषा ऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती" त्यारभ्य आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने"त्यन्तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्द एव निरतिशयापरिमितत्वप्रतिपादने च समाप्तिदर्शनात् । किञ्च श्रुत्यैव विज्ञानमयशब्दवाच्याज्जीवादन्यत्वेनोत्कृष्टत्वेनान्तरत्वेनान्तर्यामित्वेन च प्रतिपादितत्वात् नहि जीवस्य स्वस्मात्स्वस्योत्कृष्टत्वम् स्वान्तर्यामित्वं च घटते नच विज्ञानमयशब्दो बुद्धिपरः मयटो वैयर्थ्यापत्तेः नच प्राणमय इव स्वार्थे मयडिति वाच्यं प्राणमये ह्यगत्या तथाऽङ्गीकारः अत्रतु तद्वतो जीवस्य सत्त्वात् "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इत्युत्तरश्लोकस्य विज्ञानशब्दे ऽपि "कृत्यल्युटो बहुल" मितिसूत्रात् नन्द्यादित्वाद्वा

कर्त्तरि ल्युट् यत्तूक्तं शारीरत्वश्रवणान्न परमात्मे"ति नैष दोषः तस्य सर्वेष्वन्नमयादिषु तन्नियन्तृत्वेन वर्त्तमानत्वात् आनन्दमये तु "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य "इतिनिर्देशात्तस्यानन्यात्मत्वं दर्शयति आत्मान्तरानिर्देशात् नाप्यन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वात्तस्यापि गौणत्वं निर्णेतुं शक्यं तस्य सर्वान्तरत्वेन सर्वपरत्वेन च प्रतिपादितत्वात् शुद्धयन्तामित्यस्य च प्रसाध्यन्तामित्यर्थः । अत आनन्दमयशब्दनिर्दिष्ट आकाशादिजगत्कारणभूत आत्मा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

सू० विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १।१।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विकारार्थे मयट्श्रवणान्नानन्दमयः परमात्मेति चेन्न कस्मात्प्राचुर्यार्थकस्यापि मयटः स्मरणात् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।

नन्वानन्दमयः परमात्मा भवितुं नार्हति कुतो विकारशब्दात् विकारार्थकमयट्प्रत्ययस्य श्रवणात् "मयड् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयो"रितिप्रकृत्य "नित्यं वृद्धशरादिभ्य" इतिविकरार्थे मयट् स्मर्यते मृन्मयो घट इत्यादौ लोके पर्णमयीशालाजुहू-रित्यादौ वेदे विकारे मयट्प्रत्ययदर्शनाच्चेति चेन्न कुतः प्राचुर्यात् प्रचुरतायामपि "तत्प्रकृतवचने मय"डिति मयट् स्मर्यते अन्नमयो यज्ञ इत्यादौ प्राचुर्ये मयट्प्रत्ययदर्शनात्त्र नच ब्रह्मण आनन्दमय-त्वाङ्गीकारात् किञ्चिदनानन्दत्वमपि स्यादितिवाच्यम् इह प्राचुर्यस्य प्रभूतत्वापरपर्यायत्वात् । तथाहि महदादिशरीरपर्य्यन्तेषु मध्ये शरीरमन्नविकार-त्वादन्नमयः पुरुष इत्युच्यते तदन्यस्तद्विधारकः प्राणमयः तदन्यस्तदुभयविधारको मनोमयः तद-न्यस्तत्त्रिकनियन्ता विज्ञानगुणो जीवात्मा विज्ञा-

नमयः पुरुष इत्युच्यते त्रयाणां पुरुषाणामचेत-
नानां ज्ञानस्वरूपो विज्ञानगुणो नियन्ता भवति
तस्य विज्ञानगुणस्य गुणिनो ज्ञानस्वरूपत्वं द्वितीया-
याध्याये स्फुटी भविष्यति कथंतर्हि "विज्ञानं यज्ञं
तनुते,, इति केवलधर्मनिर्देशः शृणु ज्ञातुः स्वरूप-
मपि स्वप्रकाशमस्ति तत्रापि विज्ञानपदप्रयोगः
कर्त्तरि प्रत्ययो वा बोध्यः नपुंसकत्वं वस्तुत्वाभिप्रा-
येण अतएव काण्वपाठे "योविज्ञाने तिष्ठन्नि"
ति माध्यन्दिनपाठे च "य आत्मनि तिष्ठ"न्निति शब्द-
भेदेऽपिजीवरूपोऽर्थस्त्वेकएव अत एव च "विज्ञानं
यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते ऽपि च" तिमङ्गच्छते
केवलस्य गुणभूतस्य विज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवात्
सच विज्ञानमयशब्दार्थो जीवः सएको मानुष
आनन्दइति "रसंह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"
तिच श्रुत्यन्तरादानन्दवान् ज्ञातव्यः तदल्पानन्दापे-
क्षया प्रभूतानन्दनिधिः परमपुरुषः सर्वेषां नियन्ता
"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्माऽऽनन्द-
मय" इतिनिर्दिष्टः। किंच परमपुरुषस्य सर्वेषु वेदा-
न्तेषु स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषस्यैकस्यैव प्रतिपा-
दितत्वान्नास्ति तत्राल्पतराऽऽनन्दगन्धलेशस्पर्शो

ऽपीति संक्षेपः ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।

ननु नायमानन्दमयः परमात्मा विकारशब्दात् विकारार्थमयटः श्रवणात् "मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयो" रिति प्रकृत्य "नित्यम् वृद्धशरादिभ्य" इति विकारार्थे मयट् स्मर्यते अन्नमय इत्युपक्रमे तस्यैव दर्शनात् इति चेत्तत्राह नेति कुतः प्राचुर्यात् प्रचुरतायामपि "तत्प्रकृतवचने मय" डिति मयटः स्मरणात् आनन्दप्रचुरत्वञ्च मनुष्यानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणितानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयापरिमितत्वाभिधानात् किञ्च मयड्वैतयोरितिपूर्वसूत्रान्नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तेर्विकारावयवयोर्मयटो भाषाविषयत्वेन प्रकृते छन्दसि विकारार्थे मयट् न सम्भवति पर्णमयी जुहूरित्यादौ तु "द्व्यचश्छन्दसी" तिविधानबलादुपपद्यते प्रकृते त्वानन्दशब्दस्य द्व्यच्त्वाभावात् जीवे ऽपि "न जायते म्रियते वा विपश्चि" दिति-विकारप्रतिषेधः किमुत परमात्मनि विकारशङ्का नच प्रचुरानन्दवत्त्वे ऽप्यल्पदुःखवत्त्वमवर्जनीयमिति वाच्यं, प्रकाशमयः सूर्य इति सूर्यस्य प्रकाशप्रचुरत्वे कथिते तद्विरोधितमोऽल्पत्वस्य तत्राप्रतीतेः नहि तत्र स्वगततमोऽल्पत्वापेक्षं प्रकाशप्रचुरत्वं किन्तु

व्यभिकरणचन्द्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षं एवं व्यधिकरणजीवगतानन्दाल्पत्वापेक्षमेव ब्रह्मण्यानन्दप्रचुरत्वम् तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् तत्र हेतुः ॥ १४ ॥

सू० तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १।१।१५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जीवानन्दहेतुत्वादपि परमात्मैवानन्दमयः ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

तस्य पूर्वपक्षे आनन्दमयत्वेन शङ्काविषयो

योजीवस्तदानन्दस्य हेतुरयमेवेति, व्यपदिशति श्रुतिः "एषह्येवानन्दयाती"ति आनन्दयतीत्यर्थः यो ऽन्येभ्यो धनं विद्यांच प्रयच्छति सप्रचुरधनः प्रचुरविद्यो यथैवं पुरुषोत्तमो ऽपिजीवानानन्दतीति प्रचुरानन्द इत्यर्थः अत्र यथा सकलतमोनिरसनस्वभावे भगवति भास्करे तेजोमय इतिप्रयोग एवमेव सर्वकारणे समानातिशयशून्ये सर्वनिरानन्दक्लेशस्पर्शवर्जिते भगवति प्रकृते ऽप्यानन्दमयप्रयोगः सूपपन्नः ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

यतस्तस्य जीवानन्दस्य हेतुरयमेवेति व्यपदिशति श्रुतिः "एषह्येवानन्दयाती"ति दीर्घश्छान्दसः यो ह्यन्यानानन्दयति सप्रचुरानन्दो यथा लोके योऽन्येभ्यो विद्यां प्रयच्छति स प्रचुरविद्य इति तस्मादानन्दयितव्यानां जीवानामानन्दयतानन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मैव ॥ १५ ॥

सू॰ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते

१ । १ । १६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति मन्त्रप्रोक्तं मान्त्रवर्णिकं तदेवानन्दशब्देन गीयते ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

"ब्रह्मविदाप्नोति पर" मित्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । योवेद निहितं गुहाया" मितिमन्त्रवर्णेन यत्प्रोक्तं तन्मान्त्रवर्णिकं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मैव "तस्माद्वा एतस्मादन्यो ऽन्तरात्माऽऽनन्दमय"इति ब्राह्मणेनापि गीयते मन्त्रब्राह्मणयो-

ख्याख्येयव्याख्यानयोरेकविषयत्वात् अतः आनन्द-
मयः परमात्मैव ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तत्र हेतूनाह ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

मन्त्रवर्णेनोक्तं यन्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्मैवानन्दमय इति गीयते तथाहि "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इतिब्राह्मणेन यद्ब्रह्मजीवप्राप्यत-योपक्रान्तं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" तिमन्त्रेण च सत्यत्वादि-धर्मविशिष्टम् यन्निश्चितं मध्ये च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिभिर्यद्विशदीकृतं तदेव ब्रह्मेहान्यो-"ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्युच्यते मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकविषय-त्वादतआनन्दमयः परमात्मैव ॥ १६॥

सू० नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १।१।१७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आनन्दमयपदार्थमुद्दिश्य श्रूयमाणानां तदसाधारणधर्माणां तदितरस्मिन्ननुपपत्तेरितरो जीवो नानन्दमयपदार्थः ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नेतरो ऽनुपपत्तेः ।

इतरो जीवो नान्दमयपदेनात्र ग्राह्यः कुतः अनुपपत्तेः आनन्दमयं प्रकृत्य "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय । स इदं सर्वमसृजत" इत्यादि श्रूयमाणं सर्वजगत्कर्त्तृत्वादि जीवे नोपपद्यते तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव । यद्वा ब्रह्मेतरो जीवो न मान्त्रवर्णिकः

विद्वत्प्राप्यत्वादिगुणानां मान्त्रवर्णिकासाधारणानां तद्भिन्नेऽत्रानुपपत्तेरिति योजना बोध्या ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अत्र केचिदाहुः नहि परमेश्वरादन्यः कश्चित्प्रत्यगात्मा "नान्योऽतो ऽस्ति द्रष्टे" त्यादिश्रुतेरुपहितेश्वरस्यैव जीवस्य स्वतो मुक्तावस्थं निर्विशेषचिन्मात्रैकरसं परिशुद्धस्वरूपम् मान्त्रवर्णिकम् प्राप्यप्राप्तृत्वव्यपदेशस्तु घटाकाशादिवदुपाधिकृतभेदाङ्गीकारेणातस्तदनतिरिक्तआनन्दमय इति प्राप्ते आह ॥

नेतरो ऽनुपपत्तेः ।

ब्रह्मण इतरो भिन्नो जीवात्मा मुक्तावस्थो ऽपि मान्त्रवर्णिको न भवति कुतः अनुपपत्तेः विद्वत्प्राप्यत्वनिरुपाधिकविपश्चित्त्वजगत्कारणत्वाद्यसाधारणगुणानां परमात्मेतरस्मिन्ननुपपत्तेः ॥ १७ ॥

सू० भेदव्यपदेशाच्च ॥

। १ । १ । १८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"ति वाक्येन लब्धृलब्धव्ययोर्भेदव्यपदेशाज्जीवो नानन्दमयः ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

इतश्चानन्दमयो मान्त्रवर्णिको वा न प्रत्यगात्मा कस्माज्जीवपरयोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वात् तथाहि "रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती" त्यानन्दमयस्य मान्त्रवर्णिकस्य परमात्मनो लब्धव्यत्वेन जीवस्य लब्धृत्वेन भेदव्यपदेशः नहि लब्धेव लब्धव्यो भवति जीवब्रह्मणोः स्वरूपतोहि भेदो ऽन्यथा गुणसाङ्कर्यापत्तिः स्यादित्युभयसूत्र-

तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

"विज्ञानमयादन्योऽन्तरः" रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे" त्यादिभिः स्वाभाविकजीवेश्वरभेदस्य व्यपदेशाच्च न मान्त्रवर्णिको विज्ञानात्मा "नान्योऽतोऽस्ती" ति वाक्यस्य तु प्रत्यगात्मस्वातन्त्र्यद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिनिषेधपरत्वात् अन्यथा "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वादि" त्यादि स्वाभाविकद्रष्टृत्वादिप्रतिपादकाभ्यासमहत्कृतशास्त्रव्याकोपात् । यत्तूक्तं घटाकाशवदुपहितईश्वर एव जीव इति तन्न तस्य निष्क्रियत्वे गत्याद्यनुपपत्तेः सक्रियत्वे चेश्वराभिन्नत्वेन विभुत्वात्सुतरां गत्याद्यनुपपत्तेः नच स्वरूपतो निष्क्रियत्वे ऽपि उपाधेः परिच्छिन्नत्वात्तत्क्रियाश्रेतने ऽध्यस्य घटगतौ तदवच्छिन्नाकाशे ऽध्यस्य घटाकाशश्चलतीतिवत् देवदत्तश्चलतीति व्यावहारिकगत्याद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे जगतो बन्धमोक्षापत्तिरित्यादिदोषाणां पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ ॥ १८ ॥

सू० कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १ । १ । १६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रत्यगात्मनः कारणत्वस्वीकारेऽनुमानस्य प्रमाणस्य कारणादिरूपस्यापेक्षा भवेत्कुलालादेर्घटादिजनने मृदाद्यपेक्षावत् अप्राकृतस्यानन्दमयस्य सर्वशक्तेः पुरुषोत्तमस्य तु न कुतः कामात्सङ्कल्पादेव "सोऽकामयत बहुस्या" मित्यादिश्रुतेः अतस्तद्भिन्न आनन्दमयः ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ।

ननु चानन्दमयशब्देन प्रधानमुच्यतां तत्र सत्त्वगुणस्यानन्दकारणीभूतस्य विद्यमानत्वात्कार्यानुरूपत्वाच्चत्यत्रोच्यते अनुमीयते इत्यनुमानं

प्रधानं तस्यापेक्षा ऽस्मिन्नानन्दमये पदे नास्ति कस्मात्कामात् आनन्दमयं प्रकृत्य "सोऽकामयत वहु स्या" मिति कामयितृत्वश्रवणात् काम इच्छा सा ऽचेतने प्रधाने न सम्भवति सम्भवति च सर्वेश्वरे सर्वज्ञे इत्यर्थः । "ईक्षतेर्नाशब्द" मित्यनेन निराकृतमपि प्रधानं गतिसामान्यसमर्थनाय पुनरपि निराकृतमिति न पुनरुक्तिदोषः । यद्वा जीवस्य प्रकृतानन्दपदवाच्यत्वे जगत्कारणत्वमपि भवेत्तदा घटादिजनने कुलालादेर्मृदाद्यपेक्षावत् जीवस्यानुमानापरपर्यायप्रधानापेक्षा स्याद्ब्रह्मणः सर्वशक्तेर्जगत्कारणत्वे तु नायं दोष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥

जीवस्य जगत्कारणत्वे ऽविद्यापरवशतया ऽनुमानस्य प्रधानस्य करणादिरूपस्यापेक्षाऽस्ति आनन्दमयस्य तु न कुतः कामात्सङ्कल्पादेव "सो ऽकामयत वहु स्यां प्रजायेये" त्यादिना सृष्टिकर्त्तृत्वश्रवणात् जीवादन्यः परमात्मैवानन्दमयः ॥ १८ ॥

———

सू० अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । १ । १ । २० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तद्योगमानन्दयोगं शास्ति श्रुतिः "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति जीवस्य यल्लाभादानन्दयोगः सतस्मादन्यइति सिद्धम् ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।

इतोऽपि नानन्दमयो जीवः प्रधानं च किन्तु ब्रह्मैव यतोहि अस्मिन्नानन्दमये मान्त्रवर्णिके परमात्मनि पुरुषोत्तमे अस्य जीवस्य तन्निष्ठस्य तद्योगं तेन परमात्मना योगं संबन्धं तद्भावापत्तिलक्षणं मोक्षं शास्ति शास्त्रम् तस्मात् । तच्च शास्त्रम् "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलये

ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतोभवति । यदा ह्येवैष एतस्मिनुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवतीति" अस्यार्थः यदेति" जायमानंतु पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः सात्त्विकः सतु विज्ञेयः सवै मोक्षार्थचिन्तकः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पद-मव्यय" मित्यादिशास्त्रोक्तभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षसमये जन्मनि वा । एष इति "अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः । ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहर-न्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन् देहं सयातिपरमां गतिम् । ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति । ब्रह्मविदाप्नोति परं"इत्यादिशास्त्रोक्तलक्षणः ऐहिकामुष्मिकभोगवा-सनाशून्यो विद्वान्भगवच्छरणानन्यशरणः एतस्मिन् भगवति अभयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठामव्यभिचा-रिणीं निष्ठां तत्कृपयैव विन्दते लभते अथानन्तर-मेवाभयं गतो भवति भयकारणाऽन्यनिष्ठाभावात् कथंभूते दृश्ये अदृश्यो जडवर्गस्तद्विलक्षणे पुनः कीदृशे ऽनात्म्ये आत्मनां चेतनानां समूहः आत्म्यं तद्भिन्ने परमचेतन उक्तं हि परमचेतनत्वमस्य क-ठवल्यां "चेतनश्चेतनाना." मिति अनिरुक्ते इयत्ता-

वस्त्वेनानिष्पन्ने वेदान्तैकवेद्यगुणस्वरूपे अनिलयने अनाधारे ऽनन्ताचिन्त्यशक्तिमतीत्यर्थः। यदा चाज्ञानकाले एषोऽविद्वान् उदरमीषदपि साधनसंबन्धप्रयोजनैकतममन्तरमन्यनिष्ठां कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति तस्मात्सर्वचेतनाचेतनविलक्षणमानन्दमयं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।

यतोऽस्मिन्नानन्दमये मान्त्रवर्णिके परमात्मनि अस्य जीवस्य ज्ञानिनस्तद्योगं तेन परमात्मना योगं सम्बन्धं तद्भावापत्तिलक्षणां मुक्तिं शास्ति शास्त्रं "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवती"ति श्रुत्यर्थस्तु यदा यस्मिन्भगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षसमये एषो ऽनन्यशरणो विद्वान् एतस्मिन्भगवति अभयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठामव्यभिचरितनिष्ठां तत्कृपयैव विन्दते लभते अथानन्तरमेवाभयं गतो भवति भयकारणान्यनिष्ठाभावात् किम्भूते अदृश्ये जडवर्गलक्षिलक्षणे आत्मनां समूह आत्म्यं

* इति षष्ठाधिकरणम् ।

तद्भिन्ने वृत्तान्तरविजातीये अनिरुक्ते इयत्तावच्छिन्नविषयकशब्दानुदिते अनिलयने ऽनाधारे ऽनन्ताचिन्त्यशक्तिमतीत्यर्थः यदा चाज्ञानकाले एष विद्वान् उदरमीपदपि साधनसम्बन्धप्रयोजनैकतममन्तरमन्यनिष्ठां कुरुते ऽथ तस्य भयं भवतीत्यर्थः । यद्वा तद्योगमानन्दयोगं शास्ति भगवती श्रुतिः "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवती"ति जीवस्य यल्लाभादानन्दयोगः स तस्मादन्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयः परं ब्रह्मेति सिद्धम् । अत्र केचित्तु नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं "सवा एष पुरुषो ऽन्नरसमय" इत्यारभ्य विज्ञानमयान्ते विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्द्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति मान्त्रवर्णिकब्रह्माभिकारादितिचेदन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः यद्यप्यन्नमयादिषु तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वाद्युक्तं तेषामब्रह्मत्वमानन्दमयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तरआत्मेति श्रूयते तथापि तस्य प्रियशिरस्त्वाद्यवयवयोगाविधानादानन्दमयपदार्थो विकृतएव अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तदेव ब्रह्मानन्दमयआत्माऽवयवी—तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाऽवयव इत्यसामञ्जस्यं स्यादन्यतरपरिग्रहे तु युक्तो ब्रह्मपुच्छम्प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मशब्दनिर्देशआश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति किञ्च "सन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे"त्युत्तरश्लोकेऽप्यनुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते "ब्रह्मपुच्छम्प्रतिष्ठे"त्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति नचानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्मपुच्छम्प्रतिष्ठेति नैष दोषः पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि

मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुत्यन्तरात् अपिचानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निर्विशेषं तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधाना "यतो वाचो निवर्त्तन्ते ऽप्राप्य मनसा सहे"ति अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्प-त्वापेक्षत्वात्तथाच सति "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सभूमे" ति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभाव-श्रुतिरुपरुध्येत प्रतिशरीरंच प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वं ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यानन्त्यश्रुतेः "एको देव" इतिश्रुत्यन्तरात् नचानन्दमयाभ्यासः श्रूयते प्रातिप-दिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासात् यदि चानन्दमयशब्दस्य-ब्रह्मत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयो-गेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत नत्वानन्दमयस्य ब्रह्म-त्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम तस्मात् श्रुत्यन्तरे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोग-दर्शनात् "यदेष आकाशआनन्दो न स्या" दित्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगो नत्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यं यस्त्वयं मयडन्त-स्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती" ति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामना-त्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसंक्र-मितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेन्नैष दोषः आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छ-प्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् यत्त्वानन्दमयसन्नि-धाने "सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"तीयं श्रुतिरुदाहृता सा "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे" त्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्य-माना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति तदपेक्षत्वाच्चोत्तरग्रन्थस्य

"रसो वै स" इत्यादेर्नानन्दमयविषयता। ननु "सो ऽकामयते"
ति ब्रह्मणि पुल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते नायं दोषः "तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इत्यत्र पुल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन
ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् तस्मात् अणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न
स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते नचेह सविशेषं
ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम् वाङ्मनोगोचरातिक्रमश्रुतेः तस्मादन्नम-
यादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः
सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्यत्र किमान-
न्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति पुच्छ-
शब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते उच्यते "आनन्दमयोऽभ्यासात्" आन-
न्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदि-
श्यते कुतः अभ्यासात् "असन्नेव स भवती" त्यस्मिन्निगमन-
श्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् "विकारशब्दान्नेति
चेन्न प्राचुर्यात्" विकारशब्दो ऽवयवशब्दो ऽभिप्रेतः पुच्छमित्य-
वयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वम् ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो
वक्तव्यः। अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः
प्राचुर्यं प्रायापत्तिः अवयवप्राये वचनमित्यर्थो ऽन्नमयादीनां हि
शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यव-
यवान्तराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नाव-
यवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वम् ब्रह्मणः सम-
र्पितं "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" सर्वस्य च विकारजातस्य सानन्दमयस्य
कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चे"
ति नच कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारजातस्य सानन्दमयस्य मुख्यया
वृत्त्या अवयव उपपद्यतेऽपराण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छवा-
क्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानीत्येवं वदन्ति। तत्पुच्छ-
आनन्दमये एव प्रकरणस्य पर्यवसानात् तथाहि तत्र तावद-

तुक्तं विकारार्थे मयट्प्रवाहे सतीत्यादि तदसम्यक् अन्नमये
मयटो विकारार्थत्वे ऽपि प्राणमयादिषु विकारार्थस्यासम्भवेन
न तत्प्रवाहपातित्वमानन्दमयस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्यैकत्वेन प्रकृति-
विकारासम्भवात् ततः स्वार्थे मयट् वृत्तिप्रचुरत्वविवक्षया
वा ज्ञानेन्द्रियैर्युक्तम् मन एव मनोमयइत्युच्यते विज्ञानमयेऽपि
जीवात्मनश्चेतनस्यान्यविकारत्वासम्भवादन्यथा स्वरूपहाने "न
जायते म्रियते वे"त्यादिशास्त्रबाधः प्राचुर्ये एव मयट् तद्विज्ञान-
धर्मस्य बद्धावस्थायां सङ्कुचितत्वेऽपि "नहि विज्ञातुर्विज्ञाते
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा" दित्यादिशास्त्रेण स्वाभाविकत्व-
विवक्षया संसारिणोऽपि जीवस्य विज्ञानप्रचुरत्वसम्भवात्
तस्माद्विकारार्थप्रवाह एव नास्ति कुतस्तत्पातशङ्का कुतस्तरामर्द्ध-
जरतीयन्यायापातप्रसङ्गश्च प्रत्युत प्राचुर्यार्थकविज्ञानमयपदसान्नि-
ध्यात्सुतरां प्राचुर्यार्थत्वावगमः नचैकत्राभ्यासेन द्वित्रिकृत्वः पठि-
तस्य सन्निहितशब्दस्यैकार्थपरत्वनियमो वक्तुं शक्यः "पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेते"त्यत्र पाठस्य साम्यसान्निधानत्वयोः सतो-
रपि सप्तम्यन्तस्य कालवाचित्वेन तृतीयान्तस्य कालयुक्तकर्म-
वाचित्वेन च भिन्नार्थत्वस्य पूर्वकाण्डे निर्णयदर्शनात् यद-
प्युक्तं तस्य प्रियशिरस्त्वाद्यवयवयोगविधानात्सोऽपि विकृत एवेति
तदपि न सम्यक् प्रियमोदादिशब्दवाच्यानामपीष्टवस्तुदर्शनजा-
दिसुखानां तद्विभूतिलक्षणतदंशत्वादवयवत्वोक्तिर्युक्तैव सर्व-
स्यापि प्राणिसुखजातस्य तदानन्दांशत्वात् "एतस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इत्यादिश्रुतेः परार्थत्वान्नावयव-
विधानं विरुद्धम्। यदुक्तमानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे तस्यैवावयवा-
वयविभावापत्त्यावसामञ्जस्यं स्यादिति। तदप्यसम्यक् तयोरेका-
र्थपरत्वस्यैवेष्टत्वात् कथन्तर्हि आत्मत्वेन पुच्छत्वेन च निरूप-
णमिति चेदेकस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मत्वविवक्षया पुच्छत्वम् आनन्दत्वविवे-

ज्ञात्मत्वमित्युपपत्तेः अंशांशिनोर्विभूतिविभूतिमतोश्चाभेदस्याविरुद्धत्वात् । यच्चोक्तं ब्रह्मपुच्छमित्यानन्दमयइत्यनयोर्वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दसंयोगासंयोगाभ्यामपि नानन्दमयशब्दवाच्यं ब्रह्मेति तत्तुच्छं यथाऽऽनन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दासंयोगस्तथा ब्रह्मपुच्छमितिवाक्ये आनन्दशब्दासंयोगस्य तुल्यत्वात् अनयोर्मध्ये सूत्रितत्वेनाभ्यस्तत्वेन चानन्दपदस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वाद्बलीयस्त्वं तद्विरोधश्च तव पक्षएव महद्दोषमावहति यदि ब्रह्माभ्यासएव सूत्रकृदभिप्रेतः स्यात्तर्हि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाभ्यासादिति सूत्रितं स्यान्नतु तथा दृश्यते किन्त्वानन्दमयं प्रतिज्ञाय अभ्यासश्च हेतुतयोक्तः तथा त्वेव प्रतिज्ञाहेत्वोः सूत्रितयोर्हानिरसूत्रितस्यच कल्पना स्यात् । किञ्च भृगुवल्ल्यामपि प्राणाद्युपासने उत्तरोत्तरजिज्ञासायास्तद्वचस्त्वादानन्दस्य ज्ञानानन्तरमुपदेशसमाप्तेश्चानन्दस्य बलिष्ठत्वं कथं तर्ह्यानन्दरूपस्य ब्रह्मणआनन्दमयत्वमानन्दस्यानन्दप्रचुरत्वाभावादिति चेदानन्दस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः प्रियमोदप्रमोदशब्दवाच्यशिरःपक्षादिधर्मभूतानन्दमयत्वस्याप्युपपत्तेः यच्चोक्तमसन्नेव स भवतीति श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मणएव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानादित्यादि तदपि न सम्यक् गुणिमात्रनिर्देशेऽपि गुणप्रतिपत्तिः सुकरा सर्वज्ञस्यानन्दाद्यनन्तगुणवतएव प्रस्तुतत्वात् । यदप्युक्तमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निर्विशेषं तु वाक्यशेषे श्रूयते इत्यादि । तदतितुच्छं "सैषानन्दस्य मीमांसे" ति गुणभूतानन्दस्योत्तरोत्तरवाक्यैराधिक्यं निर्धार्य "आनन्दं ब्रह्मणोविद्वानि" ति गुणगुणिनोः पृथक्पाठएव कण्ठरवेण ब्रह्मणः सविशेषत्वं ज्ञापयति "यतोवाचोनिवर्त्तन्त"इति वाक्यस्य तु न निर्विशेषपरत्वं किन्तु ब्रह्मानन्दस्यान्यानन्दवत्परिच्छेदवारणपरत्वं रागादिदोषदूषितवाङ्मनसागोचरत्वविधानपरत्वं वा अन्यथा तत्रैवोत्तरार्द्धे

ब्रह्मणइतिषष्ठीनिर्देशोवेदनक्रियाविषयत्वनिर्देशश्च विरुद्ध्येत नहि त्वन्मते धर्मधर्मिभावाङ्गीकारः । यच्चोक्तमानन्दप्रचुरत्वे दुःखाल्पत्वमपि गम्यते इत्यादि तदपि तुच्छतरम् प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पत्वसापेक्षत्वे ऽपि स्वात्मन्येव प्रतियोगिसत्त्वनियमस्याभावात् व्यधिकरणचन्द्रादिगतप्रतियोगिसत्तामपेक्ष्यापि प्रचुरप्रकाशःसूर्य इत्यादेः पूर्वमुक्तत्वात्तद्वदिहापि प्रियमोदादीनि वैषयिकसुखान्यपेक्ष्य तथाप्रयोगप्रवृत्तिरविरुद्धा इतरथा स्वात्मन्येवोभयकल्पनायां तमः प्रकाशयोरिव महद्विरोधाद्वाक्यमूकताप्रसङ्गः । किञ्च-तत्प्रचुरत्वं नाम तत्प्रभूतत्वं तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति अपि त्वल्पत्वं निवर्त्तयति इतरसद्भावाभावौ च प्रमाणान्तराव-सेयौ इह चापहतपाप्मेत्यादिश्रुत्या तदभावोऽवगम्यते श्रुत्यर्थस्तु यत्र यस्यां ध्रुवास्मृतौ अन्यत् ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिन्न पश्यति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वात् एवमग्रेऽपि ज्ञेयं । यच्चोक्तं प्रतिशरीरं प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वं ब्रह्म तु न भिद्यते आनन्दाश्रुतेरिति । तदपि न । ब्रह्मण एवानन्दमयशब्दवाच्यत्वेनानन्दमयस्यैवानन्त्यश्रवणात् । यच्चोक्तं नानन्दमयाभ्यासः श्रूयते प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासादित्यादि तदप्यसाधु "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" त्यत्र यथा ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्वं पूर्वकाण्डे निर्णीतं तद्वदिहापि प्रातिपदिकस्यानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वम् युक्तमेव गुणिनं विना गुणस्य स्थित्यनुपलब्धेः । यच्चोक्तं "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती" त्यभ्यासस्य न ब्रह्मविषयत्वं विकारप्रवाहे पठितत्वादिति तदपि तुच्छतरं विकारप्रवाहाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात् तत्रोपसंक्रामतीत्यस्यानुभवतीत्यर्थः । किञ्च मयटो विकारार्थत्वे कोवाऽऽनन्दमयपदार्थइति विवेचनीयं चेतनोऽचेतनो वेति नाद्यः तस्य निर्विकारत्वादेकरसत्वाच्च नान्त्योजडत्वा-

दितरथा घटादीनामप्यानन्दाश्रयत्वापत्तेस्तेषामपि जडत्वसाम्यात् तस्मात्प्राचुर्य्यार्थएव मयट् आनन्दमयश्च परमात्मा परब्रह्मपुरुषोत्तमः श्रीकृष्णएवेति सिद्धमलमतिविस्तरेण ॥ २० ॥

सू० अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात् ॥

१ । १ । २१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आदित्याऽक्ष्णोरन्तस्थोमुमुक्षुध्येयो हि परमात्मैव नतु जीवविशेषः कुतस्तस्यैवापहतपाप्मत्वसर्वात्मत्वादीनां धर्म्माणामुपदेशात् ॥२१॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवमधिकरण(१)द्वयेन सामान्यतः प्रधानाज्जीवाच्च विलक्षणे जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणि पूर्वोक्तवाक्यसमन्वय उक्त इदानीं नित्यसिद्धाप्राकृत विग्रह-

(१) विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः प्रयोजनञ्च पञ्चैते प्राञ्चोऽधिकरणम् विदुः ।

वस्त्वादिभगवदसाधारणधर्मकथनपूर्वकतत्तद्वाक्य-समन्वयं दर्शयन् पुण्यातिशयवशात्मात्तोत्कर्षात् क्षेत्रज्ञविशेषात् कालाद्यचेतनविशेषाच्च ब्रह्मणो वैलक्षण्यमुच्यते आपादपरिसमाप्तेः

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ।

छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यएषो ऽन्तरा-दित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-श्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण-स्तस्य यथा कप्यासं(१) पुण्डरीक मेव मक्षिणी तस्योदिति नाम स एष वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो यएवं वेद तस्य ऋक्च साम च गेष्णा(२)वित्यधि-दैवतमथाध्यात्ममथ य एषोन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि । तत्र संशयः किमयमादित्ये ऽक्षिणि चान्तःस्थत्वेन श्रूयमाणः पुरुषो जीवविशेषः

---

(१) कं जलं पिबतीति कपि कपिना आस्ते प्रकाशते इति कप्यासं तत् एवंभूतं पुण्डरीकं कमलम् ।

(२) स्थानौ ।

किं वा परमेश्वर इति किं तावद्युक्तम् प्राप्तोऽक्-षो जीवइति। कुतः "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश" इत्यादित्यान्तःपुरुषस्य "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप" मित्यक्ष्यन्तःपुरुषस्य च रूपत्व-श्रवणात् "येचाऽमुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे-देवकामानां चेति सएष येचैतस्मादर्वाञ्चो लोका स्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे"ति चोभयोः क्रमादैश्वर्यमर्यादाश्रवणाच्च अन्तरादित्ये ऽन्तर क्षिणिचेत्युभयोः पराश्रितत्वश्रवणाच्च परमात्मन "स्त्वशब्दमस्पर्शमरूपं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि एष भूताधिपति" रित्यादिना तद्वि-परीतत्वश्रवणाच्चेतिप्राप्ते ब्रूमः आदित्याक्ष्णोरन्तः श्रूयमाणः पुरुषः परमात्मैव कुतः "तद्धर्मोपदेशात्" तस्य परमात्मन एव खलु सर्वथाऽपहतपाप्मत्व स्योपासकसर्वपापमोचयितृत्वादीनां "सैवऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मे" ति सर्वात्मकत्वा दिधर्माणामस्मिन्वाक्ये उपदेशात् "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्स-मस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठितास्तद्विश्व-रूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महद्" दित्यादिशास्त्रात्सत्य-

सङ्कल्पत्वादि स्वाभाविकधर्मवत् रूपवत्त्वस्याप्य-विरुद्धत्वात् "अशब्दमस्पर्शमरूप" मित्यादि वाक्यस्य च प्राकृतशब्दादिनिषेधपरत्वाच्च । नच ब्रह्मणः परिच्छिन्नैश्वर्यवत्त्वमत्र परिच्छेदवाक्यस्याधि-दैवादिव्यवस्थापरत्वात् । नापि पराश्रितत्वं ब्रह्मणो वाच्यम् "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्व-भूतान्तरात्मा यः पृथिव्यां तिष्ठन् । सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग" दित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वाश्रय-त्वात् अत्र" यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु"रित्यादिना सर्वज्ञवेद-वाक्येन सर्वप्रमाणानिरपेक्षेण स्वार्थे स्वेनैव प्रमाणभूतेन प्रकृतस्य ब्रह्मणस्तदनुरूपं शरी-रमपि साक्षाद्दृष्टैवोक्तम् "दृश्यते" इतिवचनात् एतेन परमात्मा विग्रहवत्त्वेन मुमुक्षुभिर्ध्येय इति गम्यते वक्ष्यमाणं संराधनमपि परमात्मनो विग्रहवत्त्वादेवोपपद्यते भगवद्विग्रहविषयकश्रुति-स्मृतिकदम्बो विस्तरभयान्नोक्तः ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवमधिकरणद्वयेन सामान्यतः क्षेत्रज्ञप्रधानयोः कारणत्वं निरस्येदानीं विशेषतः प्राप्तैश्वर्याणामिन्द्रादित्यादिचेतनानां प्रकृतिकार्याकाशाद्यचेतनानां च तत्त्वं निराकरोत्यापादपरिसमाप्तेः ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ।

छन्दोगैरिदमाम्नायते "अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तस्य ऋक् साम च गेष्णावित्यधिदैवतमथाध्यात्ममथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि तत्र संशयः आदित्यमण्डलाक्ष्णोरन्तःस्थत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः किं जीवविशेषः उत परमपुरुष इति "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका" इत्यादिना रूपवत्त्वपराश्रितत्वापरिच्छिन्नैश्वर्यवत्त्वश्रवणात् परस्यतु "अशब्दमस्पर्शमरूपं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपति" रित्यादिना तद्विपरीतश्रवणादतः पुण्यवत्प्राप्तैश्वर्यः कश्चित् क्षेत्रज्ञविशेषइति पूर्वपक्षः । परमपुरुषएवेति राद्धान्तः कुतः "तद्धर्मोपदेशात्" तस्य परमेश्वरस्यैव धर्माणां सर्वपापगन्धसम्बन्धास्पर्शत्वस्योपासकसर्वपापमोचयितृत्व स्यैव ऋक्तत्सामेत्यादि

सर्वात्मकत्वादीनामस्मिन्वाक्ये उपदेशात् "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । समस्ताः शक्तयश्चै-ता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्" दित्यादिशास्त्रात्सत्यसङ्कल्पत्वादिस्वाभाविकधर्मवत्तत्रूपवत्त्वस्या-प्यविरुद्धत्वात् अशब्दमित्यादिवाक्यस्य च प्राकृतशब्दादि-निषेधपरत्वात् नच पराश्रितत्वं तस्य वाच्यं सर्वाश्रयत्ववत् सर्वान्तरत्वस्यापि "अन्तःप्रविष्टः शास्ता । सर्वभूतान्तरात्मा । यः पृथिव्यां तिष्ठ" न्नित्यादिशास्त्रसिद्धत्वात् नापि तस्य परिच्छिन्नै-श्वर्यवत्त्वमत्र विधीयते अधिदैवादिव्यवस्थापरत्वात्परिच्छेदवाक्यस्य एकदेशकथनेन परिच्छिन्नवत्प्रतीयते यथाऽनन्तब्रह्माण्डनायको-ऽपि श्रीकृष्णो वैकुण्ठनाथोगोकुलनाथोव्रजराजोद्धारकाधिपति-रिति । नच रूपवत्त्वे शरीरसम्बन्धोऽप्यवश्यम्भावी स च कर्म-वश्यानां जीवानामेव कर्मानुगुणप्रियाप्रिययोगायैवेति वाच्यं सत्यसङ्कल्पस्य भगवतःस्वेच्छयैव स्वानुरूपाप्राकृतशरीरसम्ब-न्धस्य सम्भवेन कर्मवश्यत्वाभावात् "अजायमानोबहुधा व्यजायते"ति श्रुतेः "अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । न भूतसङ्घसंस्थानोदेहोऽस्य परमात्मन" इत्यादिस्मृतेश्च तत्र प्रकृतिः स्वभावः स्वमेव भाव-माश्रित्य स्वस्वरूपे स्थित्वेत्यर्थः आत्ममाययेतिस्वसङ्कल्पमात्र-रूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः साधुशब्देन भगवदुपासकास्तत्परित्राणस्यै-वोद्देश्यत्वात्दुष्कृद्विनाशस्त्वानुषङ्गिकः ॥ २१ ॥

सू० भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥

१ । १ । २२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आदित्यादिजीववर्गादन्योऽस्ति परमात्मा कुतः "आदित्ये तिष्ठन्नित्यादिना भेदव्यपदेशात् ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः

इतश्चादित्यादिशरीराभिमानिक्षेत्रज्ञात्तन्दतःस्थोऽन्यः स्वरूपतो भिन्नः परमात्मा कस्मात् "यआदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष ते आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिश्रुत्या जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् एवमादित्यादिजीवान्त·

दन्तर्गतस्य ब्रह्मणो भिन्नत्वं सिद्धम् ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः

इतश्चादित्याद्यन्तः स्थः परमेश्वरएव कुतः" यआदित्ये तिष्ठ-न्नादित्यान्दतर" इत्यादिश्रुत्याऽऽदित्यादिचेतनवर्गात्परमात्मनो-भेदेन व्यपदेशात्।

सू० आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥

१। १। २३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाशइति होवाचे" त्यत्राकाशशब्दवाच्यः परमात्मा कुतः "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेवोत्पद्यन्ते इति सर्वस्रष्टृत्वादि तल्लिङ्गात्॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवंप्रकृतब्रह्मासाधारणधर्मेणा "ऽथ य एषो-ऽन्तरादित्ये हिरण्मय" इत्यादिश्रुतिः प्रकृते ब्रह्मणि नियोजिता इदानीमस्य लोकस्य का-गतिरित्यादिश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गेन तस्मिन्नीयते ॥ २३ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ।

छान्दोग्ये शालावत्यजैवलिसम्वादे हीदं श्रूयते "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति-होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आका-शादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण"मिति अत्र संशयः किं भूताकाशोऽ त्राकाशशब्दार्थ उत परमात्मेति किं तावद्युक्तम् लोकप्रसिद्धत्वा-दाकाशाद्वायुरिति तस्यापि वाय्वादिभूतकारण-त्वश्रवणाच्च भूताकाश इतिप्राप्ते । ब्रूमः अत्र वाक्ये आकाशः आकाशशब्दार्थः परमात्मैव कुतः तल्लिङ्गात् तस्य परमात्मनः लिङ्गं तल्लिङ्गम् सर्व-

भूतोत्पादकत्वज्यायस्त्वपरायणत्वादि तस्मात् परमात्मासाधारणधर्मात् । नच "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति न्यायेन लिङ्गात् श्रुतिर्बलीयसीति वाच्यम् "आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबल" मितिन्यायात् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इतिलिङ्गेनाकाश इति भूतश्रुतिर्बाध्यते आकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वे आनर्थक्यं स्यात् नह्येतल्लिङ्गं भूताकाशे सम्भवति प्रत्युत भूताकाशस्य परमात्मजन्यत्वं श्रूयते "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति आसमन्तात्काशत इत्याकाशइतियोगवृत्त्या "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते" त्यादौ रूढिवृत्त्या चाकाशपदेन परमात्मैवाभिधीयत इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आकाशस्तल्लिङ्गात्

छान्दोग्ये शालावत्यजैवलिसम्वादे इदं श्रूयते "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण" मित्यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टः किम्प्रसिद्धाकाश उत परमात्मेति संशयः। भूताकाश इति पूर्वः पक्षः यतः प्रसिद्धतरप्रयोगे तस्यैव झटिति बुद्ध्यारोहणात् ब्रह्मणि तु गौण आकाशशब्दः विभुत्वादिधर्मैर्ब्रह्मण आकाशसादृश्यात् यत्सर्वादिशब्दानामपि साधारण्येनाकाशादेव समुत्पद्यते इति वाक्यशेषे विशेषपर्यवसानात् ईक्षणादयस्तु तत्र गौणा वर्णनीयाः "आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि" रित्यादिश्रुत्या ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षया तत्रोपपद्येते तस्मादाकाशशब्देन भूताकाश एवेति प्राप्ते। राद्धान्तः आकाशोऽत्र परमात्मैव कुतः तल्लिङ्गात् लीनं स्वावच्छिन्नं धर्मिविशेषं गमयति परिच्छिनत्तीति व्युत्पत्त्या तस्य परमात्मन एव सर्वकारणत्वज्यायस्त्वपरायणत्वादेर्लिङ्गादव्यभिचारिधर्मात् नह्येतेषां भूताकाशे सम्भवः तस्य वाय्वादीनां कारणत्वादिसम्भवेऽपि आकाशादेवेत्येवकारस्य सर्वाणीति सर्वपदस्य च पाठात् सर्वकारणत्वादिलिङ्गानां तत्र सम्भवः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इत्यात्मकार्यत्वश्रवणाच्च तस्य स्वकारणत्वे आत्माश्रयतापत्तेः आसमन्तात्काशत इति योगवृत्त्या "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते" त्यादिश्रुतौ रूढिवृत्त्या च ब्रह्म-

ण्यैवाकाशशब्दो मुख्यः। ननु "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा" दितिन्यायेन आकाशइतिश्रुतेर्लिङ्गापेक्षया बलीयस्त्वाद्बलीयः प्रमाणम् न दुर्बलेन बाधितुमर्हमिति चेन्न श्रुतिप्रमाणस्य बलीयस्त्वेऽपि प्रमेयलिङ्गोपपत्तावेव तस्य प्रवृत्तिरनुपपत्तौ चाप्रवृत्तिरिति न्यायादत्र परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणलिङ्गानां भूताकाशे सर्वथानुपपन्नत्वादनुपपत्तिसहकृतलिङ्गस्य प्राबल्यात्तेन श्रुतेर्बाधोघटतएव यथा केनचिदेकेन पुरुषेण बलीयांसो जनाबाधितुमनर्हा अपि राजसहायेन तेनैव सर्वेऽपि बाध्यन्ते तथा केवललिङ्गेन निर्बलत्वाद्बलीयसी श्रुतिर्बाधितुमनर्हाऽपि बलवदनुपपत्तिप्रमाणसहकृतेन तेनैव बाध्यते साऽपीति न विरोधइति तस्मादाकाशशब्दवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

सू० अतएव प्राणः । १ । १ । २४

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेव सम्विशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इत्यत्रापि सम्वेशनोद्गमनरूपाद्ब्रह्मलिङ्गात्परमात्मैव प्राणः २४

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवमाकाशश्रुतिर्ब्रह्मवादिनी न भूताकाशवादिनीत्युक्तमिदानीं "उद्गीथेप्रस्तोत" रित्यादिश्रुतिरपि ब्रह्मण्येवान्वेतीति वदन्नाकाशन्यायमतिदिशति ॥

अतएव प्राणः ।

छान्दोग्ये चाक्रायणप्रस्तोतृसम्वादे श्रूयते "उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवताप्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति कतमा सा देवतेति प्राण इतिहोवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते" त्यादि तत्रसंशयः सर्वस्य जगतः प्राणाधीनस्थितिदर्शनाल्लोकप्रसिद्धेश्च प्राणशब्देन वायुविकारो ऽपि वक्तुं शक्यः "प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः प्राणस्य प्राण" मित्यादौ ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगाच्च ब्रह्म

वक्तुं शक्यमिति । किन्तावद्युक्तं सर्वस्य प्राणाधीनत्वदर्शनात् लोके प्राणशब्देन वायुविकारप्रसिद्धेश्च "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रतिबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते" इतिवायुविकारसंवेशनादिश्रवणाच्च वायुविकारः पञ्चवृत्तिः प्राण एव मुख्यो ऽत्र प्राणशब्देन गृह्यते इतिप्राप्ते। ब्रूमः अत एव सर्वमहाभूतसम्वेशनोद्गमनभूतात् पारमेश्वरात् लिङ्गादेव प्राणशब्दवाच्यः परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव युक्तः सर्वाणि भूतानि विशन्ति लीनानि भवन्ति अभ्युज्जिहते तमभिलक्ष्योद्गच्छन्तीति सर्वमहाभूतसम्वेशनोद्गमनं पारमेश्वरं लिङ्गं वायुविकारे न सम्भवति "यदा वै पुरुषः स्वपिती" त्यत्रापि न पुनर्महाभूतसम्वेशनादि श्रूयते ऽपित्विन्द्रियसम्वेशनादिकमेवातः परमात्मलिङ्गात्प्रकर्षेणाऽणिति स्थितिं लभते सर्वं जगदस्मिन्निति व्युत्पत्त्या च परमात्मैव प्राणशब्देनाभिधीयत इतिसिद्धम् ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अतएव प्राणः ।

तत्रैवोद्गीथे "प्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्ते" ति प्रस्तुत्य "कतमा सा देवतेति प्राणइतिहोवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमुज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते" त्यत्र सर्वजगत्कारणतया प्राणशब्दोनिर्दिष्टः किम्प्रसिद्धः प्राणउत परं ब्रह्मेति संशयः सर्वस्य, जगतः प्राणाधीनस्थितिदर्शनात् वायुरेव प्राण एवेति प्राप्ते ऽतिदेशमुखे-नाह अतएव सम्वेशनोद्गमनरूपपरमात्मलिङ्गादेव प्राणशब्द-वाच्यः परमात्मैव विशेषशङ्का तु "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते" इत्यादिश्रुत्या प्राणे कार्यप्रवे-शोद्गमदर्शनात्सपथ्याभोपास्यतया विधीयते इति चेत्तत्रेन्द्रिय-मात्रसम्वेशादिसम्भवेऽपि महाभूतानां चेतनानां च सम्वेशना-देस्तत्राश्रवणात् परमात्मैव प्राणयति सर्वं प्रकर्षेण आनिति स्थितिं लभते सर्वं जगद्यस्मिन्निति वा व्युत्पत्त्या प्राणशब्देनाभिधी-यते इति ॥ २४ ॥

सू० ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥

१ । १ । २५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"दिवाज्योतिरिति" ज्योतिर्ब्रह्मैव "पादो-ऽस्य सर्वाभूतानी" ति चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवमाकाशशब्दः प्राणशब्दश्च सर्वव्यापके सर्वदोषास्पृष्टे सर्वजीवनहेतौ ब्रह्मणि वर्त्ततइत्यु-क्तमिदानीं ज्योतिःशब्दवृत्तिं ब्रह्मणि दर्शयति ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ।

छान्दोग्ये हीदमाम्नायते "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठे-ष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तद्यदिद-मस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योति"रिति तत्र संशयः किम-यं ज्योतिःशब्दः प्रसिद्धादित्यादिज्योतिर्वाचकः किं वा परमात्मवाचकः किं तावदिहयुक्तमिति अत्र पूर्वपक्षः आदित्यादिज्योतिर्वाचकः कस्मात्तस्य

तमोनिवारकत्वप्रसिद्धेः "दिवः परो ज्योतिर्दीप्यते" इति मर्यादाश्रवणाच्च सर्वव्यापिनो ब्रह्मणो हि मर्यादाऽयोगात् चक्षुष्यः श्रुतो भवति एवं वेदेति अल्पफलश्रवणाच्च "इदं वाव तद्यदिदमन्तःपुरुषे ज्योति" रितिकौक्षेयज्योतिषैक्यावगमाच्चेति प्राप्ते । ब्रूमः । अत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं निरतिशयदीप्तिमत्परं ब्रह्मैव कस्माच्चरणाभिधानात् तथाहि ज्योतिर्वाक्यात्पूर्ववाक्ये "तावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः । पादो ऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी" ति चतुष्पाद्ब्रह्माभिधीयते तत्रास्य सर्वभूतान्येकः पादः इतिसर्वभूतैकपात्त्वं परब्रह्मण एवोपपद्यते नान्यस्य । नच द्युमर्यादाश्रवणाविरोधः यदतः पर इतिपरशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वेनाऽपापकतायाः अविवक्षितत्वात् "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासत" इत्यादौज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमाच्च नाप्यल्पफलश्रवणविरोधःब्रह्मणो यथाधिकारिफलदातृत्वात् श्रूयतेच वाजसनेयिनामग्निरहस्ये "तं यथायथोपासते तदेव भवतीति । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह"मिति श्रीभगवद्वचनाच्च कौक्षेयज्योतिषा-

तादात्म्योपासनप्रयोजनञ्च "अहम् वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नम् चतुर्विध"मित्याद्यवगन्तव्यम् ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ।

छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायामिदमाम्नायते "अथ यदतः परो दिवोज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदम् वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति"रित्यत्र किं ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरभिधीयते उत परम् ब्रह्मेति संशये प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वः पक्षः तस्य तमोनिवारकत्वप्रसिद्धेः द्युमर्यादत्वश्रवणाच्च, ब्रह्मणः सर्वगतस्य तदसम्भवात् । ननु भौतिकज्योतिष्यपि द्युमर्यादत्वानुपपत्तिस्त्वंशेनापि दिवोदर्शनादिति चेत्तस्योपासनार्थं द्युमर्यादत्वविधानमविरुद्धम् ब्रह्मणस्तु विभुत्वेन निष्प्रदेशत्वात् तदुक्तम् "चक्षुष्यः श्रुतो भवति यएवं वेदे"त्यल्पफलश्रवणाच्च । किञ्च "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति"रिति कौक्षेयज्योतिषैक्यावगमात् स्ववाक्ये तद्व्यतिरिक्तब्रह्मासाधारणलिङ्गादर्शनाच्चेति प्राप्ते, [illegible] ज्योतिः शब्द-निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तिमत्परं ब्रह्मैव कुतः यतोऽस्य ज्योतिषः पूर्वस्मिन्वाक्ये "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतम् दिवी"ति सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् । सर्वभूतपादत्वम् च [illegible] उपपद्यते ब्रह्मणः सर्वात्म[illegible] प्रतिपा[illegible]

[९]

वाक्ये द्युसम्बन्धितया प्रसिद्धम् ब्रह्म अत्रापि द्युसम्बन्धाविशेषात्तदेव । यच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते नच द्युमर्यादाश्रवणविरोधः परशब्दस्योत्कृष्टतापरत्वेनाव्यापकत्वस्याविवक्षितत्वात् "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासत" इत्यादौ ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेन श्रवणात् न फलश्रवणविरोधोऽपि ब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वेन तदुपासनेऽल्पाधिक्यफलनियमाभावात् श्रूयतेच वाजसनेयिनामग्निरहस्ये "तं यथा यथोपासते तदेव भवती"ति अत्र च कौक्षेयज्योतिषा तादात्म्योपासने तात्पर्यं "अहम् वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित" इतिभगवदुक्तेरिति भावः ॥ २५ ॥

सू० छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् ॥ १।१।२६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

पूर्ववाक्ये गायत्र्याख्यछन्दोऽभिधानात् तत्परा चरणश्रुतिरस्तु न ब्रह्मपरेति चेन्न गुणयोगाद्गायत्रीशब्दाभिधेये भगवति चेतोऽर्पणाभि-

धानात् दृष्टश्च विराट्शब्दः प्रकृतपरः ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् ॥

ननु पूर्वत्र "गायत्री वा इदम् सर्व"मिति गायत्रीछन्दसः प्रकृतत्वात्तस्य छन्दस एव "पादो ऽस्य सर्वाभूतानी"ति भूतपादव्यपदेशो ऽस्तु नास्मिन्वाक्ये ब्रह्मनिरूपणं युक्तमिति चेन्न कस्मात् तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा "गायत्री वा इदम् सर्व"मिति सर्वात्मकत्वविधानेन गायत्रीशब्दवाच्ये ब्रह्मणि चेतोऽर्पणनिगदात् चित्तसमाधानस्याभिधानात् अत्र गायत्रीशब्दश्छन्दोऽनुगतब्रह्मवाचकः वर्णसन्निवेशमात्रस्य छन्दसः सर्वात्मकत्वासम्भवात् । तथाहि दर्शनम् तथैव दृष्टान्तः ऐतरीयोपनिषदि श्रूयते "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यव एतं

महाव्रते छन्दोगा" इति यजुर्वेदिनः सामवेदिनः ऋग्वेदिनः अस्मादभिधानशब्दाग्निमहाव्रतेषु तदनुगतम् परमात्मानं मीमांसन्ते तद्वच्छन्दोऽनुगतं ब्रह्मेत्यर्थः छन्दना यथा गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा छन्दोजाति(१)रस्ति तथा ब्रह्माऽपि "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतम् दिवी"ति चतुष्पादित्येतच्चतुष्पात्त्वगुणयोगाद्गौण्या वृत्त्या गायत्रीशब्दाभिहिते ब्रह्मणि चित्तसमाधाननिगदान्नात्र गायत्री अभिधीयते किन्तु ब्रह्मैव तथाहि दर्शनम् तथैव ह्यक्षरार्थगुणयोगादन्यान्तरेऽपि छन्दोऽभिधायिशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं" मित्युपक्रम्याह "सैषा विराडन्नादी"ति संवर्गविद्यायां वाय्वादिदशसंख्यासमुदाये कृते दशाक्षरच्छन्दोजातिविराड्शब्दप्रयोगः ॥ २६ ॥

---

(१) इन्द्रः शचीपतिर्बलेन पीडितः । दुश्च्यवनो वृषा समत्सु

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् ॥

पूर्ववाक्ये "गायत्री वा इदम् सर्वमिति" गायत्र्याख्यछन्दस एव प्रकरणात्सर्वभूतपादत्वेन तस्याएवाभिधानात् न ब्रह्मेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात् वर्णसन्निवेशमात्रायास्तस्याः सर्वात्मकत्वासम्भवात् तद्द्वारेण ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानं निगम्यते गायत्रीसादृश्यानुसंधानं वा फलार्थमत्रोपदिश्यते तत्र दृष्टान्तः तथाहि दर्शनं यथा—

गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति चतुष्पदत्वयोगात्सा । दृश्यते चान्यत्रापि छन्दोऽभिधायिशब्दस्य सादृश्यात्प्रयोगः "तेवा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृत" मित्युपक्रम्याह" सैषा विराडन्नादी" ति संवर्गविद्यायाम् ॥ २६ ॥

सू० भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् । १ । १ । २७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

न केवलं तथा चेतोऽर्पणनिगमाद्गायत्री

भगवत्युपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ।

इतश्चैवं "गायत्री वा इदम् सर्व"मितिवाक्ये गायत्रीशब्दवाच्यं ब्रह्मेति इतः कुतः "भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः भूतपृथिवीशरीरहृदयाख्यैः पादैश्चतुष्पदा गायत्रीति व्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च अक्षरसन्निवेशभूतायास्तस्याभूतादिपादव्यपदेशानुपपत्तेश्च ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ।

इतश्च गायत्रीशब्दोदितं ब्रह्मैवाभ्युपगन्तव्यं चकारोऽवधारणे यतोब्रह्मण एव गायत्रीशब्दार्थत्वाभ्युपगतावेव भूतपृथिवीशरीरहृदयानां पादत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा भवितुमर्हन्ति ॥ २७ ॥

सू० उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् । १ । १ । २८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

पूर्वमधिकरणत्वेन पुनरवधित्वेन द्यौर्निर्दिश्यते इत्युपदेशभेदान्न ब्रह्म प्रत्यभिज्ञायते इति न कुतउभयत्रापि ब्रह्मण्एकत्वस्याविरोधात् ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।

ननु पूर्वत्र "त्रिपादस्याऽमृतं दिवी" ति सप्तमीविभक्त्या ऽऽधारत्वेना"ऽथ यदतः परो दिवो ज्योति"रित्यत्र पञ्चम्या विभक्त्या ऽवधित्वेनच

द्यौर्निर्दिश्यते एवं खलु विभक्तिभेदेनोपदेशभेदा-
ज्ज्योतिर्वाक्येन ब्रह्मप्रत्यभिज्ञायतइति चेन्नायम् दोषः । कुतः उभयस्मिन् सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते च गुणभूतेन विभक्त्यर्थेन प्रधानस्य कृत्यर्थस्यैकत्वं न विरुध्यते यथा वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षात्परतः श्येन इति तस्माज्ज्योतिःशब्दाभिधेयं निरतिशयदीप्ति-मत्परं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।

पूर्ववाक्ये द्वितीयाधारत्वेन द्यौ र्निर्दिश्यते इह च दिवइति-पंचम्यामर्यादात्वेन द्यौर्निर्दिश्यतइत्युपदेशभेदाज्ज्योतिर्वाक्येन ब्रह्म प्रत्यभिज्ञायते इति चेन्नोभयस्मिन्नप्युपदेशे तात्पर्यैक्येना-विरोधात् यथा वृक्षाग्रे वृक्षाग्रात्परतोवा श्येनइति तस्माज्ज्योतिः-शब्दाभिधेयं निरतिशयदीप्तिमत्परं ब्रह्मैवेति सिद्धम *॥ २८ ॥

* (१०) अधिकरणम् ।

सू० प्राणस्तथाऽनुगमात्।

१।१।२९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्ये प्राणादिशब्दवाच्यः परमात्मा हिततमत्वाऽनन्तत्वादिधर्माणां परमात्मपरिग्रहेऽवगमात्॥ २९॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं कौषीतकिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयं प्रदर्शयन्प्राणेन्द्रादिशब्दानां जीवपरत्वन्निराकरोति चतुर्भिः सूत्रैः॥

प्राणस्तथाऽनुगमात्।

अस्ति खलु कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि प्रतर्दनविद्या "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं

धामोपजगाम युद्धेन पौरुषेण च”त्युपक्रम्या- म्नाता तस्यां श्रूयते “वरं ते ददामी”तीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दन इदमाह “त्वमेव मे वरं वृणीष्व यस्त्वम् मनुष्याय हिततमं मन्यसे” इति तं वरं त्वमे- वालोच्य मे मह्यम् वृणीष्व देहीत्यर्थः एवं प्रत- र्दनेनोक्त इन्द्र इदमाह “प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वे”ति उत्तरत्रापि “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदम् शरीरं परिगृ- ह्योत्थापयती”ति “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या” दितिच उपसंहारेच “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमृत”इति श्रूयते अत्रे- न्द्रप्राणशब्दाभ्यां कश्चिज्जीवो ऽभिधीयते उत पर- मात्मेति किम् तावद्युक्तम् इतिसंशये जीवोऽभिधीयते इन्द्रशब्दस्य प्राणाधिकारे जीवे एव प्रसिद्धत्वात्प्रा- णोऽस्मीतीन्द्रशब्दवाच्यवचनात्प्राणशब्दो ऽपीन्द्र- वाचक“स्तम्मामायुरमृतमित्युपास्स्व”ति तस्यैवो- पास्यत्वमिह गम्यते इतिपूर्वपक्षे । सिद्धान्तः प्राणःप्राणशब्दार्थस्तत्सहचरैरिन्द्रादिशब्दैश्चाभिधेयः परमात्मैव कुतः तथाऽनुगमात् हिततमत्वप्रज्ञा- त्मत्वानन्दत्वाजरत्वादीनां हि तथा परमात्मपरिग्रहे

सत्येवानुगमादनुगन्तुं शक्यत्वात् तथाहि उपक्रमे "तावद्दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम यत्रे-न्द्रो ब्रह्माधीनस्थितिप्रवृत्तिमस्वमात्मनो ऽनुसन्धा-येन्द्रो ऽहमस्मी"ति नानुमन्यतेस्म किन्तु ब्रह्मान-न्दनिमग्नत्वाच्चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धान वशाद्ब्रह्मैवेदं सर्वं ब्रह्मास्मीति मन्यते कृताप-राधं जनमप्यात्मवत्पश्यति प्राप्यं चात्मनः आत्मतुल्यानाञ्च ब्रह्मैवोपायश्च तच्चरणोपासनमेव तत्रैवं प्रिये देशे प्राप्तम् प्रतर्दनमिन्द्रः प्रोवाच "वरं वृणीष्वे"ति प्रोक्तः परमपुरुषार्थकामः प्रतर्दनोऽपि विनीततरं निरस्ताहङ्कारं परमपुरुषार्थोपायविवक्षुं प्रत्युवाच त्वमेवमे वरं वृणीष्वेत्यादि तत्र प्रतर्द-नस्योपास्यत्वेन प्राणा उपदिश्यते प्राणोऽस्मीत्या-दिना एवं परमपुरुषार्थतयोपदिश्यमानः प्राणः कथम् जीवः स्यात् मामुपास्स्वेति परब्रह्मोपासनां विना वाक्यम् कथम् घटेत जीवस्यावस्थात्रय-साक्षिणोहि एकदेशित्वेन जीवान्तरप्राप्यत्वानर्ह-त्वेनच विद्वदनुभवप्राप्तत्वात् हिततमञ्च ब्रह्मोपास-नन्यन्नोपपद्यते एत्र "हितम् मामायुरमृतमुपा-स्स्वेति स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दो ऽजरो ऽमृत"इतिच

प्रज्ञात्मत्वं आनन्दत्वम् अजरत्वम् अमृतत्वञ्च ब्रह्मपरिग्रहे युज्यते नान्यथा तस्मादिन्द्रप्राणादिशब्दाः प्रसिद्धेनेन्द्रेण ब्रह्मनिर्वक्तृयोपन्यस्ता नात्मपरत्वेन ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्याऽऽम्नायते" प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" त्यारभ्य तञ्च वरं ते ददामीतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनस्तं प्रति त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे"इति तं वरं त्वमेवालोच्य मे मह्यं वृणीष्व देहीत्यर्थः एवं प्रतर्दनेनोक्तइन्द्र इदमाह" प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वे" ति उत्तरत्रापि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या" दितिच उपसंहारे च "सएष प्राणएव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरो ऽमृत"इति श्रूयते तत्रेन्द्रप्राणशब्दवाच्यः किं जीवः उत परं ब्रह्मेति संशये जीव इति पूर्वः पक्षः इन्द्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः इन्द्रशब्दसहचरितप्राणशब्दस्यापि स्वएवार्थ इति तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वे "ति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशादिति प्राप्त आह ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् ।

प्राणोऽस्मीत्यादीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव कुतः तथाऽनुगमात् हिततमत्वप्रज्ञात्मत्वानन्दत्वाजरत्वादीनां हि तथा परमात्मपरिग्रहे सत्येवानुगन्तुं शक्यत्वात् ॥ २९ ॥

सू० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ १ । १ । ३० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्राणादि शब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति कुतः "मामेव विजानीही" ति वक्तृस्वरूपाभिन्नोपदेशादिति चेत् अस्मिन्प्रकरणे परमात्मसम्बन्धस्य बाहुल्यमस्त्यतः प्राणेन्द्रादिपदार्थः परमात्मैव ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा
ह्यस्मिन् ।

प्राणस्तथाऽनुगमादित्यनेनोक्तम् प्राणेन्द्रादि-शब्दवाच्यम् ब्रह्मेति तन्न कस्मात् वक्तुरात्मोपदेशात् "मामेव विजानीहि"त्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे"ति वक्तुरिन्द्रस्य त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् "अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छ"मित्येवमादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्यैव स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशादित्यर्थः एवमुपक्रम-वाक्यमिह जीवविषयं तत्रैवं "सत्यानन्दो [illegible] रोऽमृत" इत्युपसंहारवाक्यमपि योजनीयमित्थंचेद्-त्रोच्यते "अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्" अस्मिन्नध्याये हि निश्चयेन अध्यात्मसम्बन्धभूमा विद्यते आत्मनि अधिवर्त्तमानः सम्बन्धो ऽध्यात्मसम्बन्धः परमात्मसम्बन्ध इत्यर्थः तस्यात्र भूमा बाहुल्यमस्ति अस्मिन्नध्याये परमात्मामा-

धारणाधर्मा बहवः सन्ति तस्मान्नेन्द्ररूपजीवपरिग्रह इतिफलितोऽर्थः तथाहि "यं त्वम् मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इत्युपक्रमे हिततमोपासनम् परमात्मोपासनमेव तस्यैव हिततमत्वात् "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये"त्यादिश्रुत्यन्तरात् तथा "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो ऽधो निनीषते" इतिसाध्वसाधुकर्मकारयितृत्वम् परमात्मन एव धर्मः तथा "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती" त्युपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एव मेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे ऽर्पिता" इति भूतमात्राप्रज्ञामात्राशब्दोदितचेतनाचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वं स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमृत इत्यानन्दादयश्च परमात्मन एव धर्माः समआत्मे"ति विद्यादित्युपसंहारे आत्मत्वं वेद्यत्वञ्च परमात्मधर्मः तस्मात्परमात्मधर्म-

भूयस्त्वात् परमात्मैवेन्द्रप्राणादिशब्दवाच्यः ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नवक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ।

यदुक्तमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेति तन्नोपपद्यते "मामेव विजानीहि मामुपास्स्वेति वक्तुरिन्द्रस्य" त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छ" मित्येवमादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्यैव स्वात्मनउपास्यत्वोपदेशात् उपक्रमे जीवभावेनिश्चिते" सत्यानन्दोऽजरोऽमृत" इत्युपसंहारस्यापि तदनुगुणतया नेतव्यत्वादिति चेत्तत्र समाधत्ते अध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् आत्मनि सम्बन्धोऽध्यात्मसंबंधस्तस्य भूमा बहुत्वं आत्मन्याधेयतया संबध्यमानानां तदसाधारणधर्माणां तथा विदन्वितोश्च बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वस्य वक्तुः परमात्मत्वे सत्येव सम्भवात् तथाहि" यं तं मनुष्याय हिततम मन्यस" इत्युपक्रमे हिततमोपासनं परमात्मोपासनमेव तस्यैव हिततमत्वात् तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेती" त्यादिश्रुत्यन्तरात् तथा "एषएवं साधुकर्म कारयती" त्यादिसाध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं परमात्मनएव धर्मः तद्यथा" रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावराअर्पिता एवमेवेताभूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता "इतिभूतमात्राप्रज्ञामात्राशब्दोदितचेतनाचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वं "सएष प्राणएव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरो ऽमृत"इत्यानन्दादयश्च हि यस्मात्परमात्मनएव धर्माः अतोऽस्मिन्प्रकरणे इन्द्र-

आत्मशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवोपास्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सू० शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्। १। १। ३१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

इन्द्रो हि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमवधार्य "मामेव विजानीही"ति शास्त्रदृष्ट्या युक्तमुक्तवान्। "तत्र कः शोकः को मोह एकत्वमनुपश्यत" इत्यादिशास्त्रम् "यथाऽहम् मनुरभवम् सूर्यश्चे"ति वामदेवउक्तवान् तद्वत् ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

कथं तर्हीन्द्रो "ऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथैव मामुपास्वे" त्युपदिष्टवानित्यत्रोच्यते —

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ।

नायं दोषः लोके यथा कश्चिद्राज्ञाऽध्याज्ञितो राजभृत्यः प्रजासु राजवद्वदत्यहं वः पालकः पूज्य इत्यादि तद्वत् शास्त्रदृष्ट्यातु "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा ब्रह्म सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति अभयं वै जनकप्राप्तोऽसि यदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मी"ति "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा एष ते आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिशास्त्रदृष्ट्या परब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वं सर्वात्मत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि मामुपास्वेती"न्द्रस्य जीवस्यैव स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशो ऽयम् यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वान्तर्यामिणं परमात्मानं पश्यन् "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षीवानृषिरस्मि विप्र" इतितमेवावोचत् अतो "मामेव विजानीही"त्युपदेशो युक्त एव ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं चेत्तर्हि कथमिन्द्रो मामुपास्वेत्युपदिष्टवानित्यत आह-

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् —

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म सर्वं खलु इदं ब्रह्म तज्जलानिति अभयं वै जनकप्राप्तो ऽसि, यदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मीति, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा सतआत्मान्तर्याम्यमृतः। एषसर्वभूतान्तरात्मा एषते आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिशास्त्रदृष्ट्या परब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वात्मत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि" मामुपास्वेतीन्द्रस्य जीवस्यैव स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशोऽयं यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वान्तर्यामिणं परमात्मानं पश्यन् " अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षीवानृषिरस्मि विप्र" इतितमेवावोचत ॥ ३१ ॥

सू० जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।१।१।३२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारम् विद्यात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन्नित्यादिजीवलिङ्गात्, "प्राणएव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती" ति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नात्र ब्रह्मपरिग्रहइति चेन्नोपासकत्रारतम्येन ब्रह्मोपासनायास्त्रैविध्याज्जीववर्गान्तर्यामित्वेन प्राणाद्यचेतनान्तर्यामित्वेन तदुभयविलक्षणेन चान्यत्राश्रितत्वादिहापि तद्योगात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरक-
मीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजात-
सौरभे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।

ननु नात्र ब्रह्मप्राणादिशब्दैर्वक्तुं शक्यम् कुतः जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् जीवलिङ्गं तावत् "नवाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन् महन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छ"मित्यादि मुख्यप्राणलिङ्गं तु "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती"ति तस्मान्नात्र ब्रह्मप्रतिपत्तिराश्रयितुं शक्येतिचेन्न कुतः "उपासा त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्" उपासनायास्त्रिविधत्वमुपदेष्टुं ब्रह्मण एव तत्तच्छब्देनाऽभिधानं यथाऽन्यत्र त्रिविधोपासनं ब्रह्मण आश्रीयते तत्र "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति स्वरूपेण उपास्यत्वम् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनञ्चानिलयञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानं चेत्यादिषु चिदचिदन्तरात्मतया सर्वात्मतया च तस्योपास्यत्वमेवमिहप्रतर्दनविद्या-

यामपितद्योगात्तस्य त्रैविध्यस्य योगात्सम्भवात् न वाक्यभेदः एकब्रह्मपरत्वाद्वाक्यजातस्य । अत्रेदं बोध्यम् उपक्रमादिना वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेन निश्चिते तत्रान्यलिङ्गञ्च यद्विभवेत्तदपि तदन्तरात्मनि तच्छक्तिमत्त्वेनोपास्ये ब्रह्मणि योज्यमिति । तस्मादिहेन्द्रप्राणादिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेतिसिद्धम् ॥ ३२ ॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये वेदान्तकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रि
तत्वादिह तद्योगात्।

"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन्महन्मुख्यान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्यादिजीवलिङ्गात्। अथ खलु प्राणएव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति यावदस्मिन् शरीरे प्राणोवसति तावदायुरितिमुख्यप्राणलिङ्गाच्च नेदं वाक्यं ब्रह्मपरमिति चेन्न, उपासात्रैविध्यात् उपासनायास्त्रिविधत्वमुपदेष्टुं ब्रह्मणएव तत्तच्छब्देनाभिधानं यथा ऽन्यत्र त्रिविधोपासनं ब्रह्मणआश्रीयते तत्र "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दोब्रह्मे" ति स्वरूपेण ब्रह्मणउपास्यत्वं "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव"-दित्यादिषु जीववर्गान्तर्यामितया प्राणाद्यन्तर्यामितया च तस्योपास्यत्वमेवमिह प्रतर्दनविद्यायामपि तद्योगात् तस्य त्रैविध्यस्य योगात्सम्भवात् अतः परं ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यजातमितीन्द्रप्राणशब्द निर्दिष्टः परमात्मैवेति सिद्धम्॥ ३२॥

इतिश्री सनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्य श्रीनिम्बार्कमतानु-
यायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीकेशव-
काश्मीरिभट्टेन संगृहीतायां वेदान्तकौस्तुभ-
प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याये
प्रथमपादविवरणं समाप्तिमगात्॥

सू० सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । १ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीत" इत्युपक्रम्य श्रूयते "मनोमयः प्राणशरीर" इति अत्र मनोमयत्वेनोपास्यः सर्वकारणभूतः परमात्मा गृह्यते न प्रत्यगात्मा, कुतः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य परमात्मनएव पूर्वत्रसर्वं खल्विदम्ब्रह्मेत्याद्युपदेशात् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं खलु प्रथमे पादे जिज्ञास्ये बृहत्तमे जगज्जन्मादिहेतौ शास्त्रैकप्रमाणके सर्वज्ञे समानातिशयशून्ये ऽनन्तकल्याणगुणगणैकराशौ भगवति श्रीवासुदेवे श्रुतीनां समन्वयो दर्शितः

इदानीं पादद्वयेन यानि कानिचिदस्पष्टजीवादि-लिङ्गकानि कानिचित्स्पष्टजीवादिलिङ्गकानि च वाक्यानि तेषां तत्रैव समन्वयमाह भगवान्वेदाचार्यः —

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ।

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप" इत्यादिछन्दोगैः समाम्नायते ऽत्र मनोमयत्वादिधर्मकः किम् क्षेत्रज्ञ उपास्यत्वेन गृह्यते, उत परमात्मेति संशयः, किमत्र युक्तम् क्षेत्रज्ञ इति कस्मात् क्षेत्रज्ञस्य मनःप्राणोपकरणकत्वप्रसिद्धेः भगवतोब्रह्मणः परस्या "प्राणोह्यमनाः शुभ्र" इतिमनःप्राणसम्बन्धाभावश्रुतेः किञ्च एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेति हृदयायतनत्वाणीयस्त्वयोः परिछिन्ने जीवे एव सम्भवाञ्च । ननु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि षट् प्रमाणान्युत्तरोत्तरदुर्बलानि तत्र

निरपेक्षत्वः श्रुतिः शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् अत्र हि मनोमयत्वादेर्जीवलिङ्गात्सर्वम् खल्विदं ब्रह्मेति पूर्वत्र श्रवणात् श्रुतिर्बलीयसीति पूर्वोक्तं ब्रह्मैवात्रोपास्यतया सम्बध्यतामिति चेन्न तद्वाक्यस्य शान्तउपासीतेति शान्तिसिद्ध्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपक्षीणत्वाद्ब्रह्मोपासनविधिपरत्वाभावादिति प्राप्ते । ब्रूमः मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवात्रोपास्यः कुतः सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य जगज्जन्मादिकारणस्येह सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति इत्येवंसर्वात्मत्वेन सर्वकारणत्वेनोपदेशात् । यद्वा सर्ववेदान्तेषु "मनोमयः प्राणशरीरनेता सएषोन्तर्हृदयआकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय"इत्यादिषु परब्रह्मणि प्रसिद्धानां मनोमयत्वादीनामुपदेशात् तत्र मनोमयत्वं विशुद्धमनोग्राह्यत्वं प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वं च अप्राणः प्राणानधीनस्थितिः अमनाः मनोऽनधीनज्ञानइत्यर्थः । यद्वा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीतेति सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तःसन्नुपासीतेत्युपासनं विधीयते । स क्रतुं कुर्वीतेति पूर्वस्यैव मनो-

मयत्वादिगुणोपपादनायानुवादः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादि गुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः । तत्र सर्वात्मत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म किं क्षेत्रज्ञ-उत परमात्मेति संशये, किं तावद्युक्तं क्षेत्रज्ञ-इति कुतः तस्यैवानाद्यविद्यामूलकर्मनिमित्तक-ब्रह्मादिसर्वभावोपपत्तेः । परब्रह्मणस्तु सर्वज्ञ-त्वसर्वशक्तित्वापहतपाप्मत्वस्वभावतो ऽप्यस्त—समस्तदोषत्वादियोगात् हेयाकारसर्वतादात्म्य-मुपपद्यते । ब्रह्मशब्दो ऽपि बृहद्गुणयोगेन तत्रैव वर्त्तते । जगज्जन्मादेश्च कर्मनिमित्तत्वात्तद्धेतुनिर्देशो ऽपि तत्रोपपद्यते इति प्राप्ते, आह "सर्वत्र प्रसिद्धो-पदेशात्" सर्वात्मत्वेन जगज्जन्मादिहेतुत्वेन च निर्दिष्टोब्रह्मशब्दार्थः परमात्मैव तस्मादेव सर्वत्र वेदान्तेषु जगज्जन्मादिप्रसिद्धतयोपदेशात् जग-ज्जन्मादेर्जीवकर्तृकत्वासम्भवाच्च । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति इदम् सर्वमसृजत" त्यादिषु परमेश्वरस्यैव जगद्धेतुत्वप्रसिद्धेः । उक्तम् च मोक्षधर्मे "कुतःसृष्टमिदम् विश्वं जगत्स्थावरज-ङ्गमं प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ससागरः सगगनःसशैलः सबलाहकःसभूमिः

साग्निपवनोलोकोयं केन निर्मित" इत्युपक्रम्य "भृगुणाऽभिहितं शास्त्रं भारद्वाजाय पृच्छते" इत्युक्त्वा" नारायणाभिधानस्य कूटस्थस्यान्तरात्मनः अव्यक्तस्याप्रमेयस्य प्रकृतेः परतस्य चे" त्यादिना सर्वभूतोत्पत्तिमुक्त्वा "ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयम्भुवा। तस्मात्पद्मात्समभवद् ब्रह्मा वेदमयोनिधि"रित्युक्त्वा "दुर्विज्ञेयोऽचिन्त्यात्मा सिद्धैरपि न संशयः सएष भगवान्विष्णुरनन्तइति विश्रुतः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थोदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः । अहङ्कारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै । यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहम् यदिह त्वये"ति सकलचेतनाचेतनकारणत्वन्नारायणस्य ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्योक्तम् । तस्मात्परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दवाच्योन जीवः ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

श्रीशेषाय नमः एवं प्रथमे पादे अङ्गोपपत्तिपूर्वकगुरूपसत्यादिना जातसंसारमोक्षेच्छावस्थया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तं प्रति लक्षणप्रमाणे निरूप्य प्रधानपुरुषावेव जगत्कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्यावित्याशङ्क्य सर्वज्ञसत्यसंकल्पस्वभावतोपास्तसमस्तदोषदिव्यानन्तकल्याणगुणाकरस्य परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्यैव जगत्का-

ख्यातया वेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । अथ कानि चिदस्पष्टजीवादिलिङ्गकानि कानिचित्स्पष्टजीवलिङ्गकानि च यानि वाक्यानि तान्यपि ब्रह्मपराण्येवेति निर्णेतुं द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ।

इदमाम्नायते छन्दोगैः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषोयथाक्रतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप"इत्यादि अत्र मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञउपास्यत्वेनोपदिश्यते उत परं ब्रह्मेति संशयः । किन्तावत्प्राप्तं क्षेत्रज्ञ इति कुतः तस्यैव मनः प्राणोपकरणकत्वात् न ब्रह्मणः "अप्राणोह्यमनाः शुभ्र"इत्यादिश्रुतेः "ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"तिपूर्वत्र श्रवणात् श्रुतिश्च लिङ्गाद्बलीयसीति पूर्वोक्तं ब्रह्मैवात्रोपास्यतया सम्बध्यतामिति, चेन्न तद्वाक्यस्य शान्तउपासीतेतिशान्तिसिद्ध्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपात्तत्वान्न ब्रह्मोपासनविधिपरत्वं। किञ्च"एष मआत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वे"ति हृदयायतनत्वाणीयस्त्वयोः परिच्छिन्ने जीवएव सम्भवादिति प्राप्ते । कृतान्तः मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवात्रोपास्यः कुतः सर्वत्र वेदान्तेषु परब्रह्मणि प्रसिद्धानां मनोमयत्वादीनामुपदेशात् । "मनोमयः प्राणशरीरनेता स एषोऽन्तर्हृदयआकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषोमनोमय" इत्यादिषु तत्र मनोमयत्वं विशुद्धमनोग्राह्यत्वं प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वं च अप्राणः प्राणानधीनस्थितिः अमनाः मनोऽनधीनज्ञानइत्यर्थः । अथवा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीतेति सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीतेत्युपासनं विधीयते । सक्रतुं कुर्वीतेति पूर्वस्यैव मनोम-

सत्यादि गुणोपादानायानुवादः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादि गुणकमुपासीतेति वाक्यार्थस्तत्र सर्वात्मत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म किं क्षेत्रज्ञः उत परमात्मेति किं तावद्युक्तं, क्षेत्रज्ञ इति कुतः तस्यैवानाद्यविद्यामूलकर्म निमित्तकब्रह्मादिसर्वभावोपपत्तेः परब्रह्मणस्तुसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वापहतपाप्मत्वस्वभावातोऽपास्तसमस्तदोषत्वादियोगात् नहेयाकारसर्वतादात्म्यमुपपद्यते ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्त्वगुणयोगेन तत्रैव वर्त्तते जगज्जन्मादेश्च कर्मनिमित्तत्वात्तद्धेतुत्वनिर्देशोऽपि तत्रोपपद्यते इति प्राप्ते,तत्राह"सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्"सर्वात्मत्वेन जगज्जन्मादिहेतुत्वेन च निर्दिष्टब्रह्मशब्दवाच्यः परमात्मैव तस्मादेव सर्वत्र वेदान्तेषु जगज्जन्मादीनां प्रसिद्धतयोपदेशात् । "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेये"ति "इदं सर्वमसृजते" त्यादिषु सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वमपि परब्रह्मणएवोपपद्यते न प्रतिशरीरं भिन्नानां जीवानां । जगज्जन्मादेर्जीवकर्मनिमित्तत्वात्सएव हेतुरित्यपि न परमेश्वरस्यैव जगद्धेतुत्वप्रसिद्धेरतः परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दवाच्यः ॥ १ ॥

सू० विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ।

॥ १ । २ । २ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः सत्यसङ्कल्प" इत्यादीनां विवक्षितानां मनोमयत्वसत्यसङ्कल्प-

त्वादीनां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ।

"मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः सत्यसङ्कल्प-आकाशात्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्व-मिदमभ्यात्तोऽवाकयनादर" इत्यादिना ब्रह्मणा-धारणधर्मत्वेन वक्तुमिष्टाविवक्षितास्तेषां सत्य-सङ्कल्पइत्यादीनां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चपूर्व-वाक्येब्रह्मपरिग्रहएव। सर्वमिदम् रसपर्यन्तं चेतना-चेतनात्मकमङ्गीकृतवानित्यभ्यात्तः गाम्भीर्याति-शयात्तूष्णीमासीनः अवाकीअनादरोआदरनिर-पेक्षः ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ।

"मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः सत्यसङ्कल्पआकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवा-क्यनादर" इत्यादिश्रुत्या वक्तुमिष्टानां मनोमयत्वादिगुणानां पर-मात्मन्येवोपपत्तेश्च । श्रुत्यर्थस्तु मनोमयः शमदमादिसाधनसहकृत-परमात्मोपासननिर्मलीकृतेन मनसा ग्राह्यः प्राणशरीरः सर्व-प्राणिधारकः प्राणो यस्य शरीरमाधेयं नियम्यभूतं च स भारूपो

आत्मस्वरूपो दिव्याप्राकृतकल्याणरूपवत्तया निरतिशयोज्ज्वल्ययुक्तः सत्यसङ्कल्पः अप्रतिहतसङ्कल्पः आकाशात्मा आकाशवत्स्वच्छस्वरूपः सर्वप्रकाशकोवा सर्वं विश्वं कर्म यस्य सर्वा क्रिया वा यस्य स सर्वकर्मा सर्वकामा भोग्यादयः सर्वविधा यस्य सन्ति स सर्वकामः दिव्याप्राकृतस्वभोग्यभूतसर्वविधगन्धरसयुक्तः सर्वमिदं रसपर्यन्तमङ्गीकृतवानित्यभ्यात्तः भुक्ता आक्षणा इतिवत्कर्तरि क्तः यतोऽनादरः प्राप्तसमस्तकामत्वेनादरणीयाभावादादररहितः अतोवाक्ऽउक्तिर्यस्य नास्तीत्यवाकी परिपूर्णैश्वर्यवत्वात्सर्वं तुच्छीकृत्य तूष्णीमासीनइत्यर्थः ॥ २ ॥

सू० अनुपपत्तेस्तु नशारीरः ।

॥ १ । २ । ३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मनोमयत्वादिगुणकः परएव न जीवस्तस्मिन्मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनुपपत्तेस्तु नशारीरः ।

मनोमयत्वेन ब्रह्मैव गृह्यते उपासनार्थं नतु शारीरः शरीराभिमानी जीवः कुतः सत्यसङ्कल्प-

त्वादीनां जीवेऽनुपपत्तेः । किञ्च जीवे मनोमय॰स्त्वादेरप्यनुपपत्तिरस्ति तथाहि "स क्रतुं कुर्वीत" कथम्भूतः मनोमयः पुनः प्राणशरीरइति विशेषणं जीवेऽत्र नोपपद्यते आकांक्षाविरहात् प्रयोजनाभावाञ्च । परमात्मनि तु सर्वमुपपद्यते तथाहि "शान्तः सन्नुपासकोमुमुक्षुर्वा फल॰विशेषकामोवा क्रतुं ध्यानं कर्मवा कुर्वीते"त्युक्तेः कि॰माश्रयं ध्यानं कर्म वा कुर्यादित्याकांक्षायां "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"तिपूर्वनिर्दिष्टः सर्वात्मा पुरुषोत्तमः क्रतुविषयत्वेनान्वेति, तद्विषयकं चेदं वाक्यं मनोमयः प्राणशरीर इत्यादितस्मान्मनोमय॰त्वादि जीवे न सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ।

पूर्वोक्तमनोमयत्वादीनां शारीरे शरीरसम्बन्धिनि जीवेऽनुपपत्तेश्च परमेव ब्रह्म तद्गुणकमुपास्यम् ॥ ३ ॥

सू॰ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ।

१ । २ । ४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

इतोऽप्यन्नमनोमयादिपदवाच्योन शारीरः "एतमितः प्रेत्य सम्भवितास्मी"ति "कर्मकर्तृव्यपदेशात्" ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ।

मनोमयः प्राणशरीरश्चेतोपि शारीरेण चोध्यः कुतः "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी" तिशारीरस्य कर्तृत्वेनोपासकत्वेन व्यपदेशात् परमात्मनः कर्मत्वेनोपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदेशात् । एतं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यं ब्रह्माहम् मुमुक्षुरितः शरीरपातादूर्ध्वं प्रारब्धकर्मप्रध्वंसानन्तरं भवितास्मि प्राप्तास्मि । एवं व्यवसायवानुपासकोब्रह्म प्राप्नोतीतिश्रुत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ।

इतश्च मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव नशारीरः यतः "एत-मितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी" त्यादिश्रुतौ एतमिति उपास्यस्य परमात्मनः प्राप्यतया कर्मत्वेन अभिसम्भवितास्मीति उपासकस्य जीवस्य प्राप्तृतया कर्तृत्वेन च व्यपदेशात् ॥ ४ ॥

सू० शब्दविशेषात् १ । २ । ५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मनोमयत्वादिगुणकः शारीरादन्यः परमात्मा "एषमे आत्मान्तर्हृदये इतिजीवपरमात्मनोः षष्ठीप्रथमान्तशब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

शब्दविशेषात् ।

इतोऽपि मनोमयत्वादिगुणकः शारीरादन्यः परमात्मा कस्मात् "शब्दविशेषात्" समानप्रकरणे वाजिनां श्रुतिः "यथा व्रीहिर्वा यवोवा

श्यामाकोवा श्यामाकतण्डुलोवा एवमयम
न्तरात्मन् हिरण्मयः पुरुष" इत्यन्तरात्मन्निति-
सप्तम्यन्तात् शारीरवचनात् हिरण्मयः पुरुष-
इति प्रथमान्तात् परमात्मवाचकात् शब्दविशे-
षात् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

शब्दविशेषात् ।

इतश्च मनोमयत्वादिगुणकः शारीरादन्यः "एष मआत्मा-
न्तर्हृदये" इति जीवपरयोः षष्ठीप्रथमान्तरूपशब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

सू० स्मृतेश्च १ । । २ । ६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती"
तिस्मृतेश्च जीवपरमात्मनोर्भेदोऽस्ति ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्मृतेश्च ।

"योमां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि

पश्यति । तस्याहम् न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति । सर्वभूतस्थितं योमां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्त्तमनोऽपि स योगी मयि वर्त्तते । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदम् प्रोतं सूत्रे मणिगणाइव । सर्वस्य चाहम् हृदि सन्निविष्टः मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना"मित्याद्याः श्रुतयोऽप्यत्र चकारादूह्याः एवं स्मृतिभ्यः श्रुतिभ्यश्च जीवब्रह्मणोर्भेदो ज्ञेयः एवमस्मिन्पादे चतुर्भिः सूत्रैर्भगवता सूत्रकारेण जीवपरमात्मनोर्भेदोदर्शितः। युक्ततमश्चायं श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । परमात्मा नित्यमुक्तः सर्वज्ञः स्वाधीनः सर्वव्यापकः समानातिशयशून्यः सर्वात्मा सर्वनियन्ता च । जीवस्तु नित्यज्ञानरूपोऽपि अनादिमायावृतज्ञानधर्मोबन्धमोक्षार्होऽल्पज्ञोहि ब्रह्मांशभूतोभगव-

त्पराङ्मुखत्वात्स्वकृतैः कर्मभिर्नानायोनिषु बम्भ्रम्यमाणः प्रसिद्धएव "सआत्मा । तत्त्वमसि सर्वं खल्विदं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिशास्त्रसिद्धोऽभेदोपि युक्ततमः एवं भेदाभेदप्रकारं भगवान्सूत्रकारःस्वाभिमतमंशोनानाव्यपदेशादित्यादौ वक्ष्यति तत्रैव निपुणं वक्ष्यामः ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्मृतेश्च ।

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति, तमेव शरणं गच्छे" त्यादिस्मृतिश्चोपास्योपासकयोर्भेदं दर्शयति । अत्र केचित्परएव त्वात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीरइत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभ परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुद्धते । प्राक्तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यादिति वदन्ति तदयुक्तम् । सर्वज्ञसर्वशक्तेः स्वतन्त्रस्य परब्रह्मणो निरतिशयानन्दत्वेन स्वभावसिद्धाविद्यारूपत्वेन चाविद्यायोगासम्भवात् तत्कल्पितोपाधियोगस्य सुतरामसम्भवः अयंभावः सर्वगताद्वितीयात्मवादे उपाधीनां विभुत्वं वा अणुत्वं वा मध्यमपरिमाणत्वं वेति, नाद्यः सर्वस्याप्यावृतत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गः प्रकाशकाभावात् गत्याद्यनुपपत्तेश्च मुक्तोपसृप्याभावप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः

उपाधिगमने तदवच्छिन्नाद्वितीयचिन्मात्रस्य सर्वगतत्वात् घटगमने तदवच्छिन्नाकाशस्य गत्यनुपपत्तिवदुपाधिना सह गमनानुपपत्तेः पदे पदे बन्धमोक्षौ स्यातां। अनाद्युपाध्यवच्छिन्नस्याकस्मात् शास्त्रोक्तसाधनकदम्बं विनैव मुक्तिप्रसङ्गात् नित्यमुक्तस्य शुद्धबुद्धाद्वितीयनिर्विशेषचिन्मात्रस्याकस्माद्बन्धप्रसङ्गाच्च तद्विषयकजिज्ञासाशास्त्रारम्भवैयर्थ्याच्च मुक्तस्यापि पुनर्बन्धावश्यंभावाच्च पादादिवेदनादेः शिरसि गतसुखस्य च युगपदनुभवानुपपत्तेः। नापि तृतीयः उपाध्यणुत्वनिरूपितजीवाणुत्वसिद्धान्तविरोधात् चाक्षुषत्वापत्तेश्च। किञ्च परिच्छेदकस्योपाधेः सत्यत्वं वा मिथ्यात्वं वेति नाद्यः द्वैतापत्त्या सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् सत्यस्य ज्ञाननाश्यत्वाभावेनानिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च परमतप्रवेशापत्तेश्च। न द्वितीयः अनुपपन्नत्वात् अन्यथा स्वाप्नंनिगडेन जाग्रदवस्थायां बन्धनापत्तिर्दुर्वारा एतस्य दृष्टश्रुतागोचरत्वात् प्रमाणशून्यत्वात् श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चेति संक्षेपः। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः तस्मात्त्वच्छक्तिभूतस्य जीवस्यैवाविद्याकर्मादियोगाद्बन्धमोक्षभाक्त्वं न परस्येति ॥ ६ ॥

सू० अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।१।२।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"एषमे आत्मा हृदये" इत्यल्पायतनत्वात्

"अणीयान् व्रीहेर्वेत्यल्पत्वव्यपदेशाच्चात्र न ब्रह्मेतिचेन्नैव तथात्वेन ब्रह्मणइहोपास्यत्वात् बृहतोऽल्पत्वन्तु गवाक्षव्योमवत्सङ्गच्छते ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

ननु नेहोपास्यत्वेन ब्रह्म परिगृह्यते कस्मात् "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च" अर्भकम् स्वल्पमोकः स्थानं यस्याराग्रमात्रस्य जीवस्य सोऽयमर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वम् तस्माज्जीवलिङ्गादिति फलितोऽर्थः "एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इतिहृदयाख्यपरिच्छिन्नस्थानस्थत्वम् जीवधर्मएव न ब्रह्मधर्मइति यावत् । किञ्चैषअणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेति स्वशब्देनैवाणीयस्त्वस्य व्यपदेशाज्जीवएवात्र परिगृह्यते न ब्रह्मेति चेन्न, कुतः "निचाय्यत्वादेवम्" एवम् स्वल्पपरिमाणहृदयस्थत्वेन निचाय्यत्वादुपास्यत्वात्परमात्मनस्तथात्वं व्यपदिश्यते । नचैतेन सर्वव्यापकत्वहानिः अणीयस्त्वञ्चसूक्ष्मत्वेनोपासना-

विशेषविवक्षया व्यपदिश्यते नचैतावता ऽल्प-प्रमाणापत्तिः "ज्यायान्पृथिव्याज्यायानन्तरिक्षा", दित्यादिनाभगवतोमहत्त्वाभिधानात् । तत्र दृष्टान्तः यथाखलुसर्वगतमपि व्योमाल्पपरिमाणौ को ऽप्यणीयोऽपि सूचीपाशापेक्षया व्यपदिश्यते तद्वत्प्रकृतं ब्रह्मापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

अर्भकमल्पमोको नीडमायतनं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् "एषमे आत्माऽन्तर्हृदय" इत्यल्पायतनत्वात् "अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वे"ति स्वरूपेणाल्पत्वव्यपदेशाच्चाणुपरिमाणको जीवएवा-त्रोपास्यतयोपदिश्यते न परमात्मेति चेन्नैतत्, निचाय्यत्वादेवं-एवं द्रष्टव्यत्वादुपास्यत्वात् परिच्छिन्नायतनत्वाणीयस्त्वव्यपदेशो न स्वरूपाल्पत्वेन "ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादि"त्यादिना स्वाभाविकमहत्त्वस्यापि व्यपदेशात्, व्योमवच्च चशब्दोनियोगे यथा महतोपि व्योम्नः सूच्याद्यवल्पत्वानुसन्धानं तद्व-देवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ १ । २ । ८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सर्वहृदयसम्बन्धात्सुखदुःखसम्भोगप्राप्तिर्ब्रह्मणोपिजीवस्यैवेतिचेन्नायं दोषः स्वकृतकर्म्मफलभोक्तृत्वेनापहतपाप्मत्वेनच जीवब्रह्मणोऽत्यन्तविशेषात् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् ।

ननु जीवात्मनएकहृदयसम्बन्धान्नाना सुखदुःखसम्भोगप्राप्तिः सर्वगतस्य परमात्मनोयुगपत्सर्वहृदयसम्बन्धादवश्यं सर्वत्र सुखदुःखसम्भोगप्राप्तिरेवं सति सुखदुःखभोक्तृत्वेन परस्य जीववत्सर्वे दोषाः प्राप्नुवन्ति परोऽप्यतः कर्म्मवश्यवद्भवितुमर्हतीति चेन्न, वैशेष्यात्, विशेषएव वैशेष्यं स्वार्थे ष्यञ् विशेषातिशयद्योतनार्थोवा जीवस्य स्वकृतकर्मफलभोक्तृत्वम् परमात्मनस्तद्वैलक्षण्यं च शास्त्रसिद्धमस्ति । "तत्र यः परमात्मा

ऽसौ सनित्यो निर्गुणः स्मृतः। न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा। कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः सयुज्यते" इतिस्मृतेः "न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहे"ति श्रीमुखवचनाच्च एवम् तयोरत्यन्तं विशेषाज्जीवस्यैव सम्भोगप्राप्तिर्न परमात्मनस्तस्मान्मनोमयः प्राणशरीरः परमात्मैवेतिसिद्धम् । *पूर्वाधिकरणे "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिसमन्वयं ब्रह्मणि प्रदर्श्यान्ते ब्रह्मणः कर्मजन्यसुखदुःखभोक्तृत्वाभावोऽप्युक्तः। इदानीं यस्यब्रह्मेत्यादिश्रुतिसमन्वयम् तत्र दर्शयन् तस्य पूर्ववच्चराचरात्तृत्वाभावोऽपस्थितेति शङ्कां निराकरोति ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ।

जीवेन सहैकस्थानस्थितस्य परमात्मनोऽपि जीववत्सुखदुःखादिसम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् हेतोरिति शेषः नह्येकत्र स्थितिरेव सुखाद्युपभोगहेतुः अपितु पुण्यादिकर्मपरवशत्वम् तस्य त्वपहतपाप्मत्वादिगुणवति परमात्मन्यसम्भवात् । अन्यथाग्निदेशस्थितदिगाकाशयोरपि दाहप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

* इति प्रथमाधिकरणम् ।

सू० अत्ता चराचरग्रहणात्

१।२।६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवतओ-दनं मृत्युर्यस्योपसेचनं कइत्था वेद यत्र स" इत्यन्नात्ता श्रीपुरुषोत्तमः कुतः मृत्यूपसेचनौ-दनस्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरात्मकस्य विश्वस्य ग्रहणात् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ।

"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत-ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनं कइत्था वेद यत्र स"इति कठवल्लीषु पठ्यते । अत्रौदनग्रहणेन भोज्यं गृह्यते, यस्येति सम्बन्धनिर्देशेनात्ता गृह्यते, सकिमग्निरुत क्षेत्रज्ञ आहोस्वित्परमात्मे-ति सन्दिह्यते । त्रयाणामप्यत्र प्रकृतत्वात्कि-न्तावद्युक्तमग्निस्तावदत्ता स्तुतस्य ब्रह्मक्षत्रादिदहन-

सामर्थ्यप्रसिद्धेः "अग्निरन्नाद" इति-श्रुतेश्च क्षेत्रज्ञोवाचास्यात्तस्यभोक्तृत्व प्रसिद्धेः तयोरन्यः पिप्लं स्वाद्वत्तीति श्रुतेश्च पूर्वाधिकरणे तस्यैव भोक्तृत्वेन निरूपणाच्च। परमात्मनस्त्वनश्नन्निति निषेधश्रुतेः पूर्वाधिकरणे सम्भोगप्राप्तिनिषेधाच्च नात्रात्तृत्वेन परिग्रहइतिप्राप्ते, ब्रूमः अत्राता खलु परमात्मा भवितुमर्हति कुतोज्ञायते चराचरग्रहणात् चराचरयोरिहाद्यत्वेन ग्रहणात्। ननु नात्र चराचरशब्दोऽस्तीति चेन्मास्तु चराचरशब्दः ब्रह्मक्षत्रग्रहणेनोपलक्षणार्थेन चराचरग्रहणात्, मृत्योश्चराचरान्वयित्वेनोपसेचनविषयस्यौदनस्य चराचरात्मकस्य ग्रहणाच्च, तस्मादत्ता विश्वसंहर्त्ता परमात्मेति फलितोऽर्थः। नह्यग्नेर्जीवस्य वा कृत्स्नजगदत्तृत्वमुपपद्यते अनश्नन्निति कर्मफलभोग प्रतिषेधः॥ ६॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अत्ता चराचरग्रहणात्।

"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवतओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं कइत्था वेद यत्र स" इतिकठवल्ल्याम्नातस्यौदनोपसेचनशब्दसूचितस्यादनीयस्यात्ता किं क्षेत्रज्ञः परमात्मा वेति

संशयः, तत्र भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वेन "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती"ति श्रुत्या जीवस्यैव तत्सम्भवइति प्राप्ते ब्रूमः। अत्ताऽत्र परमात्मैव कुतश्चराचरग्रहणात् मृत्यूपसेचनौदनस्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतो ग्रहणात् विश्वसृष्टिस्थितिलयलीलस्य परमात्मनो जगदुपसंहारित्वरूप-भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वाभावात् जीवस्यसर्वजगदुपसंहारित्वासम्भवात्, "अनश्नन्नि"ति श्रुतिश्च कर्मफलोपभोगनिषेधविषया ॥९॥

सू० प्रकरणाच्च ॥ १ । २ । १० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अत्ता भगवान् पुरुषोत्तमः "महान्तं विभु"मितितस्यैव प्रकृतत्वाच्च ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रकरणाच्च ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इत्यादिपरमात्मनः प्रकृतत्वात् "कइत्था वेद यत्र स" इतिपरमात्मासाधारणादुर्विज्ञेयत्वाल्लिङ्गाच्चात्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

प्रकरणाच्च।

इतश्च परएवात्ता "महान्तं विभुमात्मानम् मत्वा "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य"इत्यादिना तस्यैव पूर्वं प्रकृतत्वात्॥ १०॥

सू० गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि-तद्दर्शनात्॥१।२।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टा" वित्यत्र गुहां प्रविष्टौ आत्मानौ हि चेतनौ हि जीवपरमात्मानौ बोध्यौ, कुतस्तद्दर्शनात्तयोरेवास्मिन्प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशदर्शनात्। "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितमि"तिपरमात्मनः "या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती साभूतेभिर्व्यजायते" ति जीवस्य॥११॥

वेदान्तकौस्तुभः।

पूर्वत्र प्रकृतस्य ध्येयस्य परमात्मनश्चरा-

चराचरात्मकं कइत्था वेदेति दुर्विज्ञेयत्वंचोक्तमिदानीं तद्भावापत्तिकामं तज्जिज्ञासुं चराचरात्मक-संसारकूपपतितं मुमुक्षुं प्रति सहचरत्वेन सुलभ-त्वसुज्ञेयत्वादीन् भगवद्गुणानुपदिश्य ऋतमि-त्यादिश्रुति समन्वयं भगवति दर्शयति —

गुहां प्रविष्टवात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।

पूर्वोक्तवाक्यानन्तरं कठवल्लीषु पठ्यते "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्न-यो ये च त्रिणाचिकेताः" इति तत्र संशयः किमि-ह बुद्धिजीवौ गुहां प्रविष्टाविति निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति, किमत्र युक्तं बुद्धि-जीवौ भवतः गुहां प्रविष्टाविति वचनात् । सर्वगतस्य परमात्मनः गुहाप्रवेशासम्भवात् । ऋतं पिबन्ताविति कर्मफलभोक्तृत्वमाप्त-कामस्य परस्यासम्भवाच्च सुकृतस्य लोके-स्वनुष्ठितस्य कर्मणः फलभोगायतने लोक्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलान्यस्मिन्निति लोके शरीरे कर्मजन्ये सम्बन्धासम्भवाच्च । किञ्च जीवात्मनो

बुद्धिभिन्नत्वेन ज्ञानार्थं "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये ऽस्तीत्येकेनायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽह"मिति प्रश्नदर्शनाच्च तावेवास्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्येते इतिप्राप्ते उच्यते, गुहां हृदयलक्षणां प्रविष्टौ आत्मानौ हि चेतनौ एव। ननु जीवात्मनोऽणुत्वेन प्रवेशोयुक्तः परमात्मनोविभुपरिमाणस्य तु गुहाप्रवेशो न संगच्छते इतिपूर्वोक्तदोषस्तदवस्थइति चेन्न तद्दर्शनात् व्यापकस्यापि तस्य परमात्मनः स्वानन्यजनेच्छया स्वामेवोपनिषदि "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्ये आत्मनि तिष्ठति ईशानोभूतभव्यस्ये"ति स्वानन्यजनगुहायां दर्शनविधानात्। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं यो वेद निहितं गुहाया" मिति तद्दर्शनाच्च "या प्राणेन सम्भवत्यादितिर्देवतामयी गुहां प्राविश्य तिष्ठन्ती सा भूतेभिर्व्यजायते"ति जीवस्य गुहाप्रवेशव्यपदेशाच्च। किञ्च "ऋतं पिबन्ता"वित्यत्र कर्मफलभोक्तृत्वेनैकस्मिन् चेतने निश्चिते सति द्वितीयेनापि चेतनेनैव भाव्यम् सङ्ख्याश्रवणे सति सङ्ख्यावतोर्हि समानजातीयत्वस्य लोके दर्शनादित्यर्थः तद्यथा "स्यगोर्द्वि-

तीयोऽन्वेष्टव्यइत्युक्ते गौरेवान्विष्यते नाश्वो न गर्दभ" इति महाभाष्ये स्थितम्, यदुक्तं जीवात्मनो बुद्धिभिन्नत्वेन ज्ञानार्थं प्रश्नदर्शनादिति तस्य प्रश्नस्य तु अन्यदेवोत्तरं नत्विदम् वाक्यम् नचर्तपानानुपपत्तिरिति वाच्यम् छत्रिणोयान्तीतिवदृतम्पिवन्तावितिनिर्देशस्य सम्भवात् जीवः पिवति तमपरः पाययतीति प्रयोजककर्तृत्वसम्भवाच्च। यो हि कश्चिदनन्यशरणस्तत्कृतकर्मफलस्य तदर्पितस्याग्रभुगयञ्जगत्कारणभूतः परमात्मेति सर्वत्र प्रसिद्धेश्च कर्मजन्यशरीरवर्तित्वमपि परस्यैतेन व्याख्यातम् छाया यथा ऽऽतपेनापसारयितुं शक्या नतु छाययाऽऽतप इत्येवं छायातपौ स्वाधीनपराधीनौ ब्रह्मजीवात्मानावित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तत्रैवानन्तरं "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता" इति मन्त्रे ऋतपानकर्तृतया निर्दिष्टौ जीवपरमात्मानौ बुद्धिजीवौ वेति संशये, द्वयोः कर्मफलभोक्तृत्वश्रवणात् परस्य च तदसम्भवात् सुकृतसाध्यलोकवर्ति-

त्वगुहावच्छिन्नत्वयोः सर्वगते परब्रह्मण्यसम्भवात् छायातप-निर्दिष्टतमः प्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वे ऽसम्भवा-च्चातो बुद्धिजीवावेवात्र मन्त्रे प्रतिपाद्येते न जीवपरमात्मानौ बुद्धेर्भोक्तृजीवोपकरणातया यथा कथञ्चित्पाने ऽन्वयसम्भवा-दिति प्राप्ते आह—

गुहांप्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।

हृदयगुहां प्रविष्टौ जीवपरावेव हि यतस्तयोश्चेतनत्वेनैकस्व-भावत्वात् सङ्ख्याश्रवणे सति एकस्मिन्सम्प्रतिपन्ने द्वितीया-काङ्क्षायां प्रतिपन्नजातिमुपजीव्यव्यक्तिविशेषपरिग्रहे बुद्धिलाघ-वात् विजातीयपरिग्रहे जातिव्यक्तिबुद्धिद्वयापेक्षागौरवात् प्रतिपन्नजातीयपरिग्रहोयुक्तः । "अस्यगोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यइत्युक्ते गौरेवान्विष्यते नाश्वो न गर्दभ" इति महाभाष्यकारोक्तेः तथाच ऋतपानलिङ्गावगतजीवस्य द्वितीयश्चेतनत्वेन तत्सजा-तीयः परमात्मैव ग्राह्यः तस्य प्रयोजककर्तृतया छत्रिन्यायेन वा पिबन्ताविति निर्देशस्यापि सम्भवात् बुद्धौ स्वतन्त्रकर्तृ-त्वस्यासम्भवात् "गुहां प्रविष्टा"विति गुहाप्रवेशस्यापि "गुहा-हितम् गह्वरेष्ठं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नात्मान-मन्विच्छ "गुहां प्रविष्ट"मित्यादिश्रुतिस्मृतिषु प्रदर्शनादुपपत्तेः छायातपशब्दाभ्याम् च किञ्चिज्ज्ञसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसम्भवात् सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वस्यापि छत्रित्ववत्सम्भवात् जीवद्वितीयः परमात्मेति कथं गम्यते तद्दर्शनात् तयोरेवास्मिन्प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशदर्शनात् "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहित"मि ति परस्य "या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायते"ति जीवस्य तत्र कर्मफलान्य-

सौत्यदितिः प्राणेन सहवर्तते देवतामयी इन्द्रियाधीनभोगा· भूतेभिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः सहिता देवादिरूपेण विविधाजायतइत्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० विशेषणाच्च १ । २ । १२

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जीवपरयोरेवात्र गुहाप्रविष्टत्वेन परिग्रहः यतोऽस्मिन्प्रकरणे "ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति यः सेतुरीजानाना"मित्यादिषु तयोरेवोपास्योपासकभावेन वेद्यत्ववेतृत्वादिना च विशेषितत्वाच्च ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विशेषणाच्च ।

जीवपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ बोद्धव्यौ तयोरेव विशेषणाच्च "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेवच । सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं । तन्दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गव्हरेष्टं पुराणं अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"त्यादिना ऽस्मिन्ग्रन्थे

जीवपरमात्मनोरेव गन्तृगन्तव्यभावेन मन्तृमन्तव्यभावेन च विशेषितत्वादित्यर्थः । तस्माद्गुहाप्रविष्टत्वेनात्र जीवपरमात्मानौ परिगृह्येते न बुद्धिजीवाविति सिद्धम् ❀ ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विशेषणाच्च ।

अत्र प्रकरणे जीवपरयोरेव "ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति यः सेतुरीजानानां आत्मानं रथिनं विद्धि विज्ञानसारथिर्यस्तु" इत्यादिषु उपास्यत्वोपासकत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वगन्तव्यत्वगन्तृत्वादिभिर्विशेषत्वेन प्रतिपादनात् ॥ १२ ॥

सू० अन्तर उपपत्तेः । १ । २ । १३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यएषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यक्षिण्यन्तरः पुरुषोत्तमएव नान्यः कुतः "एषआत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति एतत्सं-

* इति तृतीयाधिकरणम् । ❀ इति तृतीयाधिकरणम् ।

यद्वामइत्याचक्षते" इत्यात्मत्वाऽभयत्वादीनां सं-
यद्वामत्वादीनां च पुरुषोत्तमे एवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं यएषोन्तरक्षिणीत्यादिश्रुतिसमन्वयं ब्रह्मणि दर्शयन् पूर्वत्र द्विवचनदर्शनाज्जीवपरमात्मनोर्ग्रहणमिह त्वेकवचनात्कस्य ग्रहणमिति-शङ्कां निराकरोति —

अन्तरउपपत्तेः ।

छान्दोग्ये उपकोशलविद्यायां श्रूयते "यएषोन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते एषआत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकम् वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती"त्यादि-तत्र सन्देहः अक्षिमध्यगतउपदिश्यमानः पुरुषः छायात्मकः उत जीवः इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा आहोस्वित्परमात्मेति । अत्र पूर्वपक्षः दृश्यते इतिवचनात् छायात्मकः पुरुषो ऽस्तुछायात्मकस्यदृश्यत्वप्रसिद्धेः जीवादेरदृश्यत्वात् यद्दर्शनमत्रशास्त्रीयमित्युच्यते तदाजीवस्य चक्षुषि रूप-

दृष्टृतया सन्निहितत्वादस्तु जीवोऽक्षिण्यन्तरः चक्षुरधिष्ठातृदेवता वा तादृशपुरुषशब्दाभिधेया- "रश्मिभिरेषो ऽस्मिन्प्रतिष्ठित" इतिश्रुतेः सर्वगत- स्याक्षिस्थानत्वासम्भवादित्यत्र ब्रूमः, अन्तरः अक्षि- मध्यस्थःपरमात्मैव कस्मादुपपत्तेः आत्मत्वामृत- त्वाभयत्वादीनां परमात्मन्येवोपपत्तेः यद्यप्यात्मत्वा- दिजीवस्वरूपे नो विरुध्यते तथाऽपि ब्रह्मशब्दस्य सति मुख्यार्थलाभे ऽर्थान्तरपरत्वम् नोपपद्यते। किञ्चाभयत्वमपि प्रकृताद्ब्रह्मणोऽन्यत्र न सङ्गच्छते "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषा- स्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावतिपञ्चम" इतिमन्त्रवर्णाच्च। किञ्च "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हिसर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति एष उ एव वामनी रेष हि सर्वाणि वामानि नयति एष उ एव भामनी- रेष हि सर्वेषु लोकेषु भाती" ति वाक्योक्तानां संयद्वामत्वादीनां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च । संय- द्वामः संयन्ति वामानि कर्मफलानि यस्मादिति संयद्वामः सर्वकर्मफलोदयहेतुः एतदेवाह हि यतः एतमाक्षिगतं पुरुषं हेतुमाश्रित्यवामा- न्यभिसंयन्ति उत्पद्यन्ते एष उ एव वामानि

कल्याणानि श्रेयांसि नयति जनं प्रापयतीति वामनीः एतदेवाह एष हि सर्वाणि वामानिनयतीति एष उ एव भामनीःभामानि नयतीति भामनीः सर्वप्रकाशकः एतदेवाह एषहि सर्वेषु लोकेषु भातीति इतिश्रुत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्तरउपपत्तेः ।

छान्दोग्ये इदं श्रूयते "यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तत्र सन्दिह्यते किमयमक्ष्यन्तरः पुरुषः प्रतिबिम्बात्मेति उत जीव उतेन्द्रियाधिष्ठातृदेवविशेषः अथवा परमात्मेति किं तावत्प्राप्तं, प्रतिबिम्बात्मेति,कुतः दृश्यतइत्यपरोक्षतया प्रसिद्धवन्निर्देशात् जीवोवा तस्यापि चक्षुषिरूपदृष्टतया सन्निहितत्वादात्मशब्दवाच्यत्वाच्च आदित्योवा चक्षुरनुग्राहकः "रश्मिभिरेषो ऽस्मिन्प्रतिष्ठितइतिश्रुतेरेवं प्राप्ते ब्रूमः । अक्ष्याधारः पुरुषः परमात्मैव कुतउपपत्तेः आत्मत्वामृतत्वाभयत्वापहतपाप्मत्वसंयद्वामत्वादिगुणजातस्य तत्रैवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

सू० स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

१ । २ । १४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परमात्मनो "यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि"त्यादिश्रुत्या-स्थानादेर्व्यपदेशादक्षिपुरुषः सएव ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु सर्वगतस्य कथमल्पस्थानव्यपदेश-इत्यत्राह भगवान्सूत्रकारः —

स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

अक्षिण्यन्तरः पुरुषः परमात्मैव भवितु-मर्हति कुतः "स्थानादिव्यपदेशात्" यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिना सर्वकारणकारणस्य सर्वान्तरात्मनः श्रीपुरुषोत्तमस्य सर्वोपास्यस्यैव स्थान-व्यपदेशात् एकदेशवर्त्तिनो ऽन्यत्र वासायोगात् । ननु सर्वगतस्य कथमल्पदेशस्थत्वमिति नात्र काचिदनुपपत्तिर्यथासर्वगोऽप्यग्निः स्वमहिम्ना विद्यु-दादिरूपेण मेघादौ दृश्यो भवति तथा सर्व-गोऽपि भगवान्स्वासाधारणशक्तियोगादुपासक-कामपूरणाय चक्षुरादौ दृश्यो भवति आदि-शब्दा"दथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो"

कल्याणानि श्रेयांसि नयति ज्ञानं प्रापयतीति वामनीः एतदेवाह एष हि सर्वाणि वामानिनयतीति एष उ एव भामनीःभामानि नयतीति भामनीः सर्वप्रकाशकः एतदेवाह एषहि सर्वेषु लोकषु भातीति इतिश्रुत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्तरउपपत्तेः ।

छान्दोग्ये इदं श्रूयते "यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तत्र सन्दिह्यते किमयमक्ष्यन्तरः पुरुषः प्रतिबिम्बात्मेति उत जीव उतेन्द्रियाधिष्ठातृदेवविशेषः अथवा परमात्मेति किं तावत्प्राप्तं, प्रतिबिम्बात्मेति,कुतः दृश्यतइत्यपरोक्षतया प्रसिद्धवन्निर्देशात् जीवोवा तस्यापि चक्षुषिरूपदृष्टृतया सन्निहितत्वादात्मशब्दवाच्यत्वाच्च आदित्योवा चक्षुरनुग्राहकः "रश्मिभिरेषो ऽस्मिन्प्रतिष्ठितइतिश्रुतेरेवं प्राप्ते ब्रूमः । अक्ष्याधारः पुरुषः परमात्मैव कुतउपपत्तेः आत्मत्वामृतत्वाभयत्वापहतपाप्मत्वसंयद्वामत्वादिगुणजातस्य तत्रैवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

सू० स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

१ । २ । १४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परमात्मनो "यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि"त्यादिश्रुत्या-स्थानादेर्व्यपदेशाच्चाक्षिपुरुषः सएव ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु सर्वगतस्य कथमल्पस्थानव्यपदेश इत्यत्राह भगवान्सूत्रकारः —

स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

अक्षिण्यन्तरः पुरुषः परमात्मैव भवितुमर्हति कुतः "स्थानादिव्यपदेशात्" यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिना सर्वकारणकारणस्य सर्वान्तरात्मनः श्रीपुरुषोत्तमस्य सर्वोपास्यस्यैव स्थानव्यपदेशात् एकदेशवर्त्तिनो ऽन्यत्र वासायोगात् । ननु सर्वगतस्य कथमल्पदेशस्थत्वमिति नात्र काचिदनुपपत्तिर्यथासर्वगोऽप्यग्निः स्वमहिम्ना विद्युदादिरूपेण मेघादौ दृश्यो भवति तथा सर्वगोऽपि भगवान्स्वासाधारणशक्तियोगादुपासककामपूरणाय चक्षुरादौ दृश्यो भवति आदिशब्दा"दथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो

दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोज्योतिरिवाधूमकः" इत्यादिषु प्रसिद्धस्य परमात्मानुरूपस्य स्थानवासयोग्यस्य परमात्मविग्रहस्य व्यपदेशात् पुरुषोदृश्यते इत्यनेन रूपव्यपदेशादित्यर्थः च शब्देनाक्षिहृदयादिषु यथेष्टरूपेणाविर्भवनसामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

चक्षुषि स्थितिनियमनादीनां "यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या परमात्मन्येव व्यपदेशात्स एवाक्ष्याधारः दृश्यतइत्यपरोक्षव्यपदेशो योगिदृष्ट्योपपद्यते ॥ १४ ॥

सू० सुखविशिष्टाभिधानादेव च १ । २ । १५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अक्षिगतः परएव "कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"तिसुख

विशिष्टाभिधानाच्च ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सुखविशिष्टाभिधानादेवच ।

अक्षिपुरुषोजगत्कारणभूतः पुरुषोत्तमएव नान्यः कुतः सुखविशिष्टाभिधानाच्च "प्राणोब्रह्म खंब्रह्म कं ब्रह्मे"त्युपक्रमवाक्ये कं ब्रह्म सुखविशिष्टं ब्रह्मेत्यभिधीयते तदेवात्रान्वेति ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सुखविशिष्टाभिधानादेवच ।

इतश्चाक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मा "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्ष्याधारतया संयद्वामत्वादिगुणवत्तया चोपास्यत्वाभिधानात् एवकारो हेतुनैरपेक्ष्यद्योतकः नन्व"थहैनं गार्हपत्योऽनुशशासेत्यादिना मध्ये—ऽग्निविद्योपदेशात्कथमक्षिस्थानकं प्रकृतं ब्रह्मेति फलवैलक्षण्यणोपदेशाच्चेति चेदुच्यते "तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"ति "यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एषआत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे"त्युपक्रमोपसंहारयोः श्रूयमाणोब्रह्मशब्दोमध्योपादिष्टाग्निविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वमवगमयति एवं च "पहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयन्तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च इतिफला-

स्तराभिधानस्य मोक्षाविरोधित्वादर्थवादत्वमेवेति तत्र पापशब्दो ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापपरः लोकशब्दो ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्निलोकपरः सर्वं ब्रह्मोपासनसमाप्त्यन्तं ज्योग्व्याध्यादिरहितो यावद्ब्रह्मप्राप्ति अवरपुरुषाः पुत्रपौत्रादयः शिष्यप्रशिष्यादयश्च वयमग्नयः तमेनमुपभुञ्जामो यावद्ब्रह्मप्राप्तिविघ्नेभ्यो रक्षाम इत्यर्थः । आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते"तिवदतामग्नीनां त्वयमभिप्रायः हे उपकोसल ब्रह्मविद्यामनुपादिश्य प्रोषिते गुरौ तदलाभादनाश्वासं त्वामुज्जीवयितुं ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतामग्निविद्यां चोपदिशामः "आचार्याद्धैव विदिता विद्या साधिष्ठं प्राप"दिति श्रुतेराचार्य एव ते तुभ्यं संयद्वामत्वादिगुणकं ब्रह्म अक्षिरूपं तदुपासनस्थानमर्चिरादिकाञ्च गतिं वक्ता वक्ष्यतीति आचार्योऽप्यग्रे तथैवोपदिदेशेत्यतः "कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"ति सुखविशिष्टस्य प्रकृतत्वेन ब्रह्मणोऽत्राभिधानादस्यन्तरः परमपुरुष एवेति ॥ १५ ॥

सू० अतएव च तद्ब्रह्म ।

१ । २ । १६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तत्कं ब्रह्मेति सुखविशिष्टं ब्रह्मैव कुतः "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क"मितिपरस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्यादेवच ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननुकमितिशब्दोवैषयिकसुखे रूढः कथं सुखविशिष्टं ब्रह्मेत्युच्यते इत्यत्राह भगवान्वेदाचार्यः —

अतएव चतद्ब्रह्म ।

तद्ब्रह्म तस्मिन्नुपक्रमवाक्येसुखविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधीयते नतु वैषयिकं सुखं कुतः अतएवच "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क"मिति परस्परवैशिष्ट्यबोधकात् वाक्यादेवच नहिवैषयिकसुखस्यखशब्दबोधिते व्यापके वस्तुनि अभिन्नत्वेनान्वयः सङ्गच्छते ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु नामब्रह्ममनोब्रह्मेत्यादिवत् कं खं शब्दयोरपि लौकिकसुखभूताकाशयोः प्रसिद्धेः प्रतीकोपासनमेवेदमिति चेत्त-त्राहुः —

अतएव च तद्ब्रह्म ।

यतस्तत्र "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क"मिति सुखविशिष्टाकाशस्यापरिच्छिन्नसुखस्य चाभिधानमतः खशब्दवाच्यं तदाकाशं परं ब्रह्मेति ॥ १६ ॥

सू० श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधा नाच्च । १।२।१७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

श्रुतोपनिषद्येन तस्यश्रुतोपनिषत्कस्य या गतिर्देवयानाख्या "अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायण- मेतस्मान्नपुनरावर्तन्ते" इतिश्रुत्यन्तरे प्रसिद्धा "तस्माएवेहतेर्चिषमेवाभिसम्भवन्ती"त्यादिना— गतेरभिधानाच्चाक्ष्यन्तरःपुरुषःपुरुषोत्तमएव॥ १७॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतश्चाक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मेत्याह भग- वान्सूत्रकारः —

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ।

उपनिषीदति विशीर्यते बन्धनं यस्याः सकाशात्

सा उपनिषत् परमात्मविद्या । यद्वा उपनिषीदति परमात्मानं प्रापयंति या परमात्मविद्या सा उपनिषत् तत्सम्बधाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् आचार्यमुखात् श्रुता उपनिषद्येन सहि श्रुतोपनिषत्कःसरहस्य-ब्रह्मवित् तस्य श्रुत्यन्तरे स्मृतिषु च प्रसिद्धा या गतिः औपनिषद्ब्रह्मप्राप्तिमार्गः साहि गतिः अक्ष्यन्तरपुरुषविदःखल्विहापि श्रूयते तस्मा-च्चापि श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानादक्षिपुरुषः परमात्मेत्यर्थः तथाहि "अथोत्तरेण तपसा-ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्याऽऽदि-त्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृत-मभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त" इति श्रुत्यन्तरेण "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा-उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाइति स्मृत्या च यागतिर्विदुषो-ब्रह्मप्राप्तये दर्शिता सैवाक्षिपुरुषविदः श्रूयते "अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु चना-र्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरन्हआपूर्य-माणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङेति मासांस्तां न्मासेभ्यः सम्वत्सरं सम्वत्सरादादित्यमादित्या-

श्चन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरुषोऽमानवःस एतान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवपथोब्रह्मपथएतेन प्रतिपद्यमाना इमम्मानवमावर्त्तनावर्त्तन्ते" इति तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मैव । श्रुत्यर्थस्तु अथ-देहपातानन्तरमुत्तरेणार्चिरादिमार्गेणादित्यमभिज-यन्ते प्राप्नुवन्ति ततश्चन्द्रादिद्वारावक्ष्यमाण-क्रमेण ब्रह्मभावापत्तिःप्राप्नुवन्ति किं कृत्य तपसा त्रिविधेन भगवदुक्तेन यद्वा तपसा वानप्रस्थ-संन्यासिधर्मेणउभयोस्तपः प्रधानत्वात् श्रद्धया-चार्य्यचरणार्चनपरया मनोवृत्त्या विद्यया वेदान्त-श्रवणमननाभ्यां समुद्भूतया "निदिध्यासितव्य" इतिश्रुत्युक्तध्यानाख्ययाऽऽत्मानमन्विष्यानुसन्धाये-त्यन्वयः । वेदान्तश्रवणमननाद्यनुगुणमाश्रम-विशेषं दर्शयति, ब्रह्मचर्येणेति ब्रह्मचर्यादिना त्वत्र केवलाश्रमधर्मो न ग्राह्यः ब्रह्मनिष्ठावर्जि-तानांकेवलाश्रमिणां वर्णाश्रमधर्मनिष्ठानां पुन-रावृत्तिलोकप्राप्तिर्भगवता श्रीपराशरेण "प्राजा-पत्यं ब्राह्मणाना"मित्यादिना "ब्राह्मं संन्यासि-नांस्मृत"मित्यन्तेनोक्ता तत्र ये परब्रह्मनिष्ठा-स्तेषां तु तत्पदप्राप्तिः एकान्तिनः सदा ब्रह्म-

ध्यायिनो योगिनो हि ये "तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति 'सूरय'"इत्यनेनोक्ता, अतः पर-ब्रह्मनिष्ठा वानप्रस्थादयो बोध्याः । ब्रह्मचर्यं च नैष्ठिकानां निरस्तैहिकामुष्मिकभोगैषणानामूर्द्ध्व-रेतसामभीष्टो धर्मो ऽत्राभिप्रेतः तेन ब्रह्मचर्येणा-व्यभिचारिधर्मेण ब्रह्मान्वेषणं सङ्कल्पतइत्यर्थः उक्तोऽयं ब्रह्मचर्याख्यो धर्मः सर्वश्रेष्ठोमोक्षधर्मेवार्ष्णे-याध्यात्मे "यदिदं ब्रह्मणोरूपं ब्रह्मचर्यमखण्डितम् परं तत्सर्वधर्मेभ्यस्तेन यान्ति परां गति"मिति आनुशासनिके "ब्रह्मचर्यस्य तु गुणांशृणु तात युधिष्ठिर आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी दृढव्रतः न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि नराधिप बह्वयः कोट्यस्त्वृषीणां च ब्रह्मलोके वसन्त्युत सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्द्ध्वरेतसाम् ब्रह्मचर्यं परो धर्मः सर्वाश्रमनमस्कृतम् ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्व-पापान्युपासित" मित्यादि "यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमी"ति श्रुतेः "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यंचरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये"इतिश्रीमुखवचनादपि मुख्यं परम-पदसाधनं ब्रह्मचर्य मेव"आवृत्तिरसकृदुपदेशा"-

दिति वक्ष्यमाणसाधनानुवृत्तिरपि नैष्ठिकेनैव कर्तुं शक्याः । अर्चिरादिमार्गेण प्राप्यं जिज्ञास्यं ब्रह्म निरूपयति श्रुतिः एतद्ध इत्यादिना अथेति अस्मिन्मृते सति शव्यं सावोचितं कर्म कुर्वन्ति यद्वि वा न कुर्वन्ति उभयथाप्य-प्रतिहतगतयो विद्वांसो भगवद्भावापत्तिकामाः अर्चिराद्यभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति तद्वारा-दिनं ततः क्रमात्पक्षोत्तरायणसम्वत्सराभि-मानिभिर्दैवैर्वायुं देवलोकरूपं ततः सूर्य-सोमं वैद्युतं जलेशमिन्द्रलोकं ततः प्रजापतिलोकं प्राप्नुवन्ति ततः प्राकृतमण्डलं-भित्त्वा परमधामसीमानं सरिद्वरां विरजां प्राप्नुवन्ति तदनन्तरं तां नदीं तीर्त्वा परम-व्योमपरमधाम ब्रह्म लोकादिसंज्ञं पूर्वोक्तलक्षणं भगवत्पराङ्मुखैर्दुर्गमं विष्णुलोकं प्रविश्य ब्रह्म-भावापन्ना विहरन्तीति फलितोऽर्थः । एतद्धि चतुर्था-ध्याये निपुणं वक्ष्यामः । इत्येष देवपथः देवैः आतिवाहिकैरुपलक्षितत्वाद्देवपथः ब्रह्मणः जिज्ञास्यस्य प्राप्यस्य मार्गः ब्रह्मपथः एतेन मार्गेण ब्रह्मप्रतिपद्यमानाः इमं मानवं मनु-

सर्गोपलक्षितं प्राकृतं लोकमावृत्तं पुनरावृत्तियुक्तं नावर्त्तन्ते कर्मवशान्न प्रविशन्ति "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति श्रीमुखोक्तेः लोकस्य प्रकृतिमण्डलभिन्नत्वमुक्तं मोक्षधर्मे जैगीषव्यासितसम्वादे "किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपराक्रमः प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुव" मित्युपक्रम्य प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुव" मित्युपसंहारेण ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ।

उपनिषीदति उपास्योपासकस्वरूपविषयकसन्देहं संसारग्रन्थिं वा सादयति नाशयतीति उप समीपस्थं नि निश्चितं परमात्मानं प्रापयतीति वा उपनिषद्विद्या तत्सम्पर्कत्वाद्ग्रन्थोऽपि श्रुताउपनिषदो यैस्तैरधिगतब्रह्मयाथात्म्यैः परमात्मप्राप्तये यागतिरर्चिरादिका ऽधिगन्तव्यतया ऽवगता श्रुत्यन्तरे सत्यापयेह "ते ऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ती"त्यारभ्य "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त" इत्यन्तेनाक्षिपुरुषं श्रुतवतउपकोशलस्याधिगन्तव्यतयाऽभिधानाद्दश्यन्तरः पुरुषः परमात्मैव ॥ १७ ॥

सू० अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । १ । २ । १८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अक्ष्यन्तरः परमात्मेतरो न भवति कुतस्तदितरस्य तत्र नियमेनानवस्थितेरमृतत्वादेस्तत्रासम्भवाच्च ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः।

इतरः प्रतिबिम्बात्मा वा शरीराभिमानी जीवो वा चक्षुरधीष्ठात्री देवता वा परमात्मेतरो न कोप्यक्ष्यन्तरः पुरुषः कस्मात् अनवस्थितेः परमात्मेतरस्य चक्षुषि नियमेनावस्थानाभावात् प्रतिबिम्बस्य पुरुषान्तरसंनिधानाधीनत्वात् जीवस्य कृत्स्नेन्द्रियसम्बन्धवत्त्वात् देवतायाश्चरश्मिद्वारेणावस्थितिवचनात् तदन्यतमे ऽमृतत्वाभयत्व-

संयद्वामत्वादीनां चासम्भवात् परमात्मैवाक्ष्यन्तर-पुरुषत्वेनोपास्यं इति सिद्धम्॥ १८॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः।

यच्चोक्तं प्रतिबिम्बात्मा जीवो वेन्द्रियाधिष्ठातृदेवो वा ऽक्ष्यन्तरस्तत्रोच्यते इतरःप्रतिबिम्बादिर्नेह गृह्यते तस्य चक्षुषि नियमेनानवस्थितेरमृतत्वसंयद्वामत्वादीनां चासम्भवात्। तत्र प्रतिबिम्बात्मनः पुरुषान्तरसन्निधानाधीनत्वात् जीवस्य च कृत्स्नेन्द्रियसम्बन्धवत्त्वात् न नियमेनचक्षुष्यवस्थितिसम्भवः देवतायाश्च रश्मिद्वारेणावस्थितिवचनाद्देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रियाधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुषि नियमेनावस्थानमितिभावः तस्मादक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मेति सिद्धम्॥ १८॥

सू० अन्तर्याम्यधिदैवादिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्। १। २। १९

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"यःपृथिव्यां तिष्ठन्नि"त्युपक्रम्य "एष ते आत्मा

---

* इति चतुर्थाधिकरणम्। ✠ इति चतुर्थाधिकरणम्।

न्तर्यामी" तिपृथिव्याद्यधिदेवादिसर्वपर्य्यायेषु श्रूयमाणोऽन्तर्य्यामी परमात्मैव कुतस्तद्धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वादेरिह व्यपदेशात् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं खल्वक्ष्यन्तरपुरुषश्रुतिसमन्वयवदन्तर्य्यामिश्रुतिरपि ब्रह्मपरा नान्यपरेत्याह —

अन्तर्याम्यधिदेवादिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ।

बृहदारण्यकेऽन्तरयामिब्राह्मणे "यइमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयती" त्युपक्रम्य "यः पृथिव्यांतिष्ठन् पथिव्या अन्तरो यं पथिवी न वेद यस्य पृथ्वीशरीरं यः पथिवीमन्तरोयमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत"इत्यादिना पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षाकाशादिष्वधिदेवादिसर्वपर्यायेषूच्यमानस्तदनन्तरं च "यः सर्वेषु लोके" ष्वित्यादिना "यआत्मनी"त्यन्तेनाखिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूताध्यात्मविधायकेन ग्रन्थेनोपदिश्यमानः कश्चिदन्तरवस्थितो-

यमयितान्तर्यामी किं देवतात्मा किम्वाजीव-आहोस्वित्सर्ववेदैकवेद्यः परमात्मेति किन्ताव-द्युक्तम्, अभिमानिनी देवता स्याज्जीवो वा स्यात्सर्वत्र तयोः सत्त्वात् इत्यत्रोच्यते पृथिव्य-ग्न्यन्तरिक्षाकाशवाय्वादित्यादिष्वधिदैवादिसर्व-पर्यायेषूच्यमानोऽन्तर्यामी परमात्मैव भवितुमर्हति कस्मात् तद्धर्मव्यपदेशात् तस्य धर्मास्तद्धर्मा-स्तेषां व्यपदेशात् अत्राहिसर्वलोकवेदयज्ञभूतप्रा-णात्मादिनियमयितृत्वादीनां सर्वान्तर्यामित्वात्म-त्वामृतत्वादीनां च परमात्मनोऽसाधारणधर्मा-णां व्यपदेशात् अतोनदेवतापरिग्रहः देवता-ऽपि जीव एव तत्रोक्तधर्मायोगात् "यं पृथिवी न वेदे"तिपृथ्वीदेवतया ऽविज्ञेयत्वोक्त्यनुपपत्तेश्च नापि जीवोऽन्तर्यामी तत्राप्युक्तधर्मायोगात् "एष ते आत्मान्तर्यामी"त्यत्र भेदनिबन्धनया षष्ठ्या-न्तर्यामिभिन्नत्वेन सन्निर्देशात् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ।

बृहदारण्यके "यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तर"इत्याद-

अथ "एष ते आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिना पृथिव्यन्तरिक्षाकाशवायुदिवादित्यादिष्वधिदैवादिसर्वपर्यायेषूच्यमानोऽन्तर्यामी किं देवताविशेषः उत जीव उत परमात्मेति विषयः देवतात्मनो नियमयितृत्वस्य युक्तत्वात्स एवेति जीवो वा वाक्यशेषे द्रष्टृत्वादिश्रवणात् द्रष्ट्रन्तरनिषेधाच्चेति प्राप्ते, इदमुच्यते अन्तर्यामी परमात्मैव कुतः तद्धर्मव्यपदेशात् सर्वदेवलोकवेदयज्ञभूतादिनियमनस्यात्मत्वामृतत्वादेश्च परमात्मधर्मस्यैवात्र व्यपदेशात् देवतापरिग्रहे "यं पृथिवी न वेदे"ति पृथ्वीदेवतयाऽविज्ञेयत्वोक्त्यनुपपत्तेः जीवपरिग्रहे ते इतिषष्ठ्यानुपपत्तेः "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णो" इत्यादि श्रुतेर्द्रष्टृत्वादेरपि तत्र सम्भवात् द्रष्ट्रन्तरनिषेधस्तु पूर्ववाक्योक्तद्रष्टुर्नियन्तुर्द्रष्ट्रन्तरनिषेधपरः जीवेनादृष्टान्तर्यामिदृष्टवत् अन्तर्यामिणोऽन्यद्रष्टुरभावात् पृथिव्याद्यात्मपर्यन्तैस्तन्नियम्यभूतैरदृश्यमानस्यैव नियमयतीत्यादिपूर्वोक्तस्य नियन्तुरेवा "दृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोते"त्यादिना सूचितत्वाच्च ॥ १९ ॥

सू० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १ । २ । २० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नच प्रधानमन्तर्यामिशब्दवाच्यं चेतनधर्मा-

णां सर्वनियन्तृत्वसर्वद्रष्टृत्वादीनां चाभिलापा-
त् ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नच स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ।

यद्यपि प्रधानमीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निरस्त-मेव तथाप्यदृष्टत्वादिधर्मसम्भवमाशङ्क्य पुन-र्निरस्यते । स्मार्त्तं साङ्ख्यस्मृतिप्रतिपन्नं प्रधानं नचान्तर्यामिशब्दवाच्यम् कुतः अतद्धर्माभि-लापात् तस्य धर्मस्तद्धर्मः न तद्धर्मोऽतद्धर्मः चेतनधर्मइत्यर्थः तस्य "दृष्टो द्रष्टा ऽश्रुतः श्रोता ऽमतो मन्ता ऽविज्ञातो विज्ञाते"तिवाक्यशेषे ऽभिलापादभिधानात् सर्वात्मत्वसर्वनियमयितृत्वा-दीनां च चेतनधर्माणां कथनान्न प्रधान-सम्भवः ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अदृष्टत्वादिधर्मस्य प्रधानेऽपि सम्भवात् ईक्षतेर्नेत्यत्र निरस्त-मपि पुनराशङ्क्य निषिध्यते—

नच स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ।

स्मार्त्तं स्मृतिप्रतिपन्नं प्रधानं च नान्तर्यामिशब्दवाच्यं कुतः अतद्धर्माणां स्वभावतएव सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वद्रष्टृत्वामृतत्वादीनामचेतनेऽसम्भावितानामत्राभिलापात् कथनात् ॥ २० ॥

सू० शारीरश्चोभयेऽपिहि भेदेनैनमधीयते ।१।२।२१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नच जीवोऽन्तर्यामी यतश्चैनमन्तर्यामिनो भेदेन "यो विज्ञाने तिष्ठन्नि"तिकाण्वाः "य आत्मनी" तिमाध्यंदिनाश्चोभयेप्यधीयते ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु मास्त्वचेतनमन्तर्यामिशब्दवाच्यं चेतनो जीवोऽस्तु तस्यद्रष्टृत्वादिधर्मोपपत्तेरित्यत्रोच्यते—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।

अत्र नकारः पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते नच शारीरः शरीरे स्वकृतफलभोगायतने प्रविष्टो जीवोऽ-

न्तर्यामिशब्दवाच्यः सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्व-
द्रष्टृत्वादीनामतद्धर्मत्वात् हि यतः काण्वा माध्य-
न्दिनाश्चोभयेऽपि एवं शारीरमन्तर्यामिणो निय-
मयितृभेदेन पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्य-
त्वेन चाधीयते "यो विज्ञाने तिष्ठन्नि"तिकाण्वाः
यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मान-
मन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यमृत"-
इतिमाध्यन्दिनाः "नान्योतो ऽस्ति द्रष्टे"ति द्रष्टृ-
न्तरनिषेधात्सर्वद्रष्टा श्रीपुरुषोत्तम एव अतो-
ऽन्यः सर्वद्रष्टा नेत्यर्थः "पुरुषएव द्रष्टा श्रोते"-
त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मापेक्षया ऽल्पद्रष्टाजीव इति
विवेकः । अत्रापि श्रुतिसूत्राभ्याम् जीवब्रह्मणो-
र्भेदः स्वरूपेण प्रतिपादितः । सच भेदस्तार्किकमते
यथा जीवेश्वरयोस्तथेह न प्रतिपत्तव्यः किंत्वेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तस्यैकस्यैव समाभ्यधिक-
शून्यस्य नियन्तुरनन्तशक्तेः कल्याणगुणैकासि-
न्धोर्ब्रह्मणोंऽशभूतः उपोद्घातप्रकरणे उदाहृतल-
क्षणो जीवात्मा वेदोक्तेन स्वास्याधारस्वधर्मेण
नियम्यत्वादिना भिन्नोऽपि स्वनियन्तुः सकाशात्
गुणो यथागुणिभिन्नस्तथापि स्वाधीनस्थितिप्रवृ-

स्यनर्हत्वादेकत्वाद्वितीयत्वादिस्वांशिधर्माविरोधित्वा-
च्चाभिन्नः । तत्र बन्धमोक्षार्हत्वाल्पज्ञत्वादयो
धर्मा अंशगताः नित्यमुक्तत्वसर्वज्ञत्वानावृतत्व-
मुक्तगम्यत्वादयो धर्मा ब्रह्मासाधारणाः नात्र
गुणसाङ्कर्यदोषः एवमचेतनशक्तेर्जडत्वपरिणामि-
त्वादयो ऽसाधारणधर्माः सर्वशक्तिमत्त्वसर्वज्ञ-
त्वादयः शक्तिमतो ब्रह्मणो ऽसाधारणाः शक्ति-
त्वेन प्रकृतेर्ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि शक्तेः पृथक्प्रवृत्त्या-
द्यभावाद्ब्रह्माभिन्नत्वम् । एवमौपनिषदानां भेदाभेद-
स्तत्त्वसम्बन्धः * ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।

जीवस्यचेतनत्वात्तस्यवास्त्विति चेत्तत्राह शारीरश्चेति चकारः समुच्चयार्थः शारीरोजीवो ऽपि नान्तर्यामी सर्वात्मत्व-सर्वनियन्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामतद्धर्मत्वात् हि यत उभयेपि काण्वा माध्यन्दिनाश्च एनं शारीरं जीवमन्तर्यामितो भेदेन पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते "योविज्ञाने तिष्ठ"न्निति काण्वाः विज्ञाने प्रत्यगात्मनि "यआत्मनि तिष्ठन्नात्मनो-

---

* इति पञ्चमाधिकरणम् ।

ऽन्तरो यमात्मा नवेद यस्यात्मा शरीरं यआत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इतिमाध्यन्दिनाः तस्मात्पृथिव्यादिवन्नियम्यत्वमेव जीवस्य न नियन्तृत्वमतोऽधिदेवाधिष्वन्तर्यामी परमात्मैवेति सिद्धम् * ॥ २१

सू० अदृश्यत्वादिगुणको-धर्मोक्तेः ।१।२।२२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आथर्वणिकैरुदाहृतः अदृश्यमित्यादिना ऽदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव कुतः "यः सर्वज्ञ"इत्यादिना तद्धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वाधिकरणे द्रष्टृत्वादिचेतनधर्मवलान्निरस्तं प्रधानमिदानीं तदभावादस्त्वत्र प्रधानपरिग्रह इत्याक्षेप"मथ परा यया तदक्षर"मित्यादिश्रुतिसमन्वयं ब्रह्मणि दर्शयन्निराकरोति—

---

* इति पञ्चमाधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ।

अथर्वणो "द्वे विद्ये वेदितव्ये" इत्युक्तं तत्र ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ऽपरा तदपेक्षया परां ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । अप्राणोह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर" इत्याद्याम्नायते तत्र संशयः किमत्रादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं प्रधानमुत जीवः किम्वापरमात्मेति, अत्र पूर्वपक्षः प्रधाने जीवे चादृश्यत्वादीनां सम्भवात् प्रधानस्य भूतयोनित्वसिद्धेः जीवेऽपि स्वकृतैः कर्मभिर्देहादिकारणीभूते तथात्वसम्भवाच्चोभयान्यतरस्तथास्त्वित्यत्राभिधीयते अदृश्यत्वादिगुणकः भूतयोनिः अक्षरः परमात्मैव कुतः धर्मोक्तेः "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपस्तस्मादेव ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत" इतिपरमात्माव्यभिचारिधर्मस्य सर्वज्ञत्वादेर्भूतयोन्यक्षरगुणविधानाय निर्देशात् । ननु नेदं युक्तं यतस्तदक्षरम-

धिगम्यत" इत्यक्षरमुदाहृत्य पुनश्चा"क्षरात्परतः पर"इत्यक्षरमवधिं कृत्वा परशब्दार्थः "यः सर्वज्ञ"इत्यादिना परमात्माऽभिधीयते यद्यत्र पूर्वेणाक्षरशब्देन परमात्मा गृह्यते तर्हि अक्षरा-त्परतः पर इति कथं घटेत नहि स्वस्य स्वस्मात्परत्वं सङ्गच्छते प्रकृताज्जगत्कारणाद-क्षराद्ब्रह्मणः परतत्त्वाभावाच्च "मत्तःपरतरं नान्य-त्किञ्चिदस्ति धनञ्जय"इतिभगवद्वचनात् "पुरुषान्न परं किञ्चि" दितिश्रुतेश्च तस्मात्पूर्वाक्षरशब्दार्थः प्रधानं जीवो वास्तु तस्मादक्षरात्परतः परः परमात्मा सर्वज्ञो भवत्विति चेन्न, द्वितीया-क्षरशब्दस्य परमात्मपरत्वाभावात् । तथाहि "अपरा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति-पराख्ययाविद्यया ऽक्षरं परं ब्रह्मैवेति गम्यते नह्यन्या विद्या पराभवितुमर्हति तथाच "येना-क्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्म-विद्यां यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथा-ऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वं यथा सुदीप्तात्पावकाद्वि-स्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपास्तथाक्षरा-द्विविधाः सौम्यभावाः" इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्ध-

मक्षरशब्दवाच्यं परमात्मानं "अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यते इत्यादिनाऽदृश्यत्वादिगुणक-मक्षरमुपक्रम्य पुनस्तद्गुणस्वरूपप्रतिपादनाया-ऽक्षरात्स्वांशभूताज्जीवात्परतः स्वशक्तेः प्रधाना च्च परस्तयोर्नियन्तेत्यभिधीयते । यद्वा ऽश्नुते व्याप्नोति स्वविकारजातमित्यक्षरं तस्मादक्षरा त्परतः स्वविकारापेक्षयोत्कृष्टात् प्रधानात्परः परमात्मेत्यर्थः । यद्वा ऽक्षरात्प्रधानात्परः समष्टि-पुरुषः तस्मात्परतः पुरुषात्परः परमपुरुषः इत्यर्थः ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ।

इदमाथर्वणिकैराम्नायते "अथ परा यया तदक्षरमधिग-म्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः अप्राणोह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर"इत्यादि तत्र संश-य्यते किमिहादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं अक्षरात्परतः परश्च प्रधानपुरुषौ उतोभयत्र परमेश्वर इति किं तावत्प्राप्तं, प्रकृतिपुरुषाविति कुतः अस्य भूतयोन्यक्षरस्य द्रष्टृत्वादिचेतन-धर्माणामश्रूयमाणत्वात् पृथिव्याद्यचेतनगतदृश्यत्वादिनिषेधस्य

तत्सजातीये ऽचेतनएव युक्तत्वात् । किञ्चादृश्यत्वादिविशिष्टस्याक्षरस्य परमात्मत्वे"अक्षरात्परतः पर"इति ततोपि परस्य पुरुषस्य श्रवणं नोपपद्यते अतः पुरुषगतपरत्वाबाधितया ऽक्षरादिति-निर्दिष्टस्य भूतयोन्यक्षरस्य परमात्मत्वासम्भवात् अक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धेश्च अदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं प्रधानमेव तत्परतया निर्दिश्यमानपुरुषो ऽपि पञ्चविंशकएव नतु परमात्मा तस्याक्षरपरभूताज्जीवादपि परत्वेनाव्यवहितपरत्वाभावात् नचाक्षरात्परत परइतिद्वयोर्वैयधिकरण्याश्रयणेन परमात्मनः परत्वमेवाक्षरादपि परभूताज्जीवात्प्रतिपाद्यत इतिवाच्यं स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतेऽक्षरे सामानाधिकरण्येन वृत्तिसम्भवे तयोर्वैयधिकरण्ये प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते, अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव "यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे तद्धर्माणामेव सार्वज्ञादीनामुक्तत्वात् प्रधानजीवयोरचेतनाल्पज्ञत्वेन सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवात् नचाक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे भूतयोन्यक्षरस्य परमात्मत्वं कथं सिध्येदिति वाच्यं अक्षरात्परतइति निर्दिष्टस्याक्षरस्या"थ परा यया तदक्षरमधिगम्यते तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वं तथाक्षरात् विविधाः सौम्य-भावाः येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य"मित्यादिवाक्यनिर्दिष्टभूतयोन्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात् । न क्षरति न च्यवतइत्यक्षरं भूतयोनिः अश्नुते व्याप्नोति स्वविकारजातमित्यक्षरं भूतसूक्ष्मरूपाचेतनं प्रधानमितिव्युत्पत्तेः ॥ २२ ॥

सू० विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । १ । २ २३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रधानजीवौ न भूतयोन्यक्षरपदवाच्यौ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां सर्वगतमिति विशेषणव्यपदेशः "अक्षरात्परतः पर" इति भेदव्यपदेशश्च ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

इतरौ प्रधानपुरुषौ न भूतयोन्यक्षरनिर्दिष्टौ किन्तु परमात्मैव कस्माद्विशेषणाद्भेदनिर्देशाच्च । विषयवाक्ये सर्वगतमिति विशेषणं प्रधानजीवाभ्यां भूतयोन्यक्षरं व्यावर्त्तयति तस्मात् "अक्षरात्परतः पर" इत्यादिना भूतयोन्यक्षरस्य ताभ्यां भेदश्चव्यपदिश्यते तस्माच्च ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

इतश्चेतरौ प्रधानं जीवश्च नभूतयोन्यक्षरनिर्दिष्टौ किन्तु परमात्मैव कुतः विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां विशिनष्टिव्यावर्तयति हि प्रकरणं प्रधानपुरुषाभ्यां भूतयोन्यक्षरं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादनादिना तथा "क्षरात्परतः पर"इत्यादिना भूतयोन्यक्षरस्य ताभ्यां भेदश्च व्यपदिश्यते ॥ २३ ॥

सू० रूपोपन्यासाच्च ।

१ । २ । २४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अग्निर्मूर्द्धे"त्यादिना परमात्मनोरूपोपन्यासाच्च नेतरौ ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

योऽयं भूतयोन्यक्षरः सर्वकारणकारणः चिदचिच्छक्तिमान्सएवचिदचिच्छक्तिभ्यामन्तर्यामिरूपेण च स्थितः कार्यावस्थः स्पर्शासूयादिदोषवर्जितैर्मुमुक्षुभिर्ध्येय इति दर्शयितुं विश्वं भगवद्रूपमित्याह —

रूपोपन्यासाच्च ।

भूतयोन्यक्षरपरमात्मैव नेतरौ कुतः रूपोपन्यासात् "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति परमात्मन एवान्तर्यामिणः सर्वचेतनाचेतनात्मकः प्रपञ्चोरूपत्वे नोपन्यस्यते प्रधानजीवपरिग्रहे तु नैतादृशोरूपोपन्यासोघटते तस्माद्भूतयोन्यक्षरः श्रीपुरुषोत्तम इति सिद्धम्॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

रूपोपन्यासाच्च ।

अक्षरात्परतः परस्यैव भूतयोन्यक्षरस्यान्तर्यामितया सर्वचिदचिदात्मकप्रपञ्चो रूपत्वेनोपन्यस्यते "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे"त्यादिना-प्रधानस्य जीवस्य च सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवान्नैवं रूपोपन्यासः सम्भवति । अतोऽदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैवेतिसिद्धम् ॥ २४ ॥

इति षष्ठाधिकरणम् । इति षष्ठाधिकरणम् ।

सू० वैश्वानरः साधारणशब्द-विशेषात् ।१।२।२५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वैश्वानरः परमात्मैव यतोऽग्निब्रह्मसाधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्य ब्रह्मपरिग्रहे द्युमूर्द्धत्वाद्यवयवविधानेन विशेषावगमात् ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं चराचरात्मकत्वेन भगवानुपास्य इत्युक्तमिदानीं वैश्वानरत्वेनापि तथैव भगवानेवोपास्य इतिवदन् "को न आत्मा किं ब्रह्म"त्यादिश्रुतिसमन्वयं भगवत्याह —

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

छान्दोग्ये श्रूयते "को न आत्मा किं ब्रह्मे"ति "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्ये*षि

* सर्वदाध्यायसि ।

तमेव नो ब्रूही"ति चोपक्रम्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिवि❀ मानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्व-
न्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानर(१)-
स्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्व-
र्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिपृथि
व्येव पादावुर एव वेद लोमानि वर्हिर्हृदयं
गार्हपत्योमनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय"-
इत्यादि तत्र संशय्यते, किमत्र वैश्वानरो
जाठराग्निरुत भूताग्निरुताग्न्यभिमानिदेवताऽऽहो-
स्वित्परमात्मेति, अत्र पूर्वःपक्षः साधारणो
हि वैश्वानरशब्द इति कुतः जाठरेऽग्नौ "अय-
मग्निर्वैश्वानरोयोऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं

❀ आभिमुख्येन सर्वं मिमीते जानातीति तं ।

(१) वैश्वानरस्य मूर्द्धासुतेजाद्यौचक्षुर्विश्वरूपसूर्यः । प्राणः पृथग्वर्त्मात्मावायुः । संन्देहोदेहमध्यं, बहुलः आकाशः । वस्तिमूत्रस्थानं, रयिधनं जलमित्यर्थः । पादौ पृथिवी । वैश्वानरस्य होमाधारत्वसम्पानार्थ-मुरइत्यादि ॥

पच्यते यदिदमद्यते तस्यैषघोषोभवति यमेतत्कर्णा· वपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोती"ति प्रयोगात् भौतिकेऽग्नौ च विश्वस्मा※ अग्निं भुवनाय देवाः वैश्वानरं केतुमन्हामकृण्वन्नि"ति प्रयोगात् तद्देवतायां चापि वैश्वा(१)नरस्य सुमतौ स्याम राजाहिकं भुव· नानामभिश्री"रिति प्रयोगात् । परमात्मनि च तदातमन्येव हृदयगे वैश्वानरे प्रायः स्यात्सएष वैश्वानरोविश्वरूपः प्राणोग्निहृदयतइतिप्रयोगाच्चे· त्यत्र ब्रूमः । वैश्वानरः श्रीपुरुषोत्तमएव कस्मात् साधारणशब्दविशेषात् औदर्यभूताग्नितद्देवतापर· मात्मसु साधारणस्यापि शब्दस्य वैश्वानरस्य परमात्मपरत्वे विशेषात् येन विशेषेण पुरुषो· त्तमो वैश्वानरशब्दस्येह मुख्यार्थः स्यात्स·

※देवाः विश्वस्मै भुवनायवैश्वानरं अह्नां केतुं चिन्हं सूर्यं अकृण्वन् कृतवन्तः ।

(१) वैश्वानरस्याग्न्याधिष्ठातृदेवस्य सुमतौ स्याम वयं भवेम यतः भुवनानां राजा कं सुखहेतुः अभिमुखा श्रीरस्य स तथा ।

विशेषो ऽत्रविद्यते "एतस्यात्मनोवैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा" इत्यादिविशेषावगमादित्यर्थः । तस्मात्सर्वसाधारणोऽपि वैश्वानरशब्दो ऽत्र विशेषतस्तु परमात्मपरः जाठरादेर्द्युप्रभृतयः पृथिवीपर्य्यन्ता अवयवा नोपपद्यन्ते तस्य सर्वात्मत्वाभावात् । साधारणशब्दस्याप्यस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारणैः "को न आत्मा किं ब्रह्मे"त्युपक्रमादिस्थैः सर्वात्मत्वादिविशेषणैर्विशेष्यमाणत्वाच्च ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

इदमाम्नायते छन्दोगैः "को न आत्मा किं ब्रह्मे"ति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति चप्रक्रम्य "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इत्यादि तत्र विषयः किमिह वैश्वानरशब्दितः जाठराग्निरुत भूताग्निरुत देवता विशेषः अथ परमात्मेति, तत्रतावज्जाठराग्निरिति "अयमग्निर्वैश्वानरो यो ऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत" इति तत्र वैश्वानरशब्दप्रसिद्धेः भूताग्निर्वा "विश्वस्माअग्निंभुवनाय देवाः वैश्वानरं केतुमन्हामकृण्वन्नि"ति तत्रापि प्रयोगदर्शनात् देवतायां च "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा-

हिकं भुवनानामभिश्री"रिति परमात्मनि च "तदात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यात् सएष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयत" इति एवं वैश्वानरशब्दस्य सर्वत्र वैदिकप्रयोगदर्शनादत्र च प्रकरणे सर्वेषां लिङ्गोपलब्धेर्वैश्वानरशब्दवाच्यः परमात्मेति न निर्णेतुं शक्यइति प्राप्ते । उच्यते वैश्वानरः परमात्मा कुतः साधारणशब्दविशेषात् वैश्वानरशब्दस्य नानार्थसाधारणत्वेऽप्यत्र प्रकरणे परमात्मासाधारणैः सर्वात्मत्वादिविशेषणैर्विशेष्यते इति विशेषस्तस्माद्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः उपक्रमे "को न आत्मा किं ब्रह्मे"ति सर्वजीवात्मभूतब्रह्मजिज्ञासायां प्रवर्त्तमानैरौपमन्यवादिमहर्षिभिर्वैश्वानरात्मज्ञमश्वपतिं केकयं प्राप्य पृच्छ्यमानो वैश्वानरात्मा परमात्मेति निश्चीयते किं ब्रह्मेति प्रक्रान्तस्य ब्रह्मशब्दस्यैव स्थाने उत्तरत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगात्सोऽपि ब्रह्मैवाभिदधातीति "स सर्वेषु लोकेषु इत्यारभ्य "एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इत्यादि श्रूयमाणस्य वैश्वानरात्मविज्ञानफलस्य च वैश्वानरशब्दस्य परमात्मपरत्वएव सम्भवादिति ॥ २५ ॥

सू० स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् इति । १ । २ । २६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परमात्मनो हि वैश्वानरत्वे "यस्याग्नि-

रास्यं द्यौर्मूर्द्धे"त्यादिस्मृत्युक्तमपि रूपं निश्चायकं स्यात् ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ।

इति शब्दोहेतुपरः इतश्च वैश्वानरः परमात्मैव यतोहि वैश्वानरशब्दस्य परमात्मपरत्वे स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् "मूर्द्धैव सुतेजा"इत्याद्याः श्रुतेरर्थभूतं द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टं रूपं श्रुत्यनुवर्त्तिन्या स्मृत्या ऽप्युक्तं स्मर्यमाणमित्युच्यते तदेवानुमानमनुमापकं निश्चायकं स्यादित्यर्थः । स्मृतिस्तु "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम" इति "द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ महीं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेते"तिच अतएव "श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्त्तिते एकेन विकलः काणोद्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तित" इत्युक्तम् ।

यद्वा "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या"वित्यादि श्रुत्यन्तरेषूक्तस्मृतिषु च परमात्मरूपतया प्रसिद्ध मेवेह तदिदमिति स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं लिङ्गं स्यादि-त्यर्थः ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति।

इतश्च वैश्वानरः परमात्मैव यतः अग्निर्मूर्द्धे"त्यादिश्रुतिषु "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभि श्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षु-र्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः। द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा-वदन्ति खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ महीं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेते" त्यादिस्मृतिषु च परमात्मरूपतया प्रसिद्धमेवेह तदेवेदमिति स्मर्यमाणं प्रत्य-भिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वे अनुमानं लिङ्गं स्यात् इति शब्दः प्रकारे एवंभूतं द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टं परमात्मनएव रूपमिति वैश्वानरस्य परमात्मत्वे लिङ्गं स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

सू० शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठाना न्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-सम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ।१।२।२७

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जाठराग्नौ वैश्वानरशब्दस्य रूढत्वादग्नित्रेताविधानात्प्राणाहुत्याधारत्वसङ्कीर्त्तनादन्तःप्रतिष्ठानश्रवणाच्च न वैश्वानरः परमात्मा किन्तु जाठराग्नि रिति चेन्न तथा तस्मिन् जाठरे परमेश्वरदृष्टेरुपदेशात् परमात्मपरिग्रहाभावे द्युमूर्द्धत्वाद्यसम्भवात् पुरुषत्वश्रवणाच्च वैश्वानरः परमात्मैव ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु नेह वैश्वानरशब्देन परमात्मा वक्तुं शक्यः कौक्षेयाग्निर्वक्तव्यः कुतः शब्दादिभ्यः शब्दश्चादिर्येषां हेतूनां ते शब्दादयस्तेभ्यः शब्दस्तत्र वैश्वानरः सहि रूढ्या वृत्त्या कौक्षेयाग्निपरः सति शक्यार्थेऽर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् अग्निशब्दाद्वाजसनेयके "एषोऽग्निर्वैश्वानर" इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यात् "हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य" इत्याद्यग्नित्रेताव्यप-

देशाञ्च तथा "प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय" मिति प्राणाहुत्याधारत्वश्रवणाञ्च अन्तः प्रतिष्ठानाञ्च विशेषतः औदर्याग्नेर्लिङ्गात् अन्तः प्रतिष्ठितत्वं वैश्वानरस्यामनन्ति वाजसनेयिनः "सयोहैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे" ति इत्येवंविधेभ्यः शब्दादिहेतुभ्यः अन्तःप्रतिष्ठानाञ्च न परमात्मनो हि परिग्रहइति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशात् तथाभूते ऽर्थे परमात्मदृष्टेरुपासनायाउपदेशात् जाठराग्निविशिष्टपरमात्मोपासनविधानात् पूर्वोक्तस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य सर्वात्मतया जाठरादौ तदात्मत्वेनोपदेशात् । ननु तर्हि जाठराग्निरेव मुख्यो वैश्वानरोऽस्तु नेत्याह असम्भवात् द्युमूर्द्धत्वादेर्जाठरेऽसम्भवात् सर्वात्मनो भगवतएवोपपद्यते तथात्वं नान्यस्येत्यर्थः अपि "चैनं वैश्वानरं वाजसनेयिनः पुरुषमधीयते सएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष" इति परमात्मनः पुरुषत्वं सर्वात्मत्वादुपपद्यते केवलजाठराग्निपरिग्रहे तु नोपपद्यते चशब्दः प्रसिद्धिपरः परमात्मनः पुरुषत्वं "पुरुषएवेदं सर्वं । पुरुषान्न परं किञ्चि" दित्यादि शास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भ-
वात्पुरुषमपि चैनमधीयते ।

वैश्वानरो न परमात्मा कुतः शब्दादिभ्यो ऽन्तः प्रतिष्ठाना-
च्च शब्दस्तावदग्निशब्दो वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे "स-
एषोऽग्निर्वैश्वानर"इति अत्र प्रकरणे च हृदयं गार्हपत्य" इत्यादौ
हृदयादिस्थितस्य वैश्वानरस्याग्नित्रयकल्पनं तद्यद्भक्तं प्रथम-
मागच्छेत्तद्धोमीय" मित्यादौ प्राणाहुत्याधारत्वसङ्कीर्तनं च तथा
"सयोहैतमेनमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे"
ति वाजिनामेव प्रकरणे ऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं पञ्चभ्योहेतुभ्यो ऽग्नि-
शब्दसामानाधिकरण्यादिभ्यो वैश्वानरो जाठराग्निर्न परमा-
त्मेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशात् पूर्वोक्तस्य परब्रह्मणो वैश्वा-
नरस्य सर्वात्मतया जाठराग्न्यादिषु तादात्म्यत्वेनोपासनोपदे-
शात् असम्भवात् केवलजाठराग्नेस्त्रैलोक्यात्मत्वाद्यसम्भवात्
"पुरुषमपि चैनमधीयते वाजिनः सएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पु-
रुष"इत्यादौ चशब्दः प्रसिद्धिपरः प्रसिद्धं च आत्मत्वात् परमा-
त्मन एव पुरुषत्वं पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं च "सहस्रशीर्षा पुरुषः ।
पुरुषएवेदं । पुरुषान्न परं किञ्चि"दित्यादौ ॥ २७ ॥

सू० अतएव न देवता भूतं च ।

१ । २ । २८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उक्तहेतुभ्यएव देवता भूतं च न गृह्यते वैश्वानरशब्देन ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अतएव न देवता भूतं च ।

अतएव उक्तेभ्योहेतुभ्यएव अग्न्यभिमानिनी देवता वैश्वानरशब्देन न गृह्यते भूतं च भूताग्निश्च न गृह्यते ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अतएव न देवता भूतं च ।

उक्तहेतुभ्यएव देवता [महाभूताग्निश्च न वैश्वानरशब्दवाच्यः ॥ २८ ॥

सू० साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । १ । २ । २६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विश्वश्चासौ नरश्च सर्वात्मा भगवान् वैश्वानरइति साक्षादुपास्यइत्यविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं खलु तावत्सामान्यशब्दविशेषादिहेतुभ्यो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मणि नीतः पुनः शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च जाठराग्निपर इत्याशङ्क्य विरोधपरिहाराय तथा दृष्ट्युपदेशादिभिर्हेतुभिः पुनर्जाठराग्निविशिष्टे ब्रह्मण्येव योजितो ऽथ यौगिकोऽयं ब्रह्मणि वैश्वानरशब्दइति दर्शयन्पूजार्थमाचार्यान्तरसम्मतिमाह —

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।

जैमिनिराचार्योहि वैश्वानरशब्दस्य जाठरविशिष्टदृष्टिं विनापि परमात्मासाधारणगुणविवक्षया साक्षात्परमात्मपरत्वात्साक्षाद्वैश्वानरःपरमात्मैवोपास्यइत्यविरोधं मन्यते विश्वश्चासौ नरश्च

सर्वात्मत्वात् विश्वेषां नरो नेता वा सर्वकारणत्वात् विश्वे नरा नियम्या यस्य वा सर्वनियन्तृत्वादिति वैश्वानरः "नरे संज्ञाया" मिति दीर्घः राक्षसवायसादिवत्स्वार्थे तद्धितः अग्निवैश्वानरशब्दयोः सामानाधिकरण्यमप्युपपद्यते अङ्गति हृत्पुण्डरीके ध्येयत्वेन गच्छत्याविर्भवतीत्यग्निः "अङ्गेर्नलोपश्च" ति निर्नलोपश्च । यद्वा अङ्गयति गमयति विश्वस्याग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निः ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।

वैश्वानरस्य परमात्मन उपासनार्थमग्न्यन्तर्यामितया ऽग्निशब्दसामानाधिकरण्यनिर्देश उक्तः "नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन" स्तस्य च सर्वात्मतया सर्वाभेदव्यपदेशार्हत्वात् विश्वश्चासौ नरश्च सर्वकारणत्वे विश्वेषां नरो नेता सर्वनियन्तृत्वात् विश्वे वा नरा नियम्या यस्यासौ विश्वानरः "नरे संज्ञाया" मिति दीर्घः स एव वैश्वानरः स्वार्थे तद्धितः । जैमिनिराचार्यो हि वैश्वानरशब्दो यथा साधारणोऽपि परमात्माऽसाधारणगुणयोगेन साक्षात्परमात्मनि वर्त्तते तथा ऽग्निशब्दस्याप्यग्रनेतृत्वादियोगेन साक्षात्परमात्मनि प्रयोगेऽविरोधं मन्यते ॥ २९ ॥

सू० अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ।

१ । २ । ३० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उपासकानामनन्यानामनुग्रहायानन्तोऽपि परमात्मा तत्तदनुरूपतया ऽभिव्यज्यते इति प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यते इत्येवमभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यो मुनिर्मन्यते ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

आश्मरथ्याचार्यानुमत्या प्रादेशमात्रश्रुतिं व्याचष्टे —

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ।

"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इत्यत्राभितः परितो विगतो मानः परिच्छेदो यस्य तस्यानवच्छिन्नस्यापि श्रीपुरुषोत्तमस्य प्रादेशमात्रमङ्गुष्ठतर्जनीप्रस्तार-परिमितत्वमुपपद्यते कथमभिव्यक्तेः अनन्य-

शरणानामनुग्रहाय भगवान् हृत्पुण्डरीके नित्या-
नन्दात्माकृतविग्रहेण प्रादेशपरिमाणेन निज-
भक्तेच्छापूरकेण स्तम्भे नृहरिरिवाभिव्यज्यते
इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । यद्वा स्थूल-
बुद्धेरुपासकस्यानुग्रहाय स्थूलेष्वेव प्रदेशेषु द्युलो-
कादिषु मीयते तद्बुद्ध्यनुरूपत्वेन सर्वगोऽपि परि-
च्छिद्यते तत्र तत्राभिव्यज्यते इत्येवमभिव्यक्तेः
प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यत इत्याश्मरथ्यो मन्यत—
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपा-
स्ते" इति द्युसूर्यादिप्रदेशसंबन्धिमात्रतया परिच्छिन्नत्वमपरिच्छि-
न्नस्य ब्रह्मणः कथमिति चेदाह —

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ।

उपासकानुग्रहार्थममितोविगतमानतया ऽपरिच्छिन्नस्यैव सर्वे-
श्वरस्य द्युसूर्यादिप्रदेशसम्बन्धिमात्रतया परिच्छिन्नत्वमभिव्य-
क्तिनिमित्तं स्यादित्याश्मरथ्यआचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सू० अनुस्मृतेर्बादरिः । १।२।३१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मूर्द्धादिपादान्तदेहकल्पनमनुस्मृतेरनुस्मरणा-र्थमिति बादरिराचार्य्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनुस्मृतेर्बादरिः ।

सूक्ष्मबुद्धीनां हृत्पुण्डरीकादेशे प्रादेशमात्र-प्रादुर्भावप्रयोजनाकाङ्क्षायां स्थूलबुद्धीनां द्युलो-कादिषु मूर्द्धाद्यवयवत्वेन परिच्छिन्नस्योपासना-प्रयोजनाकाङ्क्षायां चेदमुच्यते हृत्पुण्डरीकादौ हि परमात्मनः प्रादेशमात्रतया प्रादुर्भाव-स्तथा द्युलोकादिप्रदेशेषु मूर्द्धादिपादान्तदेहपरि-कल्पनं च परमात्मप्राप्तये ऽनुस्मृतेरनुस्मर-णार्थं तथोपासनार्थमिति बादरिराचार्य्यो-मन्यते ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उपासकानुग्रहार्थमभिव्यक्तस्यापि द्युसूर्यादीनां मूर्द्धाद्यव-यवकल्पने किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह —

अनुस्मृतेर्बादरिः ।

मूर्द्धादिपादान्तदेहकल्पनं परमात्मप्राप्तये ऽनुस्मृतेरनुस्मरणार्थं तथोपासनार्थमिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

सू० सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति । १।२।३२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वैश्वानरोपासकेन क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषामुरआदीनां वेद्यादित्वकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते "तथैवाऽथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिश्रुतिर्दर्शयति ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वे "उरएव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो ऽन्वाहार्यपचन" इत्यादिनोपासकोरआदीनां वेद्यादिकल्पने किंप्रयोजनमित्यत्राह—

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मूर्द्धादिपादान्तदेहकल्पनमनुस्मृतेरनुस्मरणार्थमिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनुस्मृतेर्बादरिः ।

सूक्ष्मबुद्धीनां हृत्पुण्डरीकप्रदेशे प्रादेशमात्रप्रादुर्भावप्रयोजनाकाङ्क्षायां स्थूलबुद्धीनां द्युलोकादिषु मूर्द्धाद्यवयवत्वेन परिच्छिन्नस्योपासनाप्रयोजनाकाङ्क्षायां चेदमुच्यते हृत्पुण्डरीकादौ हि परमात्मनः प्रादेशमात्रतया प्रादुर्भावस्तथा द्युलोकादिप्रदेशेषु मूर्द्धादिपादान्तदेहपरिकल्पनं च परमात्मप्राप्त्ये ऽनुस्मृतेरनुस्मरणार्थं तथोपासनार्थमिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उपासकानुग्रहायाभिव्यक्तस्यापि द्युमूर्धादीनां मूर्द्धाद्यवयवत्वकल्पने किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह —

अनुस्मृतेर्बादरिः ।

मूर्द्धादिपादान्तदेहकल्पनं परमात्मप्राप्तये ऽनुस्मृतेरनुस्मरणार्थं तथोपासनार्थमिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

सू० सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति । १।२।३२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वैश्वानरोपासकेन क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषामुरआदीनां वेद्यादित्वकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते "तथैवाऽथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिश्रुतिर्दर्शयति ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वे "उरएव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो ऽन्वाहार्यपचन" इत्यादिनोपासकोरआदीनां वेद्यादिकल्पने किंप्रयोजनमित्यत्राह—

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ।

वैश्वानरोपासकैः क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषां वेद्यादिकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते तथाहि प्राणाहुत्या अग्निहोत्रसम्पत्तिमेव दर्शयति श्रुतिः "अथ यएतदेवं विद्वान् अग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवती"ति ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं त्रैलोक्यशरीरस्य परमेश्वरस्य वैश्वानरवाच्यत्वे "उरएव वेदिर्लोमानि बर्हि"रित्यादिनोपासकोरआदीनां वेद्यादित्वकल्पने किं प्रयोजनमिति तत्राह —

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ।

वैश्वानरोपासकैः क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषां वेद्यादित्वकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते तथाहि दर्शयतीयं श्रुतिः प्राणाहुत्या अग्निहोत्रसम्पत्तिमेव "अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवती"ति ॥ ३२ ॥

सू० आमनन्ति चैनमस्मिन् ।

१ । २ । ३३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

एवं सुमूर्द्धत्वादिमन्तं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकदेहे पुरुषविधमामनन्ति च ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ।

अपिच वाजिनोऽस्मिन्नुपासकदेहे एवं वैश्वानरं भगवन्तं "स योहैतमेव मग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यामनन्ति" इदमपि पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं च वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे गमकमित्यर्थः जाठराग्निपरिग्रहे पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं तु घटेत ननु

पुरुषविधत्वमितिभावः तत्सिद्धं वैश्वानरः परमात्मेति* ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

आमनन्ति चैनमस्मिन् ।

एनं परमात्मानं द्युमूर्द्धत्वादिमन्तं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकदेहे प्राणाहुत्यधिकरणत्वार्थमामनन्ति च "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा" इत्यादिना एतस्यात्मन उपासकस्यात्मनः मूर्द्धैव यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्य मूर्द्धात्वेष आत्मनइति वैश्वानरात्ममूर्द्धत्वे निर्दिष्टः सुतेजा इत्यर्थः एवमग्रे ऽपि श्रुत्यर्थो ज्ञेयः । तथा च उपासकः स्वमूर्द्धादीनेव वैश्वानरस्य भगवतो द्युप्रभृतीन्मूर्द्धादीन्प्राणाग्निहोत्रसमये ऽनुसन्दधत् स्वस्योरः प्रभृतीनेव प्राणाहुत्यधिकरणस्य भगवतोवैश्वानरस्य वेद्यादीनग्निहोत्रोपकरणभूतान्परिकल्प्य प्राणाहुतेश्चाग्निहोत्रत्वं परिकल्प्य तेन तमाराधयेदित्युपदिशति उरएव वेदिरित्यादिनेति भावः‡ ॥ ३३ ॥

इतिकौस्तुभप्रभायां प्रथमाध्यायद्वितीयपादविवरणं समाप्तिमगात् ॥

---

*सप्तमाधिकरणम् । ‡ सप्तमाधिकरणम् ।

स० द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ।

१ । ३ । १ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यस्मिन् द्यौ" रितिद्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म स्वःशब्दाद्ब्रह्मवाचकादात्मादिशब्दात् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

द्युमूर्द्धत्वाद्यवयविनस्त्रैलोक्यात्मनोभगवत एव त्रैलोक्यायतनत्वमपि घटतइतीदानीं दर्शयति भगवान्सूत्रकारः —

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ।

मुण्डके श्रूयते "यस्मिन्द्यौः पृथवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं विजानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतु"रिति अत्र संशयः यदेतत् द्युप्रभृतीनां यस्मिन्निति सप्तम्यन्तमायतनं निर्दिष्टं तत् किं प्रधानमथवा जीव आहोस्विज्जगज्जन्मादिहेतुः परमात्मेति किं तावत्प्राप्तम् प्रधानमायतनमस्तु स्वविकारस्य हि कारणं उदय-

समाप्तिदर्शनात्तस्य स्वकार्यायतनत्वं युक्तम् सेतु-श्रुतेश्च सेतुत्वं हि सावधित्वसमानाधिकरणम् ब्रह्म तु न सावधि "अनन्तमपार"मिति श्रुतेः आत्मशब्दोऽपि प्रधाने नेतव्यः आत्मा प्रधान-मात्मोपकारित्वात् यो यस्योपकारी स तस्या-त्मैव ममैवात्मा भद्रसेनइतिवत् जीवोवाऽऽय-तनमस्तु आत्मश्रुतेः आत्मशब्दो हि जीवे मुख्यएव तस्य चेतनत्वात् मनआदीन्द्रियाधि करणत्वश्रवणाच्च "अराइव रथनाभौ संहिता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान" इति नाडीसम्बन्धात् जायमानत्वश्रवणाच्च भोक्तृ-त्वेन भोग्यप्रपञ्चायतनत्वोपपत्तेरिति पूर्वपक्षे । उच्यते द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि प्राणान्तं तस्यायतनमाश्रयः परमात्मैवेत्यर्थः कस्मात् स्वशब्दात् स्वस्य प्रकृतस्य परमात्मनोवाचका दात्मशब्दात् "तमेवं विजानथ अन्या वाचो विमुञ्चथे" ति विशेषणयुक्तात् अत्र सर्वात्मक-भगवद्वाचकादेकशब्दाद्विशेषणादात्मा परमात्मे ति गम्यते "अमृतस्यैष सेतु"रिति सेतुशब्दा

च अमृतस्य मोक्षस्य सेतुः आश्रयः तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः "तमेवं विद्वानमृत इह भवती" त्यादिश्रुत्यन्तरे ऽमृतत्वप्राप्तिहेतुः स एव प्रसिद्धः नाडीसम्बन्धोऽपि परमात्मनि सम्भवति "सन्ततं च शिराभिस्तु लम्बन्त्याकोशसन्निभ" मित्यादिश्रुतेः "अजायमानोवहुधा व्यजायत । अजोऽपि सन्नव्ययात्मे"ति श्रुतिस्मृतिभ्यां बहुधा व्यजायमानत्वमपि सम्भवति परमात्मनः सर्वाधारस्य मनआदिजीवोपकरणाधारत्वमपि सङ्गच्छते अस्य प्रधानसूत्रस्य विवरणभूतानि गुणसूत्राणि ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ।

यस्मिन्द्यौःपृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथात्मानमन्यावाचो विमुञ्चथामृतस्यैषसेतु" रिति मुण्डकवाक्ये यस्मिन्निति द्युवाद्याधारत्वेन श्रूयमाणः किं प्रधानं वा जीवो, वोत परं ब्रह्मेति संदेहे प्रधानमिति पूर्वःपक्षःतस्य सर्वविकारजातहेतुत्वेनायतनत्वोपपत्तेः सेतुरिति सावधित्वश्रवणात् आत्मशब्दस्तु प्रधानस्य सत्त्वद्वारा पुरुषप्रीतिहेतुत्वात्तत्रोपचरितः जीवो वा मनआदीन्द्रियाधिकरणत्वश्रवणात् "अरा इव रथनाभौ संहिता यत्र नाड्यः सपर्वो ऽन्तश्चरते: बहुधा

जायमान" इति परत्र नाडीसम्बन्धात् जायमानत्वश्रवणाच्च भोक्तृत्वेन भोग्यप्रपञ्चायतनत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते । ब्रूमः द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् स्वस्य परमात्मनोऽसाधारणयोः आत्मामृतसेतुशब्दयोः श्रवणात् आप्नोतीत्यात्मा सर्वनियन्तृत्वेन तस्य सर्वव्यापकत्वात् मोक्षप्रापकतया सेतुश्च सएव सेतुरिव वा नद्यादिसेतोःकूलोपलम्भकत्ववदस्य संसारपारभूतमोक्षोपलम्भकत्वात् नाडीसम्बन्धस्य परमात्मन्यपि संभवात् "सन्ततं च शिराभिस्तु लम्बत्या कोशसन्निभ" मित्यादिश्रुतेः अजायमानो "बहुधा व्यजायत अजोऽपि सन्नव्ययात्मे" ति । श्रुतिस्मृतिभ्यां बहुधा जायमानत्वमपि स्वस्वभावमजहतएव भक्तानुग्रहाय तस्य संभवति तस्य सर्वाधारत्वान्मनआदिजीवोपकरणाधारत्वस्यापि तत्रैवोपपत्तेः ॥ १ ॥

सू० मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ।

१ । ३ । २ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कुतस्तदायतनस्यैव "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"त्यादिमुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ।

द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कुतः मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् संसारबन्धान्मुक्तैरुपसृप्यः प्राप्यः मुक्तोपसृप्यस्तस्य व्यपदेशान्निर्देशात् अयमर्थः योऽर्थो द्युभ्वाद्ययतनत्वेन एकत्वेनामृतसेतुत्वेनाभिमतोऽन्यत्रापि मुक्तगम्यत्वेन प्रसिद्धः सएव सर्ववेदैकवेद्यः समानातिशयवर्जितो मुक्तप्राप्यत्वेन व्यपदिश्यते "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य"मिति परावरे परे ब्रह्मशिवादयोऽवरे यस्मात्तस्मिन्नित्यर्थः परात्परं पराज्जीवात्मकृतेर्वा परम्पुरुषम् पूर्णम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतश्च —

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ।

"निरञ्जनःपरमं साम्यमुपैति" परात्परं पुरुषमुपैती" ति संसारबन्धान्मुक्तानां प्राप्यत्वेन व्यपदेशाच्च परमात्मैव तत् ॥ २ ॥

सू० नानुमानमतच्छब्दात् ।

१।३।३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नानुमानगम्यं प्रधानं तदायतनं तद्बोधक-शब्दाभावात् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नानुमानमतच्छब्दात् ।

द्युभ्वाद्यायतनमनुमानं न स्यात् साङ्ख्यैर चेतनेन भूतादिकार्येणानुमीयते यद्ब्रह्मसम्बन्धहीन-मचेतनं कारणं प्रधानं तदनुमानमित्युच्यते तद्द्युभ्वाद्यायतनं न कुतः अतच्छब्दात् तस्य शब्दस्तच्छब्दोन तच्छब्दोऽतच्छब्दस्तस्मात् अत्रा-नुमानिकप्रधानवाचकशब्दाभावादित्यर्थः प्रत्युत चेतनवाचकाः शब्दाः सन्ति "यः सर्वज्ञः सर्व वि"दित्याद्याः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तदेव विशदयति—

नानुमानमतच्छब्दात् ।

अनुमीयते इत्यनुमानं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतमतया न ग्राह्य-

कुतः अतच्छब्दात् प्रधानप्रतिपादकशब्दाभावात् अर्थाभावे ऽव्ययीभावः ॥ ३ ॥

सू० प्राणभृच्च । १।३।४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

न प्राणभृदपि द्युभ्वाद्यायतनं कुतो ऽतच्छब्दादेव ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्राणभृच्च ।

पूर्वसूत्रान्नेत्यतच्छब्दादिति चानुवर्त्तते प्राणभृज्जीवो ऽपि न द्युभ्वाद्यायतनम् अतच्छब्दात् यद्यप्यात्मशब्दोजीवपरमात्मसाधारणस्तथा ऽपि "तमेवैकं विजानथामृतस्यैषसेतुःयःसर्वज्ञ" इत्यादयोहि परमात्मासाधारणधर्मप्रतिपादकाः शब्दा यथा ऽस्मिन्प्रकरणे श्रूयन्ते तथाजीवासाधारणधर्मप्रतिपादकः शब्दो ऽत्र नास्तीत्यर्थः अणुस्वरूपस्य जीवात्मनोद्युभ्वाद्यायतनत्वासम्भवाच्च पृथक्सूत्रपाठस्तूत्तरसूत्रसङ्गत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

प्राणभृच्च ।

नेति अतच्छब्दादिति चानुवर्त्तते प्राणभृज्जीवोऽपि न द्युभ्वाद्यायतनं जीवप्रतिपादकशब्दाभावात् आत्मशब्दस्य तु सर्वव्यापके परमात्मन्येव मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥

सू० भेदव्यपदेशाच्च । १।३।५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

किञ्च ज्ञातृज्ञेयभावे भेदव्यपदेशादपि द्युभ्वाद्यायतनं न प्राणभृत् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

प्राणभृन्न द्युभ्वाद्यायतनत्वेन ग्रहीतव्यः कुतः भेदव्यपदेशात् त्रिगुणात्मकया भगवन्मायया बन्धमोक्षार्हो* ऽल्पज्ञानो जीवः ज्ञातृत्वेन सर्वज्ञो भगवान् ज्ञेयत्वेन च "तमेवैकं विजानथे"ति भगवत्या श्रुत्यैव तयोर्भेदो व्यपदिश्यते

---

* क्वचित् विमोहित इतिपाठः ।

तस्मादित्यर्थः तद्भावप्राप्त्यर्थं तत्तत्त्वज्ञानपूर्वकं तद्भजनं कर्त्तव्यमिति पुनः पुनर्भेदनिर्देशाभिप्रायः ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

परमात्मनः सकाशाज्जीवस्य भेदोक्तेश्चापि न तद्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

सू० प्रकरणात् । १।३।६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परमात्मप्रकरणाच्च द्युभ्वाद्यायतनत्वेन जीवपरिग्रहः ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रकरणात् ।

नेदं जीवप्रकरणं यतोजीवपरिग्रहः स्यात् "कस्मिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती" त्युपक्रमात् परमात्मनएवेदं प्रकरणम् न जीवे ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति सर्वस्य जीवात्मकत्वाभावात् "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादिना च परमात्मनएव प्रकृतत्वाच्च ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

प्रकरणात् । -

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादिना परस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ ६ ॥

सू० स्थित्यदनाभ्यां च । १।३।७

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

द्वासुपर्णेत्यादिमन्त्रे परमात्मनोऽभोक्तृत्वेन स्थितेर्जीवस्याऽदनाच्च न जीवात्मा द्युभ्वाद्यायतनम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदव्यपदेशं पुनर्विशदयति —

स्थित्यदनाभ्यां च ।

जीवो न द्युभ्वाद्यायतनम् कुतः स्थित्यदनाभ्याम् स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने ताभ्याम् द्युभ्वाद्यायतनम् प्रकृत्य "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती" ति मन्त्रे एकस्य सुपर्णस्य कर्मफलमनश्नतएव देदीप्यमानतया देहवृक्षे स्थितेः इतरस्य कर्माधीनतया कर्मफलादनाच्च जीवपरमात्मनोर्भेदावगमात्स्वतन्त्रः सर्वज्ञः परमात्मैवामृतसेतुः सर्वात्मत्वाच्च द्युभ्वा-

द्यायतनं चेति सिद्धम् ॥७॥ इतिद्युभ्वाद्यधिकरणम्

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्थित्यदनाभ्याञ्च

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीति" इत्येकस्य सुपर्णस्य कर्मफलमनश्नतएव देदीप्यमानतया देहरूपवृक्षे स्थितेः इतरस्य कर्माधीनतया कर्मफलादनाच्च ताभ्यां जीवपरमात्मनोर्भेदावगमात् स्वतन्त्रः सर्वज्ञः परमात्मैवामृतसेतुर्द्युभ्वाद्यायतनं भवितुमर्हति न जीवइति "अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्ते"रित्यनेन सिद्धे ऽपि परमात्मत्वे मध्यवाक्ये प्रधानादिशङ्कानिराकरणार्थमिदमधिकरणमुक्तम् ॥७॥ इतिद्युभ्वाद्यधिकरणम्.

सू० भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ।

१ । ३ । ८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परमाचार्यैः श्रीकुमारैरस्मद्गुरवे श्रीमन्नारदायोपदिष्टो "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य" इत्यत्र भूमा प्राणो न भवति किन्तु श्रीपुरुषोत्तमः कुतः प्राणादुपरिभूम्नउपदेशात् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य" इत्यादिश्रुतिसमन्वयं ब्रह्मणि दर्शयति श्रीभगवा-

न्सूत्रकारः —

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ।

छान्दोग्यैरिदमाम्नायते "श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मां भगवान् शोकस्य परं पारन्तारयत्वि"ति श्रीमन्नारदेन पृष्टोनिजगुरुर्मोक्षशास्त्राचार्यः श्रीसनत्कुमारो "नाम ब्रह्मे"त्युपदिदेश । "पुनरस्ति भगवो नाम्नोभूय" इतिपृष्टो "वाग्वाव नाम्नोभूयसी" इत्युपदिदेश "पुनरस्ति भगवोवाचोभूय"इति पृष्टो "मनोवाव वाचोभूय" इत्युपदिदेश । एवं नामादिप्राणपर्यन्ताः पञ्चदश* पदार्थाउपदिष्टाः । प्राणोपदेशानन्तरं प्रश्नं विनैवेदमुपादिश्यते "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति"भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य" इति "भूमानं भगवोविजिज्ञासे यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स

---

* नाम१ वाग्२ मनः३ सङ्कल्पः४ चित्तं५ ध्यानं६ विज्ञानं७ बलं८ अन्नं९ आप१० स्तेजः११ आकाशः१२ स्मरणम्१३ आशा१४ प्राणः१५ इतिछान्दोग्यभूमविद्यायामुक्तम् ।

भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्वि- जानाति तदल्प"मित्यादि अत्र भूमशब्दोहि वहुत्ववाची वहुशब्दाद्भावे "पृथ्व्यादिभ्यइमनि" जिति इमनिचि "वहोर्लोपोभू च वहो"रिति सूत्रेण प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे भूमेति निष्पन्नः । बहुत्वं चात्र वैपुल्यम् न सङ्ख्याविशेषत्वं वहुशब्दस्य "वहुषु वहुवचनं । वहवोज्ञानतपसा । वहूनां जन्मनामन्ते" इत्यादौ सङ्ख्यायामिव "अल्पं वा वहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य" इत्यत्रा- ल्पत्वप्रतियोगिवैपुल्येऽपि प्रयोगदर्शनादिहापि नाल्पे सुखमस्तीत्यल्पत्वप्रतिद्वन्द्वितयैव भूम- शब्दप्रयोगाच्च विपुलत्वमेवार्थः तथा च नाल्पे सुखं विद्यते किन्तु भूमैव सुखं तस्माद्भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यस्तन्निरतिशयवैपुल्यविशिष्टसुख— प्राप्तिकामेन मुमुक्षुणा भूमैव निरतिशयवै- पुल्यविशिष्टसुखरूपः परमात्मैव विजिज्ञासितव्य- इत्यर्थः । एवं श्रीसनत्कुमारेणोक्ते भगवान् श्री- नारद आह "भूमानं भगवोविजिज्ञासे" भगवः हेभगवन्!गुरो!भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामी ति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूम्नोलक्षणमाह यत्रे-

त्यादिनेति श्रुत्यर्थः। तत्र संशयः किं प्राणोभूमा, किं वा परमात्मे,ति प्राणइति पूर्वपक्षः "प्राणो वा आशायाभूया"निति पूर्वत्र प्राणस्यैव निर्दिष्टत्वात् "अस्ति भगवोनाम्नोभूय"इतिप्रश्ने "वाग्वाव नाम्नोभूयसी" तिवत्प्राणोपदेशानन्तरं पुनः प्रश्नोत्तराभावाच्च प्राणशब्देन प्राणविशिष्टो जीवात्मा गृह्यते न वायुविशेषमात्रम् "प्राणोहि पिता प्राणोमाते"त्यादिना चेतनत्वावगमात् "तरति शोकमात्मवि"दित्युपक्रमे "आत्मनएवेदं सर्व"मित्युपसंहारे चात्मशब्दप्रयोगाच्च "यत्र नान्यत्पश्यती"त्यादिकमपि जीवे उपपद्यते सुषुप्तौ दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तेः देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिविलक्षणे निजस्वरूपे विदिते वाह्यदर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिसम्भवाच्च । एतेन "योवै भूमा तत्सुख"मिति "प्राणोवा ऽमृत"मित्यादि च सर्वं प्राणविशिष्टजीवपरत्वेन व्याख्यातं भवतीति वोध्यमित्यत्राभिधीयते भूमा परमात्मैव नतु प्राणविशिष्टोजीवः कुतः "सम्प्रसादादध्युपदेशात्"सम्यक् प्रसादोयस्मिन्स सम्प्रसादोजीवात्मा "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-

रुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादि-श्रुतिप्रसिद्धस्तस्मात्प्राणशब्दसूचितात् अधि ऊर्ध्वं "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति तुशब्देन प्राणोपदेशात्पूर्ववृत्तादुत्तरस्य भूमोपदे-शस्य वैलक्षण्यं गम्यते तस्मात्प्राणोपदेशतोवि-लक्षणात् भूम्नउपदेशात् प्राणपदार्थाद्भिन्नोहि भूम-पदार्थइत्यर्थः। यद्वा एष तु वा अतिवदतीति शब्देन प्राणोपासकात्सत्योपासकस्याधिकतयोपदेशात्—उपासकभेदादुपास्ययोरपि भेदइत्यर्थः। अयम्भावः श्रीमन्नारदपृष्टेन श्रीसनत्कुमारेण नामादिप्राणा-वधिकपञ्चदशपदार्थेषु पूर्वपूर्वतउत्तरोत्तरस्याधिक्य विधानवत् प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिकतया निर्दिष्टः सत्यशब्दाभिधेयएव भूमेति कथमधिकतया सत्य-स्योपदेशोऽवगम्यते इति चेत् "स वा एष एवम्पश्यन्नेवं मन्वानएवं विजानन्नतिवादी भवती" ति प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा "एष तु वा अति-वदति यः सत्येनातिवदती"ति तुशब्दएव प्राणो-पासकात्सत्योपासकं व्यावर्त्य पूर्वातिवादित्व-निमित्तात्प्राणादस्यातिवादित्वनिमित्तं सत्यमधिक-तयोपदिशति सत्येनेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया

सत्येन परब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो यो ऽतिवदती-त्यर्थः । सत्यशब्दश्च ब्रह्मणि प्रसिद्धः "तस्य हवा एतस्य ब्रह्मणोनाम सत्यं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" त्यादिषु अतिवादित्वं च स्वोपास्याधिक्य-वादित्वम् तच्चोपास्यदेवताऽतिशये पर्यवस्यति एवं पश्यन्नित्यादौ "लक्षणहेत्वोः क्रियाया" इतिहेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ततश्चोपास्यदेवतासाक्षा-त्कारोऽतिवादित्वहेतुरित्यर्थः । साक्षात्कारप्रतीत-स्वोपास्यदेवतानुग्रहादीदृशमतिवादित्वं भवतीति भावः । किञ्च "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी" ति प्राणातिवादित्वपरित्यागेन सत्यवदनानुज्ञेय प्राणप्रकरणविच्छेदं वोधयति । अत्रात्मशब्दोऽपि परमात्मपरिग्रहे एव सङ्गतार्थोभवति "आत्मन-एवेदं सर्व" मिति श्रूयमाणस्य सर्वकार-णत्वस्यान्यत्रासम्भवात् वक्ष्यत्याग्रिमे सूत्रे भग-वानेवम् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् ।

इदमाम्नायते छन्दोगैः "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य" इति "भूमानं भगवो विजिज्ञास" इति "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति

नान्यद्विजानाति स भूमे"ति तत्र भूमशब्दो हि बहुत्ववाची बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि "बहोर्लोपो भूच बहो" रिति सूत्रेण प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे भूमेति निष्पन्नं बहुत्वं चात्र वैपुल्यं न सङ्ख्याविशेषः बहुशब्दस्य "बहुषु बहुवचन"मित्यादिसङ्ख्यायामिव "अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य "इत्यत्राल्पत्वप्रातियोगिवैपुल्येऽपि प्रयोगदर्शनादिहापि नाल्पे सुखमस्तीत्यल्पत्वप्रतिद्वन्द्वितयैव भूमशब्दप्रयोगाच्च विपुलत्वमेवार्थः । विपुलत्वं च गुणोत्कर्षरूपं न तु परिमाणरूपं सुखशब्दस्य सामानाधिकरण्यात् नहि सुखे उत्कृष्टपरिमाणं प्रसिद्धमस्ति अत्र पुनर्न वैपुल्यरूपधर्मपरो भूमशब्दः सुखस्य वैपुल्यरूपत्वाभावात् अल्पप्रतियोगितया निर्देशाच्च नह्यत्र वोत्तरत्र वाऽल्पत्वं भूमप्रतियोगितया निर्दिश्यते अपि त्वल्पमेव अतोऽल्पशब्दप्रतियोगितया प्रयुज्यमानो भूमशब्दो वैपुल्याश्रयधर्मिपर एवेति । तत्र संशयः किमिह भूमशब्दनिर्दिष्टो निरतिशयवैपुल्यविशिष्टसुखरूपः प्राणः, उत परमात्मे,ति किं तावत्प्राप्तं प्राण इति पूर्वः पक्षः । "प्राणो वा आशाया भूया"निति तस्यैव समीपस्थत्वात्पुनः प्रश्नोत्तराभावाच्च प्राणशब्देन च प्राणसहचरितो जीवात्मा न वायुविशेषमात्रं "प्राणो ह पिता प्राणो माते" त्यादिना चेतनत्वावगमात् "तरति शोकमात्मवित् "आत्मनएवेदं सर्व "मित्युपक्रमोपसंहारयोरात्मशब्दप्रयोगात् यत्र "नान्यत् पश्यती" त्यादिकमपि सुषुप्तौ प्राणेन्द्रियलयात्तत्रदर्शनादिनिवृत्तेः जीवे संगच्छेत "योवैभूमा--- तत्सुख" मित्यपि सुखमहमस्वाप्समिति सुखश्रवणात्— तत्रैव संगच्छेत "प्राणो वा अमृत" मितिश्रुतेरमृतशब्दोऽपि तत्रैव । एवं भूमगुणविशिष्टस्य प्रत्यगात्मत्वे निश्चिते

भूमशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव न प्राणसहचरितो जीवः कुतः संप्रसादादध्युपदेशादिति सम्यक् प्रसादो यस्मिन्ससंप्रसादो जीवात्मा "एषसंप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति रुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्तस्मात् "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती" ति तुशब्देन प्राणोपासकात्सत्योपासकस्याधिकतयोपदेशात् भूमगुणविशिष्टः सत्यशब्दाभिधेयः परमात्मैव । अयंभावः श्रीनारदपृष्टेन श्रीसनत्कुमारेण नामादिप्राणावधिकपञ्चदशपदार्थेषु पूर्वपूर्वत उत्तरोत्तरस्याधिक्याभिधानवत् प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिकतया निर्दिष्टः सत्यशब्दाभिधेयएव भूमेति कथमधिकतया सत्यस्योपदेशोऽवगम्यते इति चेत् "सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती"ति प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती" ति तुशब्द एव प्राणोपसकात्सत्योपासकं व्यावर्त्य पूर्वोतिवादित्वनिमित्तात्प्राणादस्यातिवादित्वनिमित्तं सत्यमधिकतयोपदिशति सत्येनेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया सत्येन परब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो योऽतिवदतीत्यर्थः । सत्यशब्दश्च ब्रह्मणि प्रसिद्धः "तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" त्यादिषु अतिवादित्वं च स्वोपास्याधिक्यवादित्वं तच्चोपास्यदेवताऽतिशये पर्यवस्यति । एवं पश्यन्नित्यादौ "लक्षण हेत्वोः क्रियाया" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ततश्च स्वोपास्यदेवतासाक्षात्कारोऽतिवादित्वहेतुरित्यर्थः । साक्षात्कारप्रीतस्वोपास्यदेवतानुग्रहादीदृशमतवादित्वंभवतीति भावः । किञ्च "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी" ति प्राणातिवादित्वपरित्यागेन सत्यवदनानुक्रैव प्राणप्रकरणं विच्छेदं प्रापयतीति ॥ ८ ॥

सू० धर्मोपपत्तेश्च । १।३।६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

निरतिशयसुखरूपत्वामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वादीनां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च भूमा परमात्मैव ॥६॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

धर्मोपपत्तेश्च ।

धर्माणां भूमप्रकरणे पठितानामन्यत्राघटमानानां परमात्मपरत्वेनोपपत्तेश्च भूमा परमात्मेति गम्यते तथाहि "यत्र नान्यत्पश्यति" यत्र हि निरतिशयवैपुल्ययुक्ते सुखे निमग्नमनाः अन्यत् वैपुल्यविशिष्टसुखप्रतियोगिअल्पं वैषयिकं सुखं न पश्यति पीतामृतो यथा पेयान्तरं न पश्यति तथा । किञ्च यत्र सुखे विशक्तः सुखप्रतियोगिदुःखं न पश्यति सर्वसुखसम्पन्नोभवति सर्वदुःखविनिर्मुक्तोभवति यदनुरागीत्यर्थः । एवं निरतिशयसुखप्रदत्वदुःखनिवर्त्तकत्वादीनां धर्माणामुपपत्तिः परमात्मन्येव ननु

प्राणपदगृहीते जीवे । किञ्च "योवै भूमा तदमृतं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि सएवाधस्ता"दित्यादौ "आत्मनः प्राण"इत्यादौ च श्रुतानां स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वोत्पादकत्वादीनां धर्माणां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च भूमा परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ६ ॥ इति भूमाधिकरणम् २ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

धर्मोपपत्तेश्च

अत्र भूम्नि ये धर्माः श्रूयन्ते ते परमात्मन्येवोपपद्यन्ते "योवै भूमा तदमृतं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि स एवाधस्ता" दित्यादौ आत्मनः प्राणइत्यादौ च श्रुतानां स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठत्वसर्वात्मकत्वसर्वोत्पादकत्वादीनां परस्मिन्नेवोपपत्तेः "अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टा" दित्यादिना सर्वात्मत्वोपदेशस्तु भूमगुणाश्रयस्य परमात्मनः "अथातो ऽहङ्कारादेशइत्यहंग्रहणोपदेशोपक्रमात् अहंग्रहणोपासनार्थः । नन्वहंबुद्धिशब्दयोर्जीवात्मविषययोः कथं भूमपर्यन्तत्वमनहमर्थे च परमात्मन्यहंग्रहोपासनस्यायथार्थत्वमेवेति चेन्न, "एष तआत्मान्तर्यामी"तिश्रुत्यन्तरात् भूम्नः सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वात् जीवात्मानं प्रत्यपि आत्मत्वेन तद्विषयाहंबुद्धिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वस्योपपन्नत्वात् एतदेव "अथात आत्मादेश" इत्यादिना "आत्मैवेदं सर्व"मित्यन्तेनोच्यते अतोऽहमर्थस्य जीवात्मनोऽप्यात्मा

परमात्मेति ज्ञानदार्ढ्यार्थमहंग्रहेण परमात्मोपासनं कर्त्तव्यमित्यतो भूमा परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ६ ॥ इति भूमाधिकरणम् २ ।

सू० अक्षरमम्बरान्तधृतेः १।३।१०

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अक्षरं ब्रह्म कुतः कालत्रयवर्त्तिकार्य्याधारतया निर्दिष्टस्याकाशस्य धारणात् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं बृहदारण्यकगतायाः "सहोवाचैतदक्षर"मित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि समन्वयं दर्शयति भगवान्सूत्रकारः—

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ।

बृहदारण्यके "कस्मिन्नु खल्वाकाशश्चोतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय" मित्यादि श्रूयते तत्र संशयः किमिहाक्षरशब्देन प्रधानं, गृह्यते उत जीव,-आहोस्वित्परं ब्रह्मे,ति किन्तावत्प्राप्तमिति प्रधानमक्षरशब्दवाच्यमस्तु प्रधानस्य स्वविकारधारणोपपत्तेः रूपादिहीनत्वाभ्युपगमादस्थूलादीनां तत्रो-

पपत्तेश्च जीवोवा ऽक्षरपदार्थोऽस्तु तस्य स्वभो-ग्यभूतसर्वाचिद्वस्त्वाधारत्वसम्भवात् इति पूर्वः-पक्षः । तत्रेदमुच्यते. अक्षरं परं ब्रह्मेति कुतः अम्बरान्तधृतेः अम्बरमन्ते यस्य पृथिव्यादि-विकारजातस्य तस्य पृथिव्याद्याकाशपर्यन्तस्य विकारजातस्य धारणात् ❁ यदूर्ध्वङ्गार्गिदिवोयद-र्वाक् पृथिव्याः यदन्तराद्यावापृथिवी इमे यद्भू-तं च भवच्च भविष्यच्चेति तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं-चे"ति प्रश्ने आकाशे तत्सर्वमोतं प्रोतं चेत्युत्तरेदत्ते गार्गीपुनरपृच्छत् "कस्मिन्नु खल्वाकाशश्चोतश्च प्रोतश्चे"ति तत्र पृथिव्याद्याकाशपर्यन्तस्याधारम-क्षरमस्तीत्युत्तरमाह "सहोवाचैतदक्षर"मित्यादि एवं प्रश्नोत्तराभ्याम् निर्णीतस्य पृथिव्यादेरम्ब-रान्तस्य विकारजातस्य धारणात् अक्षरं ब्रह्मैव । यद्वा अम्बरस्य वायुमतश्चाकाशस्यान्तःपार-भूतं कारणमव्याकृतं प्रधानं तस्य धृतेर्धार-णादित्यर्थः । यदूर्द्धमित्यारभ्य कालत्रयवर्ति-

---

❁ यदूर्द्ध्वं गार्गि दिवोयदधस्तात्पृथिव्याः येचोभे द्यावापृथिव्यो-र्यदन्तरिक्षं यद्भूतं यद्भविष्यच्चेति पाठान्तरम् ।

कृत्स्नवस्त्वाधारतया निर्दिष्टस्याकाशशब्दवाच्यस्याव्याकृतसूक्ष्मप्रधानादिनामधेयस्याधारतयोच्यमानमेतदक्षरं न प्रधानमपितु ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ।

वाजसनेयिभिर्गार्गीप्रश्नवदिदमाम्नायते " कस्मिन्नुखल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय " मित्यादि तत्र संशय्यते किमेतदक्षरं प्रधानं, जीवो, वोत परमात्मे,ति तत्राक्षरशब्दस्य प्रधानजीवयोरिव प्रायः प्रयोगदर्शनात् प्रधानं जीवो वा न परमात्मेति पूर्वः पक्षः प्रधानस्य सर्वविकारकारणतया तदास्पदत्वात् रूपादिहीनत्वाभ्युपगमेन चास्थूलादीनामपि तत्रोपपत्तेः जीवस्य च स्वभोग्यभूतसर्वाचिद्वस्त्वाधारत्वात् केचिदत्राक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वादक्षरं वर्णो रूपमोङ्कारइति पूर्वपक्षयन्ति तदेतदधिकरणेनासम्बद्ध "मलोहितमस्नेहमच्छाय" मित्यादिप्रतिषेधानुपपत्तेः । ननु "यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादौ परमात्मन्यप्यक्षरशब्दो दृश्यते इति चेन्न प्रमाणान्तरप्रसिद्धश्रुतिप्रसिद्धयोराद्यस्य प्रथमं प्रतीतेः प्रतीतपरिग्रहविरोधाभावात् इति प्राप्ते-ब्रूमः अक्षरं परं ब्रह्मैव कुतः अम्बरस्य वायुमत आकाशस्यान्तः पारभूतं कारणमव्याकृतं प्रधानं तस्य धृतेरस्याक्षरस्य तदाधारकत्वेनोपदेशात् । यत्तूक्तम् श्रुतिप्रसिद्धात्प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमं

प्रतीतेरिति तन्न अक्षरशब्दस्यावयवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरानपेक्षणात् सम्बन्धग्रहणदशायामर्थस्वरूपं येन प्रमाणेनावगम्यते न तत्प्रतिपादनदशायामपेक्षणीयम् एतेन "यदूर्द्ध्वं गार्गि दिव" इत्यारभ्य कालत्रयवर्त्तिकृत्स्नवस्त्वाधारतया निर्दिष्टस्याकाशशब्दवाच्यस्याव्याकृतभूतसूक्ष्मप्रधानादिनामधेयस्याधारतयोच्यमानमेतदक्षरं न प्रधानं किन्तु परमात्मैवेत्युक्तम् ॥ १० ॥

सू० सा च प्रशासनात् । १।३।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सा च धृतिः पुरुषोत्तमस्यैव कुतः "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्याज्ञापयितृत्वश्रवणात् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु माऽस्तुप्रधानमक्षरशब्दवाच्यं जीवस्य प्राकृतपदार्थभोक्तुरुक्तप्रकाराधारत्वोपपत्तेः अस्थूलत्वादिधर्मवत्त्वोपपत्तेश्च न क्षरतीत्यक्षरोजीवइतिजीवपरिग्रहे व्युत्पत्तिसम्भवाच्च सएवाक्षरशब्दार्थोऽस्त्वित्यत्राह —

सा च प्रशासनात् ।

जीवे हि स्वकृतकर्मफलभोगायतनशरीरादि-

धृतिरुपपद्यते सा च धृतिः परमात्मनएव कर्म नान्यस्य कुतः प्रशासनात् "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिना प्रशासनश्रवणात् प्रकृष्टमप्रतिहतं शासनम् प्रशासनम् अप्रतिहतमाज्ञापनम् ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तर्हि जीवोऽस्तु तस्यापि प्रधानधृत्युपपत्तेरस्थूलत्वादिधर्मवत्त्वोपपत्तेरक्षरशब्दवाच्यत्वाचेत्याशङ्कयाह —

सा च प्रशासनात् ।

साचाम्बरान्तधृतिः परमात्मनएव कर्म कुतः "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिश्रूयमाणात् प्रशासनात् प्रशासनम् प्रकृष्टं शासनमप्रतिहताज्ञा नचेदृशम् स्वप्रशासनायत्तं सर्वधारकत्वम् जीवे सम्भवति ॥ ११ ॥

सू० अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।

१ । ३ । १२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अत्र प्रधानस्य जीवस्य वाऽक्षरशब्देन ग्रहणं नास्ति परमेवाक्षरशब्दार्थः कुतः "तद्वा

एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ इत्यन्यभावव्यावृत्तेः ॥१२॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।

इतोऽपि परमात्मैवाक्षरशब्दवाच्यः कुतः अन्यभावव्यावृत्तेः अन्यस्य प्रधानस्य जीवस्य वा ऽन्ययोरुभयोर्वा भावोऽन्यभावस्तस्य व्यावृत्तेः "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टम् द्रष्टृऽश्रुतम् श्रोत्र ऽमतं मन्त्रऽविज्ञातम् विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे"ति वाक्यशेषोऽस्याक्षरस्य ब्रह्मणोऽन्यभावं व्यावर्तयति । तत्र दृष्टृत्वादिचेतनधर्मेण प्रधानभावो व्यावर्त्यते सर्वैरदृष्टस्यैव सतः सर्वद्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च जीवभावोव्यावर्त्यते तस्मादत्राक्षरशब्देन परमात्मपरिग्रहएवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इत्यक्षराधिकरणम् ३ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।

अन्यस्य प्रधानादेर्भावो ऽन्यभावः तस्य व्यावृत्ते र्हेतोः परमात्मैवाक्षरशब्दवाच्यः "तद्वाएतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं

श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतो ऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशश्रोतश्च प्रोतश्चे "ति वाक्यशेषोऽस्याक्षरस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वं व्यावर्त्तयति । तत्र द्रष्टृत्वादिचेतनधर्मैः प्रधानभावः सर्वैरदृष्टस्यैव सतः सर्वद्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च जीवभावो व्यावर्त्यते यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टंसदन्येषां द्रष्टृ च सत्तातिरिक्तस्य सर्वस्याधारभूतमेवमनेनादृष्टमेतस्य द्रष्टृ च सदेतस्याधारभूतमन्यन्नास्तीति वदन्नान्यदतोऽस्तिद्रष्टृत्यादिवाक्यशेषोऽन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन्नस्याक्षरस्य प्रधानभावजीवात्मभावौ प्रतिषेधति तस्मादक्षरशब्दवाच्यः परमात्मैवेतिसिद्धम् ॥ १२ ॥　　इत्यक्षराधिकरणम् ३ ।

सू० ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ।

१ । ३ । १३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"पुरिशयंपुरुषमीक्षते" इतीक्षतेःकर्म ब्रह्माण्डान्तर्गतो ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मा न भवति किंतु सएव प्रकृतः स्वासाधारणाप्राकृतब्रह्मलोकेशः यः परमात्मेक्षतिकर्म कुतः "एतच्छान्तमजरमभय" मित्यादिना तद्धर्माणां व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं प्रकृतेर्जीवस्य च ब्रह्मवाचकेनाक्षरपदेन न परिग्रहइत्युक्तमिदानीं प्रकृतेरनुपादेयत्वं तद्विलक्षणस्य परमात्मलोकस्योपादेयत्वं च जीवस्य ध्यातृत्वं गन्तृत्वं परमात्मनोध्येयत्वमुपेयत्वं चोच्यते सूत्रेण तद्विषयवाक्येन च —

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ।

आथर्वणे प्रश्नोपनिषदि श्रूयते "एतद्वै सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति" इति प्रकृत्य "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नोयथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इतितत्र सन्देहः यद्ध्यानबलेन त्रिमात्रोपासकः सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यसम्पन्नः सन् पुनः सामभिर्ब्रह्मलोकं नीतः सन् तमेव पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इतीक्षतिविषयभूतम् तत्त्व-

मीक्षतिकर्म सर्वजीवाभिमानी पूर्वत्रापरब्रह्मत्वेन निर्दिष्टश्चतुर्मुखः, आहोस्विदीक्षतिकर्मसर्वजगद्धेतुःशास्त्रार्थभूतः परब्रह्मपदार्थः श्रीपुरुषोत्तम,- इति —अत्र पूर्वपक्षः चतुर्मुखोऽस्तु खल्वीक्षतिकर्म पूर्वस्मिन्नेकमात्रद्विमात्रप्रणवोपासकस्य-मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकाप्तिफलमुक्त्वा त्रिमात्रोपासकस्य फलत्वेन कथ्यमानोऽन्तरिक्षात्परः समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य लोकः प्रत्येतव्यस्तल्लोकगतपुरुषेक्षणविषयस्तल्लोकाधिपतिः सएवेति देहेन्द्रियादिभ्यः पराद्देहादिभिः सह घनीभूताद्व्यष्टिजीवात्तल्लोकवासिसमष्टिपुरुषस्य परत्वमुपपद्यते । तस्मादीक्षतिकर्मचतुर्मुखइति प्राप्ते ऽभिधीयते सएव प्रकृतोजगद्धेतुः परमात्मा ईक्षतिकर्म कुतः व्यपदेशात् "तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणञ्चे"ति विद्वत्प्राप्यत्वशान्तत्वाजरत्वामरत्वामृतत्वाभयत्वादीनां परमात्मधर्माणां व्यपदेशात् यस्य हि कर्मजन्यदेहादिसंयोगः स जीवघनः सच "योब्रह्माणं विदधाति पूर्व" मित्यादिषु चतुर्मुखस्यापि श्रूयते नह्यन्तर्गन्ता-

त्परश्चतुर्मुखलोकः स्वर्गादीनां मध्ये तद्भावात् "पुरि शयं पुरुषमीक्षते" इति श्रुत्युक्तोलोको न कर्मफलभोगायतनभूतः सत्यलोकापरनामा ब्रह्मलोकः किन्तु मुक्तगम्यः प्रकृतस्य ब्रह्मणा ईक्षतिकर्मभूतस्य लोकः सर्वलोकपराज्जीवघनादपि परस्य पुरुषस्य शयनस्थानत्वेन निर्दिष्टत्वात् अस्यैव परब्रह्मलोकस्याथर्वणे एवोपनिषदन्तरेविद्वत्प्राप्यत्वं च श्रूयते "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमी" त्युपक्रम्य "एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परं । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते" इति तत्रैवास्याविद्वद्भिरप्राप्यत्वम् विद्वत्प्राप्यत्वं संसाराद्विलक्षणत्वम् च श्रूयते । "यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति यस्तु विज्ञानवान्भवतिसमनस्कः सदा शुचिः । सतु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयोन जायते ॥ विज्ञानसारथियस्तु मनप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद" मिति शान्तौ हारीतगीता-

पक्रमे ॥

युधिष्ठिरउवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किम्परायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥

भीष्मउवाच ।

मोक्षधर्मेषु निरतोलघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम्" ॥

इतिप्रश्नोत्तराभ्यामाप्ततमकृताभ्यां प्रकृतेः परत्वं मोक्षधर्मैकसाध्यत्वम् ध्रुवत्वम् च जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणोलोकस्य प्रतिपादितम् । तस्मात्कार्य कारणभूतायाः प्रकृतेः परं पुरि शयं ब्रह्मेक्षति कर्मेति सिद्धम् ॥ १३ ॥ इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ।

आथर्वणिकैः प्रश्नोपनिषद्येवं पठ्यते "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथापादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवंहैव स पाप्मनाविनिर्मुक्तः ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं सएतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरि शयं पुरुषमीक्षत" इति तत्र संशयः ध्यायतीक्षतिविषयः किंसमष्टिजीवश्चतुर्मुखः, उतपरमात्मे,ति अपरब्रह्मशब्दवाच्यश्चतुर्मुखएव तयोर्विषय इति पूर्वः पक्षः पूर्वस्मिन्नेकमात्रद्विमात्र-

प्रणवोपासकस्य मनुष्यलोकानन्तरिक्षलोकातिफलमुक्त्वा त्रिमात्रोपासकस्य फलत्वेन कथ्यमानोऽन्तरिक्षात्परः समष्टिजीवस्य-हिरण्यगर्भस्य लोकः प्रत्येतव्यस्तल्लोकगतपुरुषेक्षणविषयस्तल्लोकाधिपतिः सएवेति देहेन्द्रियादिभ्यः परादेहादिभिः सह घनीभूताद्व्यष्टिजीवात्तल्लोकवासिसमष्टिपुरुषस्य परत्वमप्युपपन्नम् अतश्चतुर्मुखइति प्राप्ते—ब्रूमः परमात्मैवेक्षतिकर्म कुतः व्यपदेशात् "तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चे" ति परमात्मधर्माणामत्र व्यपदेशात् यस्य हि कर्मकृतदेहादिसंयोगः सजीवघनः सच "यो ब्रह्माणं-विदधाति पूर्व"मित्यादिषु चतुर्मुखस्यापि श्रूयते नह्यन्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः स्वर्गादीनां मध्ये सत्त्वात् । एवं च ब्रह्मैव लोक इति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि निषादस्थपतिन्यायेन परमात्मलोकवाचकः ॥ १३ ॥ इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ४ ।

सू॰ दहरउत्तरेभ्यः । १ । ३ । १४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इतिश्रुत्या प्रोक्तो दहराकाशः परमात्मा भवितुमर्हति कुतः उत्तरेभ्यो "यावान् वाऽयमाकाशस्तावानसौ अन्तर्हृदय आकाशः उभे ऽस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते एष आत्माऽपहतपाप्मा विजर"इत्यादिभि-

वक्ष्यमाणाये परमात्मासाधारणधर्मास्तेभ्यो हेतुभूतेभ्यः ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एव "पुरि शयं पुरुषमीक्षत" इत्यनेन वाक्येन पुरिशयत्वमीक्षतिकर्मत्वञ्चाविष्कृतमङ्गलमूर्त्तिमत्त्वेन परमात्मनउपपद्यते तथैवेदानीं हृत्पुण्डरीकाख्यवेश्मवर्त्तित्वेन दहरत्वमप्युपपद्यते इत्याशयवान्भगवान्सूत्रकारश्राह —

दहरउत्तरेभ्यः ।

छान्दोग्ये हि भूमविद्यानन्तर"मथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् तद्वाव विजिज्ञासितव्य"मिति श्रूयते तत्र ब्रह्मपुरे शरीरे ब्रह्मांशभूतस्य जीवस्य कर्मफलभोगायतने ब्रह्मोपलब्धिस्थानेऽस्मिन् यदिदं शास्त्रप्रसिद्धं दहरमल्पं हृदयलक्षणं पुण्डरीकं तदेव वेश्म अस्मिन्नेव वेश्मनि दहरोऽल्पः द्दिदृक्षुस्वानन्यभक्तेच्छयाऽऽविष्कृतसूक्ष्मतनुः आकाशःव्यापकस्वरूपः तस्मिन् हृत्पुण्डरीकेऽन्तर्वर्त्तियदाकाश-

शब्दोक्तम् दहरम्ब्रह्माऽन्वेष्टव्यं ज्ञातुः सका-
शाच्छरीराच्च वैलक्षण्येन विवेचनीयम् विजिज्ञा-
सितव्यम् वेदान्तश्रवणाद्यभ्यासेन चिन्त्यमिति
सिद्धान्तपक्षे श्रुत्यर्थ इति तत्र संशयः किन्दहरा-
काशशब्देन भूताकाशो,गृह्यते आहोस्वित्परमा-
त्मे,ति आकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धत्वात्
दहरशब्दस्यापि सूक्ष्मार्थत्वेन तत्र वृत्तिसम्भ-
वाद्भूताकाशइति । नच"यावान्वायमाकाशस्तावा-
नेषोऽन्तर्हृदयआकाश"इत्येकस्यैवोपमानोपमेय-
भावोनोपपद्यतइति वाच्यम् वाह्याभ्यन्तरभेदमा-
श्रित्योपमानोपमेयभावोपपत्तेः आराग्रमात्रोदे-
हाभिमानी जीवोवा दहराकाशोऽस्तु "अथ य
एष सम्प्रसादो अस्माच्छरीरात्समुत्थाये"ति-
तस्याप्यत्र प्रतीतेः अणुस्वरूपत्वेन दहरत्वम्
देहेन्द्रियादिभिरसंस्पृष्टत्वेनाकाशोपमेयत्वं तस्य
सङ्गच्छते इतिप्राप्ते—ब्रूमः दहरोदहराकाशः
परमात्मैव कस्मात् उत्तरेभ्योवाक्यशेषगतेभ्यो-
हेतुभ्यः । वियदुपमत्वपृथिव्यादिसर्वजगदाधार-
त्वात्मत्वापहतपाप्मत्वादिभ्यः परमात्मासाधा-
रणधर्मेभ्यः तथाहि "यावान्वाऽयमाकाशस्ता-

वानेषोऽन्तर्हृदयआकाश " इतिप्रसिद्धेनाकाशेन-दहराकाशः परएवोपमीयते भिन्नयोरेवोपमानोपमेयभावे सिद्धे एकस्मिन्तत्कल्पनायाअन्याय्यत्वात् "उभे यस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इति सर्वविकाराधारत्वं च परमात्मनएवोपपद्यते "एषआत्माऽपहतपाप्मा विजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प"इत्यनेन वाक्येनोक्ताआत्मत्वापहतपाप्मत्वादयोधर्माः परमात्मपरिग्रहे सङ्गच्छन्ते किञ्च"यथेह कर्मजितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितोलोकः क्षीयते" इति कर्मणामनित्यफलकत्वमतज्ज्ञं प्रत्यभिधाय पुनर्वाक्यशेषे "अथ ये इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति ये उपासकाः आत्मानं परमेश्वरं-दहराख्यमेतांस्तद्गुणांश्चानुविद्यानुभूय परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती"ति दहरगुणस्वरूपविदां कामचारोपपत्तेश्च दहराकाशःपरमात्मा ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दहरउत्तरेभ्यः ।

इदमाम्नायते छन्दोगैः "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्य"मिति तत्र संशय्यते किमिह दहरे हृत्पुण्डरीके श्रूयमाणो दहराकाशः भूताकाश, उत जीवः, अथवा परमात्मे,ति किं तावत्प्राप्तं भूताकाश इति आकाशशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। एकस्यैव "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदयआकाश" इत्युपमानोपमेयभावस्तु बाह्याभ्यन्तरकल्पितभेदकृतः जीवो वा "अथयएष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाये"ति तस्याप्यत्र प्रतीतेः पुरस्वामित्वान्मितत्वप्रत्ययाच्च। प्रजापतिवाक्ये ऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वावगतेश्चेति-प्राप्ते प्रचक्ष्महे दहराकाशः परमात्मा कुतः उत्तरेभ्य आत्मत्वापहतपाप्मत्वादिसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिहेतुभ्यः दहराकाशस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिप्राप्तिश्रवणाच्च दहराकाशस्य भूताकाशत्वे हृदयावच्छेदनिबन्धेनापि नोपमानोपमेयभावः सम्भवति। हृदयावच्छिन्नस्य द्यावापृथिव्यादिसर्वाश्रयत्वानुपपत्तेः। नच दहराकाशस्य परमात्मपरत्वेऽपि बाह्याकाशोपमेयत्वासंभवस्तस्य सर्वस्माज्ज्यायस्त्वश्रवणादितिवाच्यं बाह्याकाशोपमानस्य सर्वज्यायस्त्वप्रतिपादकवाक्यस्य चहृत्पुण्डरीक मध्यवर्त्तित्वप्राप्तालपत्वनिवृत्तिपरत्वात्। इषुवद्गच्छति सूर्यइति वाक्यस्य गतिमान्द्यनिवृत्तिपरत्ववत्। ननु च "दहरोऽस्मिन्नन्तर-आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मिति दहराकाशान्तर्वर्त्तिनस्तदन्यस्यान्वेष्टव्यतया प्रक्रान्तत्वान्न दहराकाशोऽपहतपाप्मेत्यादिना वक्तुं शक्य इति चेत् श्रुत्यैव तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्त्तिगुणगणं च परामृश्य तदुभयस्यान्वेष्टव्यत्वेनो-

पदिश्यमानत्वात् । तथाहि उपास्यतया समीपस्थस्य ब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरं तन्मध्ये तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमणुपरिमाणं हृदयं च ब्रह्मणो वेश्मत्वेन निर्दिश्य तत्स्थं परमात्मानं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देनोक्त्वा तदन्तर्वर्त्तिचापहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणगणं ध्येयतयोपदिशति श्रुतिः कथमेतदवगम्यते इति चेत् "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदयआकाश" इति दहराकाशस्य वियदुपमेयत्वमुक्त्वा "उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इत्यादिना सर्वजगदाधारतया निर्दिष्टस्य तस्यैव "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित" मिति अस्मिन्नित्यनेन परामर्शात् तस्यैव "नास्य जरयैतज्जीर्यती" त्यादिना देहधर्मैरलिप्तत्वं "एतत्सत्यं ब्रह्मपुर" मित्यनेन निखिलविश्वाधारत्वं "अस्मिन्कामाः समाहिता" इतिकामशब्दितकल्याणगुणाधारत्वं चाभिधाय "एषआत्माऽपहतपाप्मे" त्यादिना दहराकाशस्यैवात्मत्वकाम्यभूतकल्याणगुणवत्त्वादिस्फुटीकृत्य तं तद्गुणां श्चाविदुषामन्तवत्फलप्राप्तिमसत्यसङ्कल्पत्वं चोक्त्वा "अथ यइहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानि"ति वाक्यशेषस्तमेव दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तद्गुणांश्च विदुषां तत्प्रसादात्सर्वकामप्राप्तिं सत्यसङ्कल्पतां च दर्शयतीति ॥ १४ ॥

सू० गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च १ । ३ । १५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्ती"ति गति-ब्रह्मलोकमिति शब्दस्ताभ्यां दहरः परइति निश्चीयते "सता सौम्य तदा सम्पन्नो भव-ती"ति प्रत्यहं गमनं श्रुत्यन्तरे तथैव दृष्टम् कर्मधारयसमासपरिग्रहे ब्रह्मैवलिङ्गं शब्द-सामर्थ्यञ्च ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतश्च दहराकाशः परमात्मेत्याह —

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ।

उत्तरे हेतवः प्रपञ्च्यन्ते ऽनेन तद्यथा "हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञाउपर्य्युपरि सञ्चरन्तो-न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजाअहरहर्गच्छन्त्य-एतं ब्रह्मलोकन्न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा" इति-दहराकाशवाक्ये अहरहर्गच्छन्त्य इति गतिः एतं ब्रह्मलोकमितिशब्दश्च ताभ्याम् दहराकाशः पर-मात्मेत्यवगम्यते सर्वेन्द्रियलये प्रजाशब्दनिर्दि-ष्टानां जीवानां प्रत्यहं सुषुप्तौ ब्रह्मगमनेन ब्रह्मलोकशब्देन च दहराकाशः परमात्मैवेति

निश्चीयतेच जीवस्य गन्तृत्वात् भूताकाशस्य गत्यनर्हत्वाच्चेत्यर्थः । तथाहि दृष्टम् तथैवान्यत्र "एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह"इति "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह"इति परमात्मन्येव सर्वप्राणिनामहरहः सुषुप्तावस्थायां गमनं तत आगमनं च दृष्टम् तथैव "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाचे"ति ब्रह्मलोकपदमपि परमात्मनि दृष्टम् एतदेव तत्र सर्वप्रजानामहरहर्गमनम् ब्रह्मैव लोकइतिकर्मधारयसमासेन एतामिति दहरार्थकपदसमानाधिकरणतया निर्दिष्टोब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे लिङ्गं च गमकं चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतश्च दहराकाशः परमात्मा ।—

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ।

"तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितं अक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यएतम् ब्रह्मलोकम् न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा"इत्यत्रैतामिति प्रकृतं दहरं निर्दिश्य तत्राहरहः सर्वक्षेत्रज्ञानां गत्या गन्तव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशेन च दहराकाशं परं ब्रह्मैवे-

त्यवगम्यते । तथाहि दृष्टम् तथैवान्यत्र "एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह" इति स त आगम्य न विदुः सत आगच्छामह" इति परमात्मन्येव सर्वप्राणिनामहरहः सुषुप्तिकाले गमनं दृष्टम् तथैव "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाचे"ति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि परमात्मनि दृष्टः एतदेव च तत्र सर्वप्रजानामहरहर्गमनं ब्रह्मैव लोक इति समासेन सदहरसमानाधिकरणतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे लिङ्गं गमकम् ॥ १५ ॥

सू० धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।१।३।१६

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ससेतुर्विधृतिरेषां लोकानां विधारकत्वं दहरस्य परमात्मत्वे सङ्गच्छते अस्य च महिम्नो धृत्याख्येऽस्मिन्परमात्मन्येव "एतस्य वा ऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इतिश्रुत्यन्तरे उपलब्धेः ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।

धृतेश्च हेतोर्दहराकाशशब्देन परमात्मैव ग्राह्यः "अथ यआत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-

नामसम्भेदाये"ति सेतुरसाङ्कर्यहेतुः विधृतिर्विधारयिता एषामध्यात्माधिदैवभेदभिन्नानां लोकानामसम्भेदायाऽसङ्करायाविदारणायवेत्यर्थः । अस्य च धृत्याख्यस्य महिम्नोऽस्मिन्परमात्मनि खल्वन्यत्र श्रुत्यन्तरेऽपि उपलब्धेरिहाऽपि सर्वलोकविधारकः दहराकाशः परमात्मेति गम्यत इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरं तु "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति । तथा "एष सर्वेश्वर एष लोकाधिपतिरेष सेतुर्विधारणः एषां लोकानामसम्भेदाय" ति च ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।

"अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये"ति प्रकृतस्य दहरस्यैव जगद्विधरणश्रवणाच्च धृतिर्हि जगद्विधरणं सा च परस्य महिमरूपा अस्य धृत्याख्यस्य महिम्नोऽस्मिन्दहराकाशे "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"त्यादिश्रुतिषु उपलब्धेरयं दहराकाशःपरमात्मा ॥ १६ ॥

सू० प्रसिद्धेश्च । १ । ३ । १७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति परमात्मन्यप्याकाशशब्दप्रसिद्धेश्च दहराकाशः परमात्मैव ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रसिद्धेश्च ।

पुनर्दहराकाशः परमात्मैव बोध्यः कुतः आकाशशब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः। कुत्र "आकाशोह वै नामरूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यत्र ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

प्रसिद्धेश्च ।

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता, 'यद्येषआकाशआनन्दो न स्यात्, 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादौपरमात्मन्येवाकाशशब्दस्य प्रसिद्धेश्च परमेश्वरधर्मविशेषितेनाकाशशब्देनैव भूताकाशाशङ्का निराकृता ॥ १७ ॥

सू० इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् । १।३।१८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचे"ति दहरवाक्यमध्ये जीवस्यापिपरामर्शाज्जीवोऽस्तु दहर इतिचेन्नापहतपाप्मत्वादीनां पूर्वोक्तानां जीवे ऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतरपरामर्शात्सइति चेन्नाऽसम्भवात् ।

नन्वितरस्य जीवस्यास्मिन् दहराकाशवाक्यमध्ये "अथ य ※एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय" मित्यत्र सम्प्रसादशब्देन परामर्शात्सएवास्तु दहराकाशइति चेन्न कुतः असम्भवात् पूर्वोक्तानामपहतपाप्मत्वादिगुणानाम् जीवेऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

※ अथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिवाक्यस्य दहरविद्यायां जीवपरामर्शार्थः पाठः । प्रजापतिविद्यायाम् तु बन्धविनिर्मुक्ते जीवे अपहतपाप्मत्वादि गुणसूचनार्थेति विवेकः ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतरपरामर्शात्सइति चेन्नासम्भवात् ।

ननु यथावाक्यशेषबलेन दहराकाशस्य परमात्मपरत्वमुक्तं तथा "अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे"ति दहरवाक्यमध्य इतरस्य जीवस्यापि परामर्शात् आकाशशब्दस्यापि प्रकाशादियोगेन जीवे वृत्तिसम्भवाज्जीवएव दहरः स्यादिति चेन्न, कुतः असम्भवात् पूर्वोक्ताऽपहतपाप्मत्वादिगुणानां जीवेऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

सू० उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ।१।३।१९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उत्तराज्जीवपरात्प्रजापतिवाक्याज्जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमवगम्यतेऽतः स एव दहराकाशोऽस्त्विति चेदुच्यते पूर्वोक्तगुणयुक्तोनित्याविर्भूतस्वरूपः परमात्मा दहर आविर्भूतस्वरूपो जीवस्तु न ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ।

अत्रप्रधानसूत्राद्दहरइति लभ्यते पूर्वसूत्रा-

स्मइति नेति चानुवर्तते। ननु नासम्भवोऽस्ति दहरविद्यातउत्तरात्प्राजापत्यात् वाक्यादपहत-पाप्मत्वादिगुणकोजीवोऽपि प्रतिपत्तव्यस्तस्मा-दिहापि अपहतपाप्मत्वादिगुणकोदहरः सए-वास्तु इति चेन्न तत्र "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्येवं आविर्भूतस्वरूपो-जीवोविवक्षितोऽस्ति। तुशब्दोहि निरावरणस्वरूपा-दबद्धमुक्तव्यवहारातीताद्दहरादाविर्भूतस्वरूपस्य महद्-वैलक्षण्यं द्योतयति। तथाहि प्रजापतिवाक्येऽनादि-कालप्रवृत्तपुण्यपापकर्ममूलजाग्रदाद्यवस्थाभिस्ति-रोहितगुणकस्य परमात्मोपासनाजन्यतदुपसम्प-त्त्याविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्याऽपहतपाप्मत्वादि-गुणवत्तयोपदेशः। दहरवाक्ये तु नित्याविर्भूत-स्वरूपगुणकस्य दहराकाशशब्दितस्य परमात्म-नोऽपहतपाप्मत्वादिगुणवत्तयोपदेश" इति। श्रुत्य-र्थस्तु परं चेतनाज्जीवादचेतनाच्च पदार्थाद्वि-लक्षणं ज्योतिः सर्वावभासकमंशिस्वरूपं जीवः उप समीपे सम्यक् प्राप्य गाढान्धकारावृतं चक्षुर्यथा स्वासाधारणं वस्त्राभरणादिविषयं प्रकाश-कत्वमलभमानं सत् सदैवतमसा ऽनावृतं

भास्करमुपसम्पद्य स्वेन स्वासाधारणेन स्वविषय-प्रकाशकत्वावच्छिन्नेन रूपेण निष्पद्यते । तथा देहेन्द्रियादिविलक्षणेन स्वानन्दसम्पन्नेन ज्ञान-स्वरूपेण निष्पद्यत" इति सत्र आविर्भूतस्वरूपइत्यु-च्यते आविर्भूतं स्वरूपं यस्य स तथा । किञ्चा-विर्भूतस्वरूपस्यापि जीवस्य सेतुत्वसर्वजगद्विध-रणत्वचेतनाचेतननियन्तृत्वासम्भवादपि न दहराकाशो जीवः शङ्क्यः । दहरविद्यायां नित्या-विर्भूतस्वरूपासाधारणाः प्रजापतिविद्यायामावि-र्भूतस्वरूपासाधारणा अपहतपाप्मत्वादयोधर्मास्त-स्मादसम्भवादिति हेतुस्तदवस्थः ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ।

दहरविद्यात उत्तरस्माज्जीवपरात्प्रजापतिवाक्याज्जीवेऽप्यपहत-पाप्मत्वादिगुणाष्टकमवगम्यते । अतः स एव दहराकाशइति निर्णीयते इति चेदिति तत्राह । आविर्भूतस्वरूपस्त्विति तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः नेत्यनुवर्त्तते नोक्तेरस्मादपि वाक्यादिह जीवा-शङ्का कार्या यतस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽनादिकालप्रवृत्तपुण्यपाप-कर्ममूलजाग्रदाद्यवस्थाभिस्तिरोहितगुणाष्टकस्य परमात्मोपासाज-न्यतदुपसम्पत्त्याविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणावस्त-योपदेशो दहरवाक्ये तु नित्याविर्भूतस्वरूपगुणकस्य दहराकाश-

शब्दितपरमात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणावत्त्वयोपदेश इति ।
किञ्चाविर्भूतस्वरूपस्यापि जीवस्य सेतुत्वसर्वजगद्विधरणत्वचेतनाचेतननियन्तृत्वासम्भवादपि न दहराकाशो जीवः शङ्क्यः ॥ १६ ॥

सू० अन्यार्थश्च परामर्शः ।

१ । ३ । २० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जीवपरामर्शः परमात्मनो जीवस्वरूपाविर्भावहेतुत्वप्रदर्शनार्थः ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु यदि दहराकाशोनित्याविर्भूतस्वरूपः परमात्मा तर्हि दहरवाक्ये "अथ य एष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरादि"त्यादिना जीवपरामर्शोऽप्यर्थः स्यादित्यत्राह —

अन्यार्थश्च परामर्शः ।

सम्भावनायां चकारः अनादिमायावृताऽपहतपाप्मत्वादिगुणस्वरूपोजीवस्तमसाभिभूतं चक्षुर्यथा भास्करमुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते तथा परं ज्योतिर्दहराकाशमुपसम्पद्य स्वेनस्वासाधारणेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्येवं दह-

राकाशस्य जीवस्वरूपाविर्भावहेतुत्वप्रदर्शनार्थः प्रजापतिवाक्योक्तजीवपरामर्शः । नच जीवएव दहराकाशइति प्रतिपादनार्थः ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यद्येवं तर्हि किमर्थं दहरवाक्ये जीवपरामर्श इति चेत्तत्राह —

अन्यार्थश्च परामर्शः ।

"परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इतिश्रुतेः पूर्वमविद्यातिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणस्वरूपस्य जीवस्य परं ज्योतिःशब्दितदहराकाशं प्राप्यस्वस्वरूपाविर्भावोभवतीति दहराकाशस्य जीवस्वरूपाविर्भावहेतुत्वप्रदर्शनार्थः प्रजापतिवाक्योक्तजीवपरामर्शः ॥ २० ॥

सू० अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्

१ । ३ । २१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अल्पश्रुतेर्नविभुरत्र ग्राह्यइति चेत्तत्समाधानाय यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश "इत्यल्पश्रुतेरणुपरिमाणो-

जीवएव दहरोऽस्तु इति चेत्तत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् "निचाय्यत्वादेवं व्योमवदि" ति ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।

दहरोऽस्मिन्नित्यल्पत्वश्रुतेरणुपरिमाणकजीवएव दहरवाक्यउक्तइति चेत्तत्र यद्वक्तव्यं तत्"निचाय्यत्वादेवं व्योमवदि"त्यनेनैवोक्तम् ॥ २१ ॥

सू० अनुकृतेस्तस्य च ॥ १।३।२२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तस्य नित्याविर्भूतस्वरूपस्य "तमेव भान्तमनुभाति सर्व"मित्यनुकृतेश्चानुकर्त्ता जीवो नित्याविर्भूतस्वरूपोदहरो न भवितुमर्हति ॥२२॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतश्च जीवोन दहराकाशइत्याह —

अनुकृतेस्तस्य च ।

तस्य दहराकाशस्य नित्याविर्भूतगुणाष्टकस्य आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिवत्तयानुकरणात् दहरः परमात्मैव । यथा मुण्डके "तमेव भान्त-

मनुभाति सर्व''मित्यनुकरणात् "तस्य भासासर्वमिदं विभाती''ति प्रकाश्यत्वाच्च सर्वस्यानुकर्तुः प्रकाश्यस्यानुकार्यत्वं प्रकाशकत्वञ्चन भवति तथा प्रजापतिनिगदितोऽनुकर्ता जीवोहि न दहरशब्दोदितानुकार्यं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतश्च जीवो न दहराकाशइत्याह —

अनुकृतेस्तस्य च ।

चो नियोगे अनुकृतिस्तदनुकरणं तत्साम्यापत्तिरिति यावत् तस्य दहराकाशस्य परमात्मनोऽनुकरणाज्जीवोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः दहराकाशस्तु नित्याविर्भूततद्गुणाष्टकः अतः प्रजापतिनिगदितोऽनुकर्त्ता जीवो न दहरशब्दोदितानुकार्यब्रह्म भवितुमर्हतीति ॥ २२ ॥

सू० अपितु स्मर्यते १ । ३ । २३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अपि च "मम साधर्म्यमागता" इति स्मर्यते ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अपितु स्मर्यते ।

सर्व्वबन्धविनिर्मुक्तस्य जीवस्य परमात्म-

साम्यापत्तिः स्मर्यते "मम साधर्म्यमागता" इति तस्माद्दहराकाशः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति दहराधिकरणम् ५ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अपितुस्मर्यते ।

जीवस्य मुक्तदशायां परमात्मसाम्यापत्तिः स्मर्यते । "मम साधर्म्यमागता" इति केचित्तु "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति वाक्ये "यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति" स किन्तेजो ?धातुः ?कश्चिदुत परमेश्वर ?इति सन्दिह्य ?तेजः स्वभावानामेवसूर्यादीनां भानप्रतिषेधात्तत्सजातीयः कश्चित्तेजोधातुरितिपूर्वपक्षयित्वा प्राज्ञमात्मानं भान्तं सर्वेषां सूर्यादीनामनुभानात् । प्राज्ञएव स इति सिद्धान्तेन सूत्रद्वयमिदमधिकरणान्तरस्थवृत्तमिति मन्यन्ते तत्तु "ज्योतिश्चरणाभिधानादि"त्यादिष्वेव परमात्मनोभारूपत्वावगतेः "अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः" "द्युभ्वाद्यायतनमि"त्यधिकरणद्वयेन तत्प्रकरणस्य परमात्मपरत्वप्रतिपादनाच्च पूर्वपक्षानुत्थानात्सूत्रान्तरवैरूप्याच्चायुक्तमित्यन्ये वदन्ति ॥ २३ ॥

इति दहराधिकरणम् । ५ ।

सू० शब्दादेव प्रमितः । १।३।२४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रमितोऽङ्गुष्ठपरिमाणकः पुरुषोत्तमएव "ईशानो भूतभव्यस्ये"ति शब्दात् ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं दहरत्वेन ब्रह्मणउपास्यत्वं निर्णीतमिदानीमङ्गुष्ठमात्रत्वेन ब्रह्मोपासनीयमित्याह —

शब्दादेव प्रमितः ।

कठवल्ल्यामङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोमध्यआत्मनि तिष्ठती"ति पुन"रङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोज्योतिरिवाधूमक"इति च पुन"रङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट"इति च श्रुयते । तत्र संशयः किमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोजीव? उत पुरुषोत्तम ? इति अत्र पूर्वपक्षः अङ्गुष्ठमात्रोजीवः "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रोरवितुल्यरूप"इति श्वेताश्वतरश्रुतेः । "अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमोबलाद्दि"तिस्मृतेश्चेति । अत्र ब्रूमः प्रमितः अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः कठवल्ल्युक्तः परमात्मैव । कस्मात् शब्दात् । "ईशानोभूतभव्यस्ये"तिश्रुतेः अयमभिप्रायः यदपि श्रुतिस्मृत्युक्तमङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमिहोपलभ्यते तथापि लिङ्गं बाध्यते इत्यर्थः । ननु जीवस्य स्वरूपतो-

ऽणुपरिमाणस्याङ्गुष्ठमात्रत्वासम्भवात्पाशवद्धमिति लिङ्गाच्छरीराविशेषविषयमङ्गुष्ठमात्रत्वम् सङ्गच्छते। प्रकृतस्य तु ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं पुनः पुनः श्रुत्योपदिष्टमपि न सम्भवतीति चेन्न, भक्तेच्छया स्थानयोगाच्च तथात्वसम्भवात्तच्चाग्रिमे सूत्रे द्रष्टव्यम्। किञ्चाङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं प्रकृत्य "तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्यादि"ति शब्दादपि परमात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः तथाहि तमङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं कर्मभूतम् अधिकारी स्वाच्छरीरात्स्वकीयत्वेन विदितात् इत्यनेनात्मानात्मविवेकवानिति सूचितम्। एवं भूतोजीवः कर्त्ता प्रवृहेत् पूर्वं ध्यानेन हृदि विदितं पुनः प्रकृष्टया प्रार्थनया मुञ्जादिवेषीकामुद्धच्छेत् वहिः स्थापयेत्। अथ धैर्येण तं विद्यादिति श्रुत्यर्थः। एवं सति अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषउपासकादुपास्यरूपोऽन्यः॥ २४॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

शब्दादेव प्रमितः।

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोमध्यआत्मनि तिष्ठति अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां

हृदये सन्निविष्ट" इतिकठवल्लीपाठे अङ्गुष्ठप्रमितो जीवऽउत परमात्मेति सन्देहे "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप इति श्वेताश्वतरश्रवणात् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बला"दिति वनपर्वस्मरणाच्च जीवस्यैवाङ्गुष्ठमात्रत्वसम्भवात्स एवेति प्राप्ते राद्धान्तः अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैव कुतः "शब्दादेव ईशानो भूतभव्यस्ये"ति तद्वाचिशब्दादेव नैवेदशमैश्वर्यं कर्मतन्त्रे जीवे सम्भवति ॥ २४ ॥

सू० हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १।३।२५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उपासकहृद्यऽपेक्षयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । ननु जन्तुशरीरेषु हृदयस्यानियतपरिमाणत्वात्तदपेक्षयाऽपि तथात्वं कथम्? त्राह मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपादयति —

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ।

सर्वगतस्याप्यङ्गुष्ठमात्र परिमाणं च हृदि स्थानन्यजनहृदयकमलेऽङ्गुष्ठपरिमाणेऽपेक्षयाहृदयापेक्ष-

या तु सङ्गच्छते लोकत्रयापेक्षया त्रिविक्रमवत्तत् व्यपदेशोयुक्तएवेत्यर्थः । हृच्छब्देनैव तदन्तस्स्थपरिमाणालाभेऽपेक्षयोपासकापेक्षया तदिच्छयेति वा व्याख्या बोधव्या । ननु प्राणिभेदेन हृदयमानभेदात्तदनुगुणतयाऽङ्गुष्ठश्रुतिर्न नेतुं शक्येत्यत्रोच्यते मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्येतिशेषः । मनुष्याणामधिकारोयस्मिन्तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । मनुष्यहृदयानुगुणतयाऽङ्गुष्ठश्रुत्यर्थोपपत्तिरस्ति । सामान्यतः प्रवृत्तमपि शास्त्रं मनुष्याणामेवोपासकत्वार्थित्वादिसम्भवात्तानेवाधिकरोति तेन गजमत्कुणादिहृदयानामनङ्गुष्ठमात्रत्वेऽप्यविरोधः तेषां हि श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मस्वधिकारइति षष्ठेऽधिकारलक्षणे स्थापितम् । तस्मात्परमात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः पुरुष इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

इति प्रमिताधिकरणम् । ६ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कथं तर्ह्यनवच्छिन्ने परमात्मनि प्रमितत्वश्रुतिरित्यत आह —

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ।

तुर्नियोगे अपरिच्छिन्नस्यापि तस्योपासनार्थमुपासकहृदि गतस्य तद्धृदयापेक्षयैवेदमङ्गुष्ठपरिमाणत्वम् । ननु प्राणिभेदेन-हृदयमानभेदात्तदपेक्षयापि कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति चेत्तत्राह, मनु-

ष्येति सामान्यतः प्रवृत्तमपि शास्त्रं मनुष्याणामेवोपासकत्वार्थित्वादिसम्भवात् तानेवाधिकरोति तद्धृदयापेक्षयेदमुक्तम् । तेनगजादिहृदयानामनङ्गुष्ठमात्रत्वे ऽप्यविरोधः जीवस्याप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं तावद्धृदयान्तर्वर्त्तित्वात्तदपेक्षमेव न स्वरूपेण तस्याणुत्वश्रवणादिति स्थितम् ॥ २५ ॥

इति प्रमिताधिकरणम् । ६ ।

सू० तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ १।३।२६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तस्मिन् ब्रह्मोपासनेमनुष्याणामुपरिष्ठादपि ये देवादयोहि तेषामप्यधिकारोस्तीति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वाधिकरणे मनुष्यहृदयापेक्षयाङ्गुष्ठश्रुतिः उपपन्नेत्युक्तं शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् । इदानीं तत्प्रसङ्गाद्देवानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोविचार्यते —

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ।

बृहदारण्यके "योदेवानाम् प्रत्यबुध्यत

स एव तद्भवत्तथर्षीणामि " त्यादि श्रूयते । देवानां मध्ये तथर्षीणां मध्ये यो यो हि प्रत्यबुद्ध्यत ब्रह्मसाक्षादकरोत्स एव ब्रह्मभावापन्नत्वेनातिष्ठत् अत्र हि ब्रह्मोपासने तद्भावप्राप्तिसाधने देवादीनामधिकारोऽस्ति ? उत नास्तीति सन्देहे शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वादिन्द्रादीनां मंत्रमूर्तित्वेन देहादिमत्त्वाभावे सामर्थ्याद्यभावाच्च देवादिषु न ब्रह्मोपासनं सम्भवतीति प्राप्तेभिधीयते तद्ब्रह्मोपासनं मनुष्योपरिवर्त्तमानेषु देवादिष्वपि सम्भवतीति भगवान्बादरायणोमन्यतेस्म कस्मात् सम्भवात् तेषामपि स्वकृतकर्मोपस्थापितभोगोपरामपूर्वकब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्षप्रदब्रह्मोपासनादि सम्भवात् तथाहि तेषां पारलौकिकदिव्यभोगशालित्वेऽपि तादृशभोगस्यानित्यत्वसातिशयत्वादिदोषग्रस्तत्वेन तदुपरामसम्भवः ब्रह्मभावापत्तेश्च निरतिशयत्वपरमानन्दत्वशाश्वतत्वश्रवणेन मोक्षकामत्वसम्भवः मोक्षकामनया ब्रह्मोपासनसम्भवः "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास" "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं

पितरमुपससार अधीहि भगवोब्रह्मे"त्याद्यधिकारविधायकप्रमाणसद्भावाच्च एवं नामरूपव्याकरणश्रुतेः मन्त्रार्थवादेतिहासादिभ्यश्च तेषां विग्रहादिमत्त्वसम्भवोऽस्ति श्रूयते हि "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तान्ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नि"ति अत्र* विग्रहं विना वाक्यार्थासम्भवाद्विग्रहवती देवता गृहीतव्या । इतिहासे च सूर्येन्द्रवरुणादयोविग्रहवन्तः सुप्रसिद्धाः कुन्त्यां विग्रहवद्भिर्धर्म्मादिभिः पुत्राउत्पादिताः पुराणेषु च विग्रहवतां तेषां बहुधाकथाविस्तारः ग्रन्थविस्तरभयात्तत्प्रकरणस्थाः श्लोकानोदाहृताः ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ।

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात्तेषां ब्रह्मोपासनसम्भवेन तद्धृदयापेक्षयाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्ब्रह्मणि सङ्गतार्थेत्युक्तं तत्प्रसङ्गेनदेवानामपि ब्रह्मोपासनेऽधिकारोऽस्ति ? नवेति संशये तत्रेन्द्रादीनां मन्त्रमूर्त्तित्वेन देहादिमत्त्वाभावे सामर्थ्याद्यभावान्नदेवादिषु ब्रह्मोपासनं सम्भवती ति प्राप्ते तत् ब्रह्मोपासनं मनुष्योपरिवर्त्तमानेषु देवादिष्वपि सम्भवतीति भगवान् बादरायणो मन्यते कुतः सम्भवात् स्वर्गादिभोगानामनित्यत्वसातिशयत्वादिपर्यालोचनया मोक्षस्य

---

* अत्र कर्म्मविधिशेषभूते मन्त्रार्थ वादे ।

च निरतिशयत्वपरमानन्दत्वशाश्वतत्वश्रवणेन तेष्वर्थित्वसम्भवः "यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते तन्महिमानमिति वीतशोकः" नारायणो सायुज्यमाप्नोतीत्या"दिश्रुतेः "न केवलं द्विजश्रेष्ठ ! नरकं दुःखपद्धतिः। स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्तिनिर्वृति"रितिस्मृतेः किञ्च नामरूपव्याकरणश्रुतेर्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्यश्च तेषां विग्रहादिमत्वसम्भवः अन्तर्धानादिशक्तिमत्वाच्च न तत्प्रत्यक्षं नच मन्त्रादिजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वम् वक्तुं शक्यं? बाधकप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराभावात्। किञ्च "विश्वानि देव वयुनानि विद्वानि"त्यादिमन्त्रैस्तेषु विग्रहवत्वसम्भवः प्रजापतिविद्यायामिन्द्रविरोचनयोर्जिज्ञासुत्वश्रवणादपि "तद्योयोदेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृत"मित्याद्यधिकारविधायकप्रमाणसद्भावाच्च तत्राप्यङ्गुष्ठमात्रश्रवणं स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुद्धमिति ॥ २६ ॥

सू० विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। १।३।२७

वेदान्तपारिजातसौरभः।

शरीरं विना ब्रह्मोपासनानुपपत्त्या तेषामवश्यं विग्रहवत्त्वमभ्युपगन्तव्यं तथात्वे तु कर्म्मणि विरोध इतिचेन्नायं दोषः कुतः एकस्याप्यनेकेषां देहानां युगपत्प्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥२७॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ।

ननु यद्यपि देवादीनां विग्रहवत्त्वमस्मदादिवन्नावश्यकं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासादौ शरीरेन्द्रियमनोयुक्तस्यैव प्रवृत्तिसम्भवादेवं कर्मण्यपि ऋत्विगादिवत्सान्निधानेनोपकारकत्वसम्भवाच्च तथापि तेषां विग्रहवत्त्वे कर्मण्यपि यागादावेकशरीरस्य युगपदनेकयागेषु सन्निधानानुपपत्तेर्विरोधः स्यादिति चेन्न, कुतः अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् अनेका नानारूपा प्रतिपत्तिस्तस्या दर्शनात् तथाहि यथानेकैर्नमस्कुर्वाणैः शिष्यैरेकोऽप्याचार्योयुगपन्नमस्क्रियमाणोदृश्यते यथा चैकोऽपि भास्करोऽनेकैरुपतिष्ठद्भिर्युगपदर्च्यमानो दृश्यते तथैकां स्वस्थानस्थितां विग्रहवतीं देवतामुद्दिश्य युगपत्स्वं स्वं द्रव्यमुत्सृजन्तीत्युपपद्यते अतोन काचित्कर्मणि क्षतिः । "अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शना"दित्यस्यापरा योजना वा उक्तप्रकारेण कर्म्मणि विरोधइति चेन्न, कुतः अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि योगसिद्धस्यानेकविग्रहप्रतिपत्तेः अनेकशरीरप्राप्तेः कुतः शास्त्रे दर्श-

नात् तथाहि मोक्षधर्म्मे "साङ्ख्ययोगे च मे तात! विशेषं वक्तुमर्हसि। तत्र धर्म्मज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तमे"ति साङ्ख्ययोगविशेषविषयकप्रश्ने साङ्ख्ययोगयोः प्रसंशामुक्त्वा "विशन्ति स्ववशाः पार्थ! योगाद्योगबलान्विताः। प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः॥ न यमोनान्तकः क्रुद्धोन मृत्युर्भीमविक्रमः। ईशते नृपते! सर्वं योगस्यामिततेजसः॥ आत्मनोवै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ! योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्योरश्मिगणानिवे"त्यभिहितम्॥ २७॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्।

देवादीनां विग्रहवत्त्वे कर्म्मणि यागादावेकस्य युगपदनेकयागेषु सन्निधानानुपपत्तेर्विरोधः स्यादिति चेन्न, कुतः अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् शक्तिमत्सु सौभर्य्यादिषु युगपदनेकशरीरप्रतिपत्ति दर्शनात् योगशास्त्रे च "आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ! योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्योरश्मिगणानि"ति॥ २७॥

सू० शब्दइतिचेन्नातः प्रभवा-त्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।१।३।२८

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

देवादीनां विग्रहवत्त्वपि स्वीकारे तद्वाचिनि वैदिके शब्दे विरोधः स्यात् अर्थोत्पत्तेः प्राग्विनाशानन्तरं च निरर्थकत्वापत्तेरिति चेन्नायं विरोधः अतः शब्दादेव नित्याकृतिवाचकात्प्रजापतिबुद्ध्युद्बोधकादर्थस्य प्रभवात् "वेदेन नामरूपे व्याकरोत्" "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥२८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

शब्दइति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

अत्र पूर्वसूत्राद्विरोधइत्यनुवर्त्तते ननु देवादीनां विग्रहवत्त्वे मास्तु कर्मणिविरोधस्तथापि देवादिवाचिनि शब्देऽर्थाद्वैदिके प्रयोगे विरोधः स्यात् कर्मजन्यत्वेन देवादिशरीरस्यानित्यत्वा-

हृदवाक्यस्य नित्यत्वान्न शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धानुपपत्त्या नियतकालस्यार्थस्य त्रैकालिके शब्दे विरोधः स्यादित्यर्थः शब्दसामर्थ्यादर्थोऽपि नित्यश्चेत्तदनित्यत्वप्रतिपादकशब्दे विरोधः स्यात् अर्थानुरोधेन शब्दोऽनित्यश्चेत्तन्नित्यत्वप्रतिपादकशब्दे विरोधः स्यादिति चेन्न, शब्देऽपि विरोधोनास्ति कुतः अतः प्रभवात् अतः तत्तत्सृष्टिकालिकसृज्यमानदेवादि विग्रहादिविषयकस्रष्टृविज्ञानोद्बोधकदेवादिनित्याकृतिवाचकाच्छब्दादेव—वेदलक्षणाद्देवादेः प्रभवादुत्पत्तेः । तथाहि यदा कश्चिन्महापुरुषः कृतपुण्यपुञ्जः प्रजापतिर्भविष्यामीत्यभिसन्धिवान् भगवदनुग्रहाल्लब्धैश्वर्योहि प्रजापतिरित्युच्यते स वक्ष्यमाणप्रकारेण लब्धवेदः सुषुप्तप्रतिबुद्धवत्सृष्टिवेलायां प्रदीपस्थानीयेन वेदेन पूर्वदेवाद्यव्यक्तौ विनष्टायां सत्यां तत्तदाकृतिविशेषवाचकाद्वेदशब्दादेव देवाद्याकृतिविशेषमवधार्य तत्तदाकारमपरदेवादिकं तत्तत्सृष्टिवेलायां करोति तस्मान्नोक्तविरोधावकाशः । ननु वेदशब्दात्तत्तदाकृतिमवगम्य प्रजापतिः सृष्टिं करोतीत्यत्र किं मानमत्रोच्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति-

प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रमाणान्तरानपेक्षत्वात् श्रुत्यर्थ-निर्णायकत्वादनुमानं स्मृतिः ताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम् श्रुतिस्तावत् "वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः" तथा "स भूरिति व्याहरन्भूमिमसृजत स भुवइति व्याहरन्नन्तरिक्षमसृजत" त्यादिका स्मृतिरपि मोक्षधर्मे "ऋषयस्तपसा वेदानध्यैष्यन्तदिवानिश"मित्युपक्रम्य "अनादिनिधाना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौवेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः । नानारूपं च भूतानां कर्म्मणां च प्रवर्त्तनम् ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः । नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ॥ शर्वर्यन्ते सजातानामन्येभ्यो व्यदधादजः । नामभेदतपः कर्म्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः" इति तथा "नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्त्तनम् । वेदशब्देभ्यएवादौ निर्म्ममे स महेश्वरः॥ सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे"इत्यादिका ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

शब्दइतिचेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

विरोधइत्यनुवर्त्तते । देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽप्युक्तहेतौर्न कर्म्मणि विरोधः वैदिकशब्दे तु स स्यादेव विग्रहयोगे हि सावयवत्वे- नास्मदादिवत्तेषामपि जननमरणयोगादनित्यत्वम् दुर्वारं तत- श्चेन्द्राद्यर्थोत्पत्तेः पूर्वत्र तद्विनाशात्परत्रचेन्द्रादिवाचकवैदिकशब्दा- नामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यात् । तथात्वे च नित्यः शब्दो नित्ये- नार्थेन नित्यसम्बन्धवत्तया प्रतीयते इति वैदिके शब्दे यन्नित्यत्वम् पूर्वतन्त्रउक्तं तद्विरुद्धं स्यादिति चेन्न, "कुतोऽतः प्रभवात्" अतोवैदिकादेव नित्यतत्तदाकृतिवाचकादिन्द्रादिशब्दादिन्द्राद्य- र्थस्य प्रभवात् । प्रजापतिर्हि पूर्वदेवादिव्यक्तौ विनष्टायां वैदिका- द्देवाद्याकृतिविशेषवाचकाच्छब्दाद्देवाद्याकृतिविशेषं मनसि कृत्य तत्तदाकारमपरं देवादिकं कुलालादिरिव घटादिकं सृजतीति वैदिकशब्दस्य न कश्चिद्विरोधः । नहि चैत्रदेवदत्तडित्थादिशब्द- वत्केवलव्यक्तिवचनाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः देवादि- शब्दाः प्रवृत्ता अपितु गवादिशब्दवद्व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव विद्यमानाः स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूताकृतिवाचकाः । जातिमतां हि व्यक्तयउत्पद्यन्ते न जातयोजातिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिर्व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । एवं च देवादिव्यक्तिषूत्पद्यमानास्वपि गवादिशब्देष्विवाकृतीनां- नित्यत्वान्नित्य एव तेषां वाचकभावः । इन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेऽप्य- तीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेः । वैदिकात्तत्तच्छब्दात्तत्तदर्थ- विशेषं स्मृत्वा सृजतीति कुतोऽवगम्यते ? "प्रत्यक्षानुमानाभ्यां" प्रत्यक्षं श्रुतिर्निरपेक्षत्वात् । अनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वादनुमानं

स्मृतिः । श्रुतिस्तावत् "वेदेन नामरूपे व्याकरोत् सता सती प्रजापतिः" तथा "सभूरितिव्याहरत् सभूमिमसृजत सभुव इतिव्याहरत् सोऽन्तरिक्षमसृजते"त्यादिः । स्मृतिरपि "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं । वेदशब्देभ्य-एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे" इत्यादिकां वाचकशब्दपूर्विकां सृष्टिं दर्शयति ॥ २८ ॥

सू० अतएव नित्यत्वम् । १।३।२९

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रजापतेः सृष्टिः शब्दपूर्विका ऽतोहेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिना वेदस्य नित्यत्वेऽपि देवादिविग्रहवाचकानां वैदिकशब्दानामनित्यार्थपरत्वमाशङ्क्य तत्राप्यापतितामनित्यताभ्रांतिं निरस्य तत्प्रसङ्गाद्वेदस्य नित्यत्वं दृढयति —

अतएव नित्यत्वम् ।

शब्दस्य वेदस्य अत एव प्रजापतिसृष्टेः

पूर्वकत्वादपि नित्यत्वम् । विश्वामित्रेण प्रोक्तं वैश्वामित्रम् । कठेन प्रोक्तं काठकमित्यादिनिर्वचनं तु तदुच्चारितमात्रविषयम् प्रजापतिर्हि प्रलयानन्तरम् "मन्त्रकृतोवृणीते विश्वामित्रस्य सूक्तं भवती"त्यादिवेदस्थविश्वामित्रादिशब्दैस्तत्तदाकृतिशक्त्यादिकं विचिन्त्य तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुक्तांस्तान् निर्माय तत्तन्मन्त्रादिप्रकाशने विनियुङ्क्ते । तेऽपि तदाहितशक्तयस्तदनुगुणं तपस्तप्त्वा नित्यसिद्धान्पूर्वपूर्वविश्वामित्रादिप्रकाशितान्वेदैकदेशभूतमन्त्रादीननभीन्यैव स्वरतोवर्णतश्चास्खलितान्पठन्तीति तेषां मन्त्रादिकृत्त्वेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपन्नम् ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अतएव नित्यत्वम् ।

अत एव प्रजापतिसृष्टेःशब्दपूर्वकत्वादेव शब्दमयस्य वेदस्य नित्यत्वम् । विश्वामित्रेण प्रोक्तं वैश्वामित्रं सूक्तं । कठेन प्रोक्तं काठकमित्यादिनिर्वचनं तु तत्तदुच्चारितमात्रविषयं प्रजापतिर्हि प्रलयानन्तरं "मन्त्रकृतोवृणीते विश्वामित्रस्य सूक्तं भवती"त्यादिवेदस्थविश्वामित्रादिशब्दैस्तत्तदाकृतिशक्त्यादिकं विचिन्त्य तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुक्तांस्तान् निर्माय तत्तन्मन्त्रादिप्रकाशने विनियुङ्क्ते । तेऽपि तदाहितशक्तयस्तत्तदनुगुणं तपस्तप्त्वा नित्यसिद्धान्

पूर्वपूर्वविश्वामित्रादिप्रकाशितान्वेदैकदेशभूतमन्त्रादीननधीत्यैव स्वरतोवर्णतश्चास्खलितान्पठन्तीति तेषां मन्त्रादिकृत्वेपि वेदनित्यत्वमुपपन्नम् ॥ २९ ॥

सू० समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । १ । ३ । ३० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

एवं प्राकृतसृष्टिसंहारात्मिकायामावृत्तावपि न विरोधः कुतः कल्पादौ सृज्यमानस्य पदार्थस्य कल्पान्तरातीतेन पदार्थेन तुल्यनामरूपादिमत्त्वात् "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पय"दितिदर्शनात् "यथार्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिष्वि"ति स्मृतेः ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु नैमित्तिक प्रलये प्रजापतिः सुषुप्तोत्थितन्यायेन वेदद्वारा तत्तदाकृतिविद्यापूर्वं सृजती

त्युपपद्यते । प्राकृतप्रलये तु सर्वविच्छेदात्कुतो-ऽस्य सृष्टेः पूर्ववर्तित्वं ? कथं च नित्यत्वं ? कथं च तत्पूर्वत्वं ? जगतः स्यादित्यत्राह —

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्च ।

चशब्दः शङ्का* निरासार्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । प्राकृतसृष्टिप्रलयप्रवाहरूपायामा-वृत्तावपि महाप्रलयावसाने प्रथमसृष्टौ खलु न ‡कोऽपि विरोध इति यावत् । कस्मात् "समान-नामरूपत्वात्" तथाहि प्राकृतप्रलये भगवान्वासु-देवः स्वकीयचिदचिच्छक्तिमयं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वं कार्य्यमात्रं समाहृत्य सृष्टिप्रतिलोमक्रमेण स्वस्मि-न्संस्थाप्य स्वासाधारणनित्यानन्तस्वाभाविकगुण-गणैकनिलयश्चेतनाचेतनशक्तियुतस्तूष्णींभूत्वा— संहृतक्रीडनकोबालइवास्तेस्म । तदा वेदास्तद्वा-च्यास्तत्तदाकृतयश्च तस्मिन्नेकीभूय तिष्ठन्ति । एवं सर्वं जगच्चिदचिच्छक्तिमति ब्रह्मणि वासुदेवे

---

* हरौ सर्वनिर्वाहके जगत्कारणे सति उक्ता शङ्का न-कार्य्येत्यर्थः ।

‡ नकारोनञ्समासाल्लब्धः ।

कारणे सदेव तिष्ठति । न निरन्वयोनाशोऽस्ति । "सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय" मिति श्रुतेः । हे ! सौम्येदं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् सदेवासीत् कारणानन्यमेवासीत्तच्च सच्छब्दार्थभूतं कारणमेकमेवाद्वितीयं तस्यैवकाराद्वितीयशब्दाभ्यां समानातिशयवर्जितत्वं चिदचिच्छक्त्याश्रयत्वादनेकत्वमपि स्वभावतएव बोद्धव्यम् । कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितिः प्रलयः तथा भूतस्याभिव्यक्तीकरणमात्रं खलु सृष्टिरभिप्रेता । प्रलयावसाने च सर्वज्ञः सर्वविद्भगवान्बहुस्यामिति सङ्कल्पपूर्वकं स्वस्मिन्सूक्ष्मशक्त्यात्मना प्रलीनं भोक्तृभोग्यजातं विभज्य महदादिचतुर्मुखपर्यन्तमण्डं पूर्ववत्सृष्ट्वा वेदांश्चानादिसिद्धान्प्रकटीकृत्य ब्रह्मणे तान्मनसोपादिश्य पूर्ववद्देवमनुष्याद्याकारविश्वसृष्टौ तं नियुज्य स्वयं च तदन्तरात्मतया ऽवतिष्ठते । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश"दिति श्रुतेः । ब्रह्मापि तदनुग्रहलब्धवीर्यस्तैर्वेदशब्दैस्तत्तदाकृतीर्विमृश्य देवादीन्सृजतीति अतआवृत्तावपि न विरोधइत्यर्थः । एतदेव हि वेदस्यापौरुषेयत्वं परब्रह्मणइव नित्यसिद्धरूपत्वान्नित्यत्वं च यत्पूर्व-

पूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव च क्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वमिति । कस्मादिदमवगम्यत? इति चेत्तत्राह "दर्शनात्स्मृतेश्च" हृदयतिमिरनिर्णाशकं दर्शनं* श्रुतिः । योब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति तथा "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोस्वरिति" स्मृतिरपि "तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत । तस्मिन्पद्मे महाभाग! वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ब्रह्मोत्पन्नः स तेनोक्तः प्रजाः सृज महामते! । यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ॥ शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः । तथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ॥ देवादेवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च" इत्यादिका । अतो देवादीनामप्यर्थित्वादिसम्भवाद्ब्रह्मविद्याधिकारे न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्ब्रह्मविद्यायां

---

* आलोकोदर्शनं दर्शः इति कोशात् ।

देवानामधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ३० ॥

* इति देवताधिकरणम् । ७ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्यादेवं नैमित्तिकप्रलये प्राकृतप्रलये तु प्रजापत्याद्यव्याकृतान्तसर्वतत्त्वस्याव्याकृतपरिणामरूपशब्दमयवेदस्य च विनाशोक्तेरव्याकृतसृष्ट्यावृत्तौ कथं वेदस्य नित्यत्व ? मिति चेत्तत्राह —

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्च ।

च शब्दः शङ्कानिरासार्थः । आवृत्तावपि महाप्रलयावसाने प्रथमसृष्टावपि न विरोधः । कुतः "समाननामरूपत्वात्" कल्पादौसृज्यमानपदार्थानां कल्पान्तरातीतैः पदार्थैस्तुल्यनामसंस्थानादिमत्त्वात् अयम्भावः प्राकृतप्रलये भगवान् श्रीपुरुषोत्तमः भोक्तृभोग्यजातं सर्वं विश्वं संहृत्य सूक्ष्मतया स्वस्मिन् संस्थाप्य सशक्तिकस्तूष्णीं भूत्वास्ते स्म । तदा वेदास्तद्वाच्यास्तदाकृतयश्च नित्यास्तस्मिन्नेकीभूय तिष्ठन्ति । प्रलयावसाने च सर्वज्ञो भगवान् पूर्वसंस्थानं विश्वं विचिन्तयन् बहुस्यामिति सङ्कल्पपूर्वकं स्वस्मिन्सूक्ष्मशक्त्यात्मना प्रलीनं भोक्तृभोग्यजातं विभज्य महदादिचतुर्मुखपर्यन्तमण्डं पूर्ववत्सृष्ट्वा वेदांश्च पूर्वानुपूर्वी विशेषसंस्थायुक्तान्प्रकटीकृत्य ब्रह्मणे तान्मनसोपदिश्य पूर्ववद्बाह्याकारविश्वसृष्टौ तं नियुज्य स्वयं च तदन्तरात्मतया ऽवतिष्ठते । ब्रह्मापि तदनुग्रहलब्धश्रीर्वेदैर्वेदशब्दैस्तत्तदाकृतीर्विमृश्य कुलालःपूर्वतुल्यान्घटादीनिव देवादीन्सृजतीति । एतदेव हि वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वं च । यत्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वमिति कुतइदमवगम्यतइति चेत्तत्राह "दर्शनात्स्मृतेश्च" दर्शनं

श्रुतिस्तावत्। "योब्रह्माणं विदधाति पूर्वं योवै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय"दित्यादिका। स्मृतिरपि "तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत। तस्मिन्पद्मे महाभाग! वेदवेदाङ्गपारगः॥ ब्रह्मोत्पन्नः स तेनोक्तः प्रजाः सृज महामते!। यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु। ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः॥ शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः। तथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह॥ देवादेवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च" त्येवमादिका। अतोदेवादीनामप्यर्थित्वादिसम्भवात् ब्रह्मविद्याधिकारे न कश्चिद्विरोधः॥ ३०॥

इति देवताधिकरणम्। ७।

सू० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः॥ १। ३। ३१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

उपास्यस्योपासकत्वासम्भवात् मध्वादिषु विद्यासु सूर्य्यादीनामनधिकारइति जैमिनिर्मन्यते॥ ३१॥

वेदान्तकौस्तुभः।

एवं ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारउक्तः। इदानीं मध्वादिषु विद्यासु तेषामधिकारोऽस्ति?

न वे?ति विचार्यते —

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ।

छान्दोग्ये मधुविद्या श्रूयते । "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यादिना आदिशब्देन यासु देवादीनामुपास्यत्वं ता अन्या अपि विद्या गृहीतव्याः । तत्र संशयः मध्वादिषु देवादीनामधिकारोऽस्ति ? न वे?ति किं तावद्युक्तम् । मध्वादिषु विद्यासु सूर्यवस्वादीनां देवानामनधिकारः अधिकाराभावः इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः "असम्भवात्" तासु आदित्यवस्वादीनामुपास्यत्वेन गृहीतानामुपासकत्वासम्भवात् ॥३१

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ।

देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः प्रसाधितः । इदानीं "यावसौ वा आदित्योदेवमधि"त्यादिना छान्दोग्योक्तमध्वादिषु विद्यासु देवा एवोपास्यास्तासु तेषामधिकारोऽस्ति ? नवेति ? संशये जैमिनिराचार्यस्त्वनधिकारं मन्यते । कुतः "असम्भवात्" आदित्यवस्वादीनामुपास्यान्तर्गतानामुपासकत्वासम्भवात् प्राप्तृत्वादेव वसुत्वादेः प्राप्यत्वासम्भवाच्च । नहि वस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयोऽन्ये सम्भवन्ति । मधुविद्याफलस्य वसुत्वादिप्राप्तेः सिद्धत्वेनार्थित्वासम्भवाच्च ॥ ३२ ॥

सू० ज्योतिषि भावाच्च ।१।३।३२

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ब्रह्मणि तेषामुपासकत्वेन भावाच्च मध्वादिष्वनधिकार इति पूर्वः पक्षः ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ज्योतिषि भावाच्च ।

तर्हि देवा निरीश्वराः इति न शङ्क्यम् । परस्परं तेषां समान कल्पानां स्पर्द्धया नाशप्रसङ्गात् । "भीषोदेति सूर्य" इत्यादिश्रुतिव्याकोपाच्च । किन्तु ते परमात्मोपासकाः स्वयमन्यैरुपास्याइत्याह "ज्योतिषि" परस्मिन् ब्रह्मणि देवादीनां मध्वादिषूपास्यानामप्युपासकत्वेन भावाच्च नोपासकत्वेन मध्वादिषु परिग्रह इत्यर्थः । "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि"तिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ज्योतिषि भावाच्च ।

"तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि"ति श्रुतेर्ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवानामुपासकत्वेन भावाच्च न मधुविद्यासु अधिकारः । ब्रह्मोपासनस्य देवमनुष्योभयसाधारणत्वेऽपि ज्योतिषां

ज्योतिः परं ब्रह्म देवाउपासते इति विशिष्यकथनं वस्वादि-
देवानां ब्रह्मेतरोपासननिवृत्तिं द्योतयति ॥ ३२ ॥

सू० भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ।

१ । ३ । ३३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तत्र सिद्धान्तमाह, मध्वादिष्वपि सूर्य-
वस्वादीनामधिकारसद्भावं बादरायणोमन्यते । हि
यतस्तेषां स्वान्तर्यामिब्रह्मोपासनेन कल्पान्तरेऽपि
स्वाधिकारप्राप्तिपूर्वकब्रह्मलिप्सासम्भवोऽस्ति ॥ ३३॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं जैमिनेर्मतमनूद्य तन्निराचिकीर्षुर्भग-
वान्स्वमतमाह —

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः । मध्वादिषूपासनास्वपि
सूर्यवस्वादीनां भावमधिकारसद्भावं भगवान्बादरा-
यणोमन्यते । हि यतः आदित्यवस्वादीनामपि-
सतामिह स्वान्तर्यामिब्रह्मोपासनेन कल्पान्तरेऽ-
प्यादित्यवसुत्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मलिप्सासम्भवो-
ऽस्ति । तथाचात्र कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपास-

नस्य विधीयमानत्वाद्वस्वादित्यादिशब्दानां स्वान्तर्यामिब्रह्मपर्यन्तत्वेन वस्वादीनामेवोपास्यत्वं, प्राप्यत्वं, च सम्भवतीति. "यएतां ब्रह्मोपनिषदं वेदे"त्युपसंहारस्य वस्वादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वे मानत्वात् । एवं च मध्वाद्युपासनास्वपि ब्रह्मण एवोपास्यत्वात् । "तद्देवाज्योतिषांज्योति"रिति श्रुतिरपि सङ्गता । नच मधुविद्याफलस्य वसुत्वादिप्राप्तेः सिद्धत्वेनार्थित्वासम्भवः । लोके धनिनामेव सतां जन्मान्तरे धनादिप्रेप्सादर्शनात् । तस्मान्मध्वादिषु देवानामधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

इति मध्वाधिकरणम् । ८ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं प्राप्ते आह —

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ।

तुः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः । मध्वाद्युपासनास्वपि वस्वादीनांभावमधिकारसद्भावं भगवान् बादरायणोमन्यते । हि यतआदित्यादीनामपि सतामिह स्वान्तर्यामिब्रह्मोपासनेन कल्पान्तरेऽप्यादित्यवसुत्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मलिप्सासम्भवोऽस्ति । तथा चात्र कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपासनस्य विधीयमानत्वाद्वस्वादित्यादिशब्दानां स्वान्तर्यामिब्रह्मपर्यन्तत्वेन वस्वादीनामेवोपास्यत्वं, प्राप्यत्वं, च सम्भ-

वतीति । "यएतां ब्रह्मोपनिषदं वेदे" त्युपसंहारस्य वस्वादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वे मानत्वात् । एवं च मध्वाद्युपासनास्वपि ब्रह्मण-एवोपास्यत्वात् । "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरि" तिश्रुतिरपि सङ्गता । नच मधुविद्याफलस्य वसुत्वादिप्राप्तेः सिद्धत्वेनार्थित्वासम्भवः । लोके धनिनामेव सतां जन्मान्तरे धनादिप्रेप्साद‌र्शनात् ॥ ३३ ॥

इति मध्वाधिकरणम् । ८ ।

सू० शुगस्य तदनादरश्रवणा-त्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । १ । ३ । ३४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

छान्दोग्ये मुमुक्षौ गुरुप्रयुक्तं शूद्रपदमालोच्य शूद्रोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियते इति नाशङ्कनीयमस्य मुमुक्षोर्जानश्रुतेर्हंसप्रयुक्तानादरवाक्यश्रवणात् । तदैव गुरुं प्रत्याद्रवणात् शुक् सञ्जाता इति शूद्रेति सम्बोधनेन सूच्यते ॥ ३४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

बृहदारण्यके "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत" इतिश्रुतौ देवशब्दोक्त्या देवानामप्यधिकारो-यथोक्तस्तथा छान्दोग्येपि मुमुक्षौ जानश्रुतौ शूद्रशब्दश्रुत्या ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यऽधिकारो-

ऽस्ति? नवे? तदिदानीं विचार्यते —

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि।

छान्दोग्ये सम्वर्गविद्यायाम् "अहहारे त्वा शूद्र! तवैव सह गोभिरस्तु आजहारेमाः शूद्र"-त्यत्र शूद्रशब्दोक्त्या शूद्रस्याप्यधिकारः सम्भाव्यते तस्याप्यर्थित्वादिसम्भवात्। तस्य ब्रह्मस्वरूपादिज्ञानं चेतिहासादिश्रवणेन भविष्यति "श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत"इत्यादिपर्वोक्तेः "सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः" इति हरिवंशोक्तेश्च तस्यापि तच्छ्रवणानुज्ञानात् "तस्माच्छूद्रोयज्ञेनावक्लृप्त"इतिनिषेधस्तु तस्याग्निसाध्ययज्ञादिकर्मानधिकारमात्रविषयः नतु विद्यानधिकारे हेतुः। विद्याया मनोवृत्तिसाध्यत्वात् विदुरादिषु सलभादिषु स्त्रीषु च ब्रह्मविद्यादर्शनाच्चेति प्राप्ते, उच्यते। न खलु शूद्रोब्रह्मविद्यायामधिक्रियते ब्रह्मस्वरूपतदुपासनोपायज्ञानाभावेनासमर्थत्वात्। ब्रह्मोपासनस्य मनोवृत्तिमात्रनिर्वर्त्यत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपादिज्ञानस्योपनयनपूर्वकवेदाध्ययनजन्यत्वात् शूद्रस्योपनयनविध्यविषयत्वात्सामर्थ्या-

वतीति । "यएतां ब्रह्मोपनिषदं वेद"त्युपसंहारस्य वस्वादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वे मानत्वात् । एवं च मध्वाद्युपासनास्वपि ब्रह्मण एवोपास्यत्वात् । "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरि"तिश्रुतिरपि सङ्गता । नच मधुविद्याफलस्य वसुत्वादिप्राप्तेः सिद्धत्वेनार्थित्वासम्भवः । लोके धनिनामेव सतां जन्मान्तरे धनादिप्रेप्सादर्शनात् ॥ ३३ ॥

इति मध्वाधिकरणम् । ८ ।

सू० शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १ । ३ । ३४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

छान्दोग्ये मुमुक्षौ गुरुप्रयुक्तं शूद्रपदमालोच्य शूद्रोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियते इति नाशङ्कनीयमस्य मुमुक्षोर्जानश्रुतेर्हंसप्रयुक्तानादरवाक्यश्रवणात् । तदैव गुरुं प्रत्याद्रवणात् शुक् सञ्जाता इति शूद्रेति सम्बोधनेन सूच्यते ॥ ३४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

बृहदारण्यके "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यते"तिश्रुतौ देवशब्दोक्त्या देवानामप्यधिकारो यथोक्तस्तथा छान्दोग्येपि मुमुक्षौ जानश्रुतौ शूद्रशब्दश्रुत्या ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यऽधिकारो-

ऽस्ति ? नवे ? तीदानीं विचार्यते —

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ।

छान्दोग्ये सम्वर्गविद्यायाम् "अहहारे त्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिरस्तु आजहारेमाः शूद्रे"-त्यत्र शूद्रशब्दोक्त्या शूद्रस्याप्यधिकारः सम्भाव्यते तस्याप्यर्थित्वादिसम्भवात् । तस्य ब्रह्म-स्वरूपादिज्ञानं चेतिहासादिश्रवणेन भविष्यति "श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत" इत्यादि-पर्वोक्तेः "सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः" इति हरिवंशोक्तेश्च तस्यापि तच्छ्रवणानुज्ञानात् "तस्माच्छूद्रोयज्ञेनावक्लृप्त" इतिनिषेधस्तु तस्याग्निसाध्ययज्ञादिकर्मानधिकारमात्रविषयः नतु विद्यानधिकारे हेतुः । विद्याया मनोवृत्तिसाध्यत्वात् विदुरादिषु सलभादिषु स्त्रीषु च ब्रह्मविद्यादर्शनाच्चेति प्राप्ते, उच्यते । न खलु शूद्रोब्रह्मविद्यायामधिक्रियते ब्रह्मस्वरूपतदुपासनोपायज्ञानाभावेनासमर्थत्वात् । ब्रह्मोपासनस्य मनोवृत्तिमात्रनिर्वर्त्यत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपादिज्ञानस्योपनयनपूर्वकवेदाध्ययन-जन्यत्वात् शूद्रस्योपनयनविध्यविषयत्वात्सामर्थ्या-

भावेऽर्थित्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । कर्मविधेरिवो-पासनविधीनामपि त्रैवर्णिकविषयत्वात् कर्मस्विव विद्यास्वपि निषेधस्य तुल्यत्वम् । "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि"तिवचनात् इतिहासादीनामपि स्वाध्यायसिद्धज्ञानोपबृंहकत्वान्न ततोऽप्यस्य ज्ञानलाभः । श्रवणानुज्ञानं तु शूद्रस्य पापनाशपूर्वकैहिकामुष्मिकाभ्युदयार्थं नोपासनार्थम् । विदुरादीनां तु जन्मान्तरप्राप्तज्ञानाप्रमोषाद्ज्ञानवत्त्वं प्रारब्धवशाच्चेदृशं जन्मेति ज्ञेयम् । तस्माच्छूद्रस्य ब्रह्मविद्यायां नाधिकारः । श्रौतं शूद्रपदं त्वेवं व्याख्येयमित्याह भगवान्सूत्रकारः शुगित्यादिना । हि यतः अस्य जानश्रुतेः पौत्रायणस्याब्रह्मज्ञतया "कम्व-*रएनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे" ति हंसप्रयुक्तानादरवाक्यश्रवणात्तदैव ब्रह्मज्ञं रैक्कं सयुग्वानं प्रत्याद्रवणात् शुक् सञ्जातेति सूच्यते । अतोऽशूद्रेऽपि शूद्रेति मुनिप्रयुक्तं सम्बोधनं मां धनदानेन वशीकृत्य ब्रह्मविद्यां मत्तोगृहीतु-

---

* कम् उ अरे एनमिति पदानि ।

मागतोऽयं जानश्रुतिः कृतकृत्यं सर्वज्ञं मां न जानातीति स्वस्य सर्वज्ञत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि "जानश्रुतिः पौत्रायणोधर्मज्ञोराजर्षिः आसीत् । तस्य राज्ञोगुणगणयन्त्रिताः सन्तोदेवर्षयोहंसा भूत्वाऽस्मदुपालम्भमवधार्यायं जानश्रुतिर्ब्रह्म-ज्ञस्य रैकस्य समीपं गत्वा ब्रह्मविद्भविष्यतीत्यभिप्रायवन्तो ग्रीष्मे प्रासादोपरि शयानस्य राज्ञ उपरि मालाकाराः सन्तोजग्मुस्तत्राग्रगं-हंसं तदनुगो हंसः साद्भुतमभ्युवाच । भो भो भल्लाक्ष ! भल्लाक्ष ! अस्य राज्ञो जानश्रुतेर्द्युलोकं व्याप्य विद्यमानं तेजो न पश्यसि किं ? तत्तेज-स्त्वां धक्ष्यति । अतस्तदतिलङ्घ्य मागच्छे "ति स्वानुगवचनं श्रुत्वाऽग्रगोहंसः प्रत्युवाच "कम्वर-एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्थे"ति । एनं जानश्रुतिं सयुग्वानं रैकमिवात्थ युग्वा शकटी तया सह वर्त्तते यो भगवान् ब्रह्मवित् रैकस्तद्विधं ब्रवीषि । सयुग्वानमिति तत्प्राप्त्यर्थं तल्लिङ्गं सूचि-तम् । अथ जानश्रुतिरपि हंसोक्तानादरवाक्यं श्रुत्वा निशापाये स्वपुरुषद्वारा रैक्वं निश्चित्य गवां षट्शतानि हारमश्वयुक्तं रथं चादाय रैक्वं

मुनिमुपससाद। उपसद्य चोवाच। हेरैक! इदं सर्वं गवादि गृहीत्वानुशाधि मां भगवन्नि ! ति रैक उवाच। "अहहारे" इत्यादि हे शूद्र! गोभिः❀सहितः रथादिधनपूगः खलु तवैवास्तु। हे शूद्रेति असकृत् सम्बोधयामास च। शोचतीति शूद्रः। "शुचेर्दश्चे"ति रक्प्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य दकारः। इति विद्योपदेशयोग्यत्वख्यापनार्थं शोकएवास्य जानश्रुतेः रैक्केण सूचितोन जातियोगइत्यर्थः॥ ३४॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि।

श्रुतौ देवशब्दोक्त्या देवानामप्यधिकारोयथोक्तस्तथा"अहहहारे त्वा शूद्र! आजहारेमाः शूद्र"इत्यादौशूद्रशब्दोक्त्या शूद्रस्यध्यधिकारः सम्भाव्यते, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्। तत ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारज्ञानं चेतिहासपुराणादितः स्यात "श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः"इति तस्यापि तच्छ्रवणानुज्ञानात्। अनग्नित्वं तु तस्याग्निसाध्ययज्ञादिकर्मानधिकारमात्रे हेतुर्नविद्याधिकारनिषेधपरम्। विदुरादिषु ब्रह्मविद्यादर्शनाच्चेति प्राप्ते, उच्यते। न शूद्रस्तस्यामधिक्रियते ब्रह्मस्वरूपतदुपासनोपायज्ञानाभावेनासमर्थत्वात् ब्रह्मोपासनस्य मनोवृत्तिमात्र-

---

❀ हारेत्वाहारेमाच। इत्यधिकपाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते।

निर्वर्त्यत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपादिज्ञानस्योपनयनपूर्वकवेदाध्ययनजन्यत्वात् शूद्रस्योपनयनविध्यविषयत्वात् सामर्थ्याभावेऽर्थित्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । कर्मविधेरिवोपासनविधीनामपि त्रैवर्णिकविषयत्वात् कर्मस्विव विद्यास्वपि निषेधस्य तुल्यत्वम् । इतिहासादीनामपि स्वाध्यायसिद्धज्ञानोपबृंहकत्वान्न ततोऽप्यस्य ज्ञानलाभः । श्रवणानुज्ञानं तु पापनाशादिफलार्थं नोपासनार्थम् । विदुरादीनां तु जन्मान्तरप्राप्तज्ञानाप्रमोषादुत्पन्नज्ञानवत्त्वं प्रारब्धवशाच्चेदृशजन्मेति । यत्तु सम्वर्गविद्यायां शूद्रशब्दोक्त्या शूद्राधिकारः सम्भाव्यते, इति तन्नेत्याह, शुगिति । हि यतोऽस्य जानश्रुतेः पौत्रायणस्याब्रह्मज्ञतया "कम्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे"ति हंसोकानादरवाक्यश्रवणात्तदैव ब्रह्मज्ञं रैक्कं प्रत्याद्रवणात् शुक् समजातेति सूच्यते । अतोऽशूद्रेपि शूद्रेति सम्बोधनं स्वस्य सर्वज्ञत्वज्ञापनार्थम् । न चतुर्थवर्णत्वेन शोचतीति शूद्रः । "शुचेर्दश्चे"ति रक्प्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य दकारइतिविद्योपदेशायोग्यत्वख्यापनार्थं शोकएवास्य रैक्केण सूचितोन जातियोगस्त्वर्थः ॥ ३४ ॥

सू० क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ।१।३।३५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे"

इत्युत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण सह समभिहाररूपलिङ्गाज्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्यावगते-र्नजानश्रुतिः शूद्रः ॥ ३५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतश्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वं गम्यत-इत्याह —

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ।

शुगेवास्य सञ्जाताऽतोमुनिना शूद्रेत्युक्तौ जानश्रुतेर्न शूद्रत्वं जातिनिबन्धनम् । कुतः "क्षत्रियत्वावगतेः" तथाहि उपक्रमे "बहुदायी बहुपाक्य"-इत्यादिना दानपतित्वबहुपक्वान्नदायित्वप्रतीतेः "क्षत्तारमुवाचे"ति क्षत्तृप्रेषणात् रैक्वाय गोनिष्करथकन्यादिदानाच्चास्य क्षत्रियत्वावगमाच्च। एवमुपक्रमवाक्यगतं जानश्रुतेः क्षत्रियत्वसाधकं लिङ्गमुक्त्वा सम्वर्गविद्यावाक्यशेषगतं लिङ्गं दर्शयति काकाक्षिन्यायेन । चकारउभयान्वयी, "उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गाच्चे"ति उत्तरत्र सम्वर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेन प्रसिद्धक्षत्रिययाजकसाहचर्यान्निश्चितेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिनाम्ना सह समुच्चारणाल्लिङ्गाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमगम्यते । तथाहि "अथ ह शौनकं

च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिवि-ष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे"इति वाक्यशेषे चैत्ररथोऽभिप्रतारिनामकः सङ्कीर्त्यते । अग्रमर्थः सूदेन महानसाधिष्ठात्रा परिविष्यमाणौ परि-सेव्यमाणौ कौ इत्यपेक्षायामाह श्रुतिः । "शुन-कापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितम् अभिप्रतारिना-मकं कक्षसेनापत्यं च राजानं तौ हि यदा भोक्तुमुपविष्टौ तदा भिक्षितवानिति । ननु कथम-भिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वमिति चेदुच्यते, कापेयेन-चित्ररथयाजकेन योगात्तथात्वम् । एतेन "वैचित्र-रथं कापेयाः अयाजयन्नि"ति श्रुतौ चित्ररथ-पुरोहितत्वं कापेयानां प्रसिद्धम् एतेन ह्विगात्रे-णेत्यर्थः । ननु चित्ररथपुरोहितसहचरत्वेनाभि-प्रतारिणो भवतु चैत्ररथत्वम्, तस्य क्षत्रियत्वे किम्मानामितिचेत् "तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्र-पतिरजायते"ति श्रुतिर्मानम् । तस्माच्चित्ररथादि-त्यर्थः । उपसंहारे क्षत्रियनिश्चये उपक्रमे ऽपि जानश्रुतिः क्षत्रियइति सूत्रार्थः । एकस्यां विद्यायां समानजातीयानां प्रायेण सङ्कीर्तनसम्भवात् । किञ्चोपसंहारे कापेयब्राह्मणसहचरत्वादभिप्रता-

रिणः क्षत्रियत्वे निश्चिते, उपक्रमे रैक्वसंसर्गा- ज्जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं निश्चितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ।

इतश्च जानश्रुतौ न शूद्रत्वजातियोगः । उपक्रमे "बहुदायी बहुपाक्य" इत्यादिना दानपतित्वबहुतरपक्वान्नदायित्वप्रतीतेः । "क्षत्तारमुवाचे"ति क्षत्तृप्रेषणात् रैक्वाय गोनिष्करथकन्यादिदाना- च्चास्य क्षत्रियत्वावगमाच्च । उत्तरत्रच सम्वर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्र- रथेनाभिप्रतारिनाम्ना क्षत्रियेण सह समुच्चारणाल्लिङ्गादस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्ष"इति हि वाक्यशेषः । कापेयसहचारिणश्चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वं चावगम्यते । "एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्नि"ति । "तस्माच्चैत्ररथोनामैकः क्षत्रपतिरजायत" इत्यन्यत्र श्रवणात् । एवं चास्यां ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयदर्शनाद्रैक्वादन्योजानश्रुतिरपि क्षत्रिय- एव न चतुर्थवर्ण इति ॥ ३५ ॥

सू॰संस्कारपरामर्शात्तदभावा- भिलापाच्च १ । ३ । ३६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्याप्रदेशे "तं होपनिन्ये"इत्यादिनोप-

नयनसंस्कारपरामर्शात् "शूद्रश्चतुर्थोवर्णा एकजाति-र्नच संस्कारमर्हतीति" "तदभावाभिलापाञ्च" विद्यायां शूद्रो नाधिक्रियते ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ।

पूर्वत्र शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारोयुक्त्या साधितोऽथ श्रुत्यादिभिस्तस्यानधिकारउच्यते । शूद्रस्य न विद्याधिकारः । कुतः "संस्कारपरामर्शात्" विद्योपदेशप्रदेशेषु "तं होपनिन्ये" इत्यादिषूपनयन-संस्कारपरामर्शात् । तर्हि शूद्रस्याप्युपनयनं कल्प्यतां ? नेत्याह "तदभावाभिलापाच्च" "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्नच संस्कारमर्हति" "शूद्रश्चतुर्थोवर्णा-एक जाति" रित्यादिना शूद्रस्योपनयनादिसंस्कारा-भावकथनादित्यर्थः । इतरेषां तु "अष्टवर्षं ब्राह्मण-मुपनयीत । एकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्य" मित्युपनयनमभिधीयते, तत्परामर्शोविद्याप्रदेशेषु सङ्गच्छते ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ब्राह्मणसाहचर्येण जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतेर्न शूद्रोधिका-रीति युक्त्या साधितं श्रुत्यादिभिरनुगृह्य दर्शयति —

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ।
विद्योपदेशप्रदेशेषु "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत एकादशे राजन्यं द्वादशे वैश्य"मिति "उपत्वा नेष्ये तं होपनिन्ये" इत्यादिपूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य च "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । शूद्रश्चतुर्थोवर्णएकजातिर्नच संस्कारमर्हती"-त्यादिषु "तदभावाभिलापात्" च न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।

१ । ३ । ३७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

किञ्च गौतमस्य जाबालेः शूद्रत्वाभावनिर्णये सति तमुपनेतुमनुशासितुं प्रवृत्तेः शूद्रस्यानधिकारएवात्र ॥ ३७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतश्च न शूद्रस्याधिकारइत्याह —

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।

मृतपितृकोमुमुक्षुर्गुरूपसदनं करिष्यन्गोत्रज्ञानार्थं जाबालोमातरं पप्रच्छ, "किं गोत्रः? अहमस्मीति" । सापि गोत्रमजानन्ती प्रत्युवाच "न जानामीति" जाबालोऽपि "हे भगवन्! त्वयि ब्रह्मचर्यं चर्तुमिच्छामीति" गौतममुपसद्योवाच । तत-

स्तेन किं गोत्रः? असीति पृष्टो जाबालश्चाह, "नाहमेमेतद्वेद भो ! यद्गोत्रोऽहमस्मी"त्यादि । एवं सत्यवचनेन जाबालेनोक्ते सति "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती"ति जाबाले शूद्रत्वाभावस्य निर्धारणे निर्णये सति "समिधं सौम्य ! आहर उप त्वा नेष्ये न सत्यादगा" इति जाबालमुपनेतुमनुशासितुं च गौतमस्य प्रवृत्तेर्विद्यायां शूद्रो नाधिक्रियते ॥३७॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।

"नाहमेतद्वेद भो ! यद्गोत्रोऽहमस्मी"त्यादिना जाबालेनोक्ते सति "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती"ति जाबाले शूद्रत्वाभावस्य निर्धारणे निर्णये सति तमुपनेतुमनुशासितुं च गौतमस्य प्रवृत्तेश्च नाधिकारः शूद्रस्य ॥ ३७ ॥

सू० श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् । १ । ३ । ३८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

शूद्रो नाधिक्रियते "शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमि"त्यादिना तस्य वेदश्रवणादि प्रतिषेधात् ॥३८॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ।

इतोऽपि न शूद्रस्याधिकारः । कुतः ? "पद्युह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्, तस्माच्छूद्रोबहुपशुरयज्ञीय" इत्यादिना शूद्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधात् । पद्युपादयुक्तं सञ्चारत्तमं एतत् एतादृशं यत् श्मशानं स शूद्र इत्यर्थः । यस्य समीपेऽध्ययनमपि न कर्त्तव्यम् । तस्य वेदश्रवणं, तदध्ययनं, तदर्थज्ञानं, तदुक्तधर्मानुष्ठानं च, सुतरां निषिद्धमस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ।

"पद्युह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यं तस्माच्छूद्रोबहुपशुरयज्ञीयः"इत्यादिना शूद्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधात् नास्याधिकारः । अनुपश्रृण्वतोऽध्ययनतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानामसम्भवात्तान्यपि प्रतिषिद्धान्येव । ३८ ॥

सू० स्मृतेश्च ।१।३।३९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"नचास्योपदिशेद्धर्ममि"त्यादिस्मृतेश्च ॥३९॥

वेदान्तकौस्तुभः।

स्मृतेश्च॥

"नचास्योपदिशेद्धर्मं नचास्य व्रतमादिशेत्।
न शूद्राय मतिं दद्यादि"ति स्मृतेश्च ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

स्मृतेश्च।

"नचास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्। न शूद्राय मतिं दद्यादि"तिच "अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणमुच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद"इति च शूद्रस्य श्रवणादिनिषेधस्मरणाच्च। ३६।

सू० कम्पनात्। १। ३। ४०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

प्रमितः परः पुरुषः प्रतिपत्तव्यः सर्वजगत्कम्पकत्वान्महद्भादिभ्यश्च ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

शब्दादेवप्रमित इत्यङ्गुष्ठप्रमितपुरुषविचारे प्रसङ्गात्प्राप्तमधिकारविचारं समाप्य प्रकृतं समापयति —

कम्पनात् ।

प्रमितइत्यनुवर्त्तते । कठवल्ल्यामङ्गुष्ठमात्रपुरुषप्रकरणे "यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राणएजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं यएतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती" ति श्रूयते । तत्र प्राणशब्दितः प्रमितोऽङ्गुष्ठपरिमाणकः परएव । कुतः? "कम्पनात्" स्वस्मान्निःसृतस्य कृत्स्नस्य जगतः कम्पनहेतुत्वात् ब्रह्मापरपर्यायमहत्पदप्रयोगाच्च । "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति सर्वभयहेतुभूतप्रतिपादकभयशब्दाच्च स्वविषयकज्ञानवताममृतहेतुत्वाच्च ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं समापयति —

कम्पनात् ।

"यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राणएजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती"ति कठवल्ल्यामङ्गुष्ठमात्रप्रकरणे स्वस्मान्निःसृतस्य कृत्स्नस्य जगतोमहाभयानकोद्यतवज्रवत् कम्पनात्कम्पकत्वाद्धेतोः प्राणशब्दितः अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मैवेति निश्चीयते । पूर्वोत्तरवाक्ययोस्तस्यैव निर्दिश्यमानत्वात् तज्ज्ञानेन मोक्षश्रवणाच्च ॥ ४० ॥

सू० ज्योतिर्दर्शनात् । १।३।४१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तस्य भासे"ति ज्योतिर्दर्शनात्प्रमितः पुरुषः परः ॥ ४१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ज्योतिर्दर्शनात् ।

कठवल्ल्यामेवाङ्गुष्ठप्रमितपुरुषप्रकरणे प्राणावाक्यात्प्राक् श्रूयते । "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् नेमाविद्युतोभान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति वाक्ये भाःशब्दवाच्यस्य परमात्मासाधारणस्य ज्योतिषोदर्शनादप्यङ्गुष्ठमात्रः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् । ६

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ज्योतिर्दर्शनात् ।

तत्रैवाङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणे प्राणवाक्यात्प्राक् "न तत्र सूर्यो भाती"त्यादिवाक्ये भासाशब्दवाच्यस्य परमात्मासाधारणस्य ज्योतिषोदर्शनादप्यङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इत्यपशूद्राधिकरणम् ।९।

सू० आकाशोऽर्थान्तरत्वादि-व्यपदेशात् १ । ३ । ४२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते"त्यत्राकाशशब्दवाच्यः पुरुषोत्तमः । कुतः ? मुक्तात्मनः जीवात्परमात्मनो नामरूपोपलक्षितनिखिलनामरूपवद्वस्तुनिर्वोढृतया ऽर्थान्तरत्वेन व्यपदेशात्, ब्रह्मत्वामृतत्वादिव्यपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं शब्दादेव प्रमितइत्यनेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता प्रासङ्गिकाधिकरणान्ते पुनर्दृढीकृताऽथेदानीं परमात्मनोऽसङ्गत्वसर्वगतत्वकथनायाकाशश्रुतिस्तस्मिन्नीयते —

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ।

छान्दोग्ये "आकाशोह वै नामरूपयोर्निर्वहिता, ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं सआत्मे "ति श्रूयते । तत्र संशयः किमत्राकाशब्देन भूताकाश?- उत संसारबन्धनिर्मुक्तोजीवः ? आहोस्वित परमा-

त्मा?ब्रह्म इति भूताकाशोगृहीतव्यः आकाश-शब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेरिति चेन्नात्मशब्दात् । किं तर्हि प्रतिपत्तव्यम्, मुक्तजीव:?इति । कुत:? "अश्वइव रोमाणि विधूये"त्यादिना मुक्तजीवस्यैव पूर्वं-प्रकृतत्वात् । "ते यदन्तरे"ति ते नामरूपे यस्मा-ज्जीवात्संसारविमुक्तादन्तरा बाह्येत्यर्थः । "यथा नद्योनामरूपे विहाय" इत्यादिना मुक्तावस्थायां प्रसिद्धनामरूपपरित्यागसम्भवाच्च मुक्तात्मनआ-विर्भूतज्ञानवत्तयाऽऽकाशशब्दस्यापि तत्रोपपन्न-त्वात् । "तद्ब्रह्म तदमृतमि" तिमुक्तावस्थो-च्यतइतिप्राप्ते–ब्रूमः । आकाशशब्दार्थोऽत्रपर-मात्मा भवितुमर्हति । कुत:? "अर्थान्तरत्वादि-व्यपदेशात्" आकाशशब्दार्थस्य "ते यदन्तरे" त्यनेन नामरूपास्पृष्टस्यैव "नामरूपयोर्निर्व-हिते"ति नामरूपनिर्वोढुर्नामरूपनिर्वोढृत्वशून्याद-र्थादर्थान्तरत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः । बद्धावस्थायां-जीवस्य कर्माधीनतया नामरूपे भजतः स्वयं नामरूपे निर्वोढुं व्याकर्त्तुमशक्यत्वान्मुक्तावस्थायां च जगद्व्यापारासम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुतरां नामरूपनिर्वोढृत्वासम्भवाच्च । परमात्मनस्तु सर्व-

जगन्निर्मितिकुशलस्य "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य, नामरूपे व्याकरवाणि, तस्मादेतन्नामरूपमन्नं च जायते सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" इत्यादिश्रुत्यैव तन्निर्वोढृत्वं सुप्रतिपन्नम् । आदिपदार्थस्य नित्याविर्भूतबृहत्त्वामृतत्वादिभगवद्साधारणधर्मस्य व्यपदेशाच्च । नापि पूर्वं मुक्तः प्रकृतः "ब्रह्मलोकमभिसम्भवानी"ति ब्रह्मलोकशब्दितपरमात्मनएव प्रकृतत्वात् आकाशशब्दस्यापि व्यापकत्वेनासङ्गत्वेन च परमात्मन्येव प्रसिद्धत्वाच्च ॥ ४२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ।

"आकाशोह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं सआत्मे"ति छन्दोगैः पठ्यते । तत्र सन्देहः । किमिहाकाशशब्देन संसारबन्धविनिर्मुक्तोजीवः ? उत परमात्मे?ति "अश्वइव रोमाणि विधूये"त्यादिना मुक्तस्यैव पूर्वं प्रकृतत्वान्मुक्तजीवइति पूर्वः पक्षः । "ते यदन्तरे"ति च नामरूपविमुक्तस्योक्तेः नामरूपनिर्वोढृत्वस्य च तत्र भूतपूर्वगत्यासम्भवात् मुक्तात्मनोऽसङ्कुचितज्ञानप्रकाशवत्तयाऽऽकाशशब्दस्यापि तत्रोपपन्नत्वात् । "तद्ब्रह्म तदमृतमि"तिमुक्तावस्थोच्यतेइतिप्राप्ते, उच्यते । आकाश

शब्दितः परमात्मा, कुतः ? "ते यदन्तरे"ति नामरूपास्पृष्टस्यैव नामरूपनिर्वोढृत्वोक्तिर्बद्धमुक्तजीवादर्थान्तरमन्यमाकाशशब्दवाच्यं परमात्मानं व्यपदिशति। बद्धस्य कर्माधीनतया नामरूपे भजतः स्वयं ते निर्वोढुं व्याकर्तुमशक्यत्वात्। मुक्तस्य तु जगद्व्यापारासम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् नतरां तन्निर्वोढृत्वम्। परमात्मनस्तु निखिलविश्वनिर्मितिप्रवीणस्य "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तस्मादेतन्नामरूपमन्नं च जायते, सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरोनामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते"इत्यादिश्रुत्यैव तन्निर्वोढृत्वं सुप्रतिपन्नम्। आदिना निरुपाधिकबृहत्त्वामृतत्वात्मत्वादिव्यपदेशो गृह्यते। नापि पूर्वं मुक्तः प्रकृतः, "ब्रह्मलोकमभिसम्भवानी"ति ब्रह्मलोकशब्दितपरमात्मनएव पूर्वं प्रकृतत्वात्। आकाशशब्दस्यापि व्यापकत्वेनासङ्गत्वेन च, परमात्मन्येव प्रसिद्धत्वात्। अतआकाशः परमात्मैवेति ॥ ४२ ॥

सू० सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन १।३।४३

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अज्ञात्सर्वज्ञस्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपर्यालोचनया परमात्मनोऽर्थान्तरत्वासम्भवात्कथमुच्यते "अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादि"ति चेत्सत्यम्, ब्रह्मांशभूतस्य

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि स्वासाधारणधर्मवत्त्वेन भेदोऽपि दुर्वार इत्याह भगवान्सूत्रकारः —

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।

व्यपदेशादित्यनुवर्त्तते । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि"ति सुषुप्तौ "प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढउत्सर्जन् याती" त्युत्क्रान्तौ चाल्पज्ञाज्जीवाद्भेदेन सर्वज्ञतया परमात्मनो व्यपदेशात् । अन्वारूढोऽधिष्ठितः उत्सर्जन् घोरान्शब्दान् हिक्कशब्दान् वा कुर्वन् नहि स्वपतउत्क्रामतोवाऽज्ञस्य तदैव प्राज्ञेन स्वेनैव सता परिष्वङ्गान्वारोहौ सम्भवतः, नच जीवान्तरेण तस्यापि सार्वज्ञ्याऽसम्भवात् ॥ ४३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु स्यादेतत् । प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मैव नास्ति "अयमात्मा ब्रह्म, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति, तत्त्वमसी" त्यादिनैक्योपदेशात् । "नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति द्वैतप्रतिषेधाच्चातः प्रकृतान्मुक्तादपि जीवादभिसम्भवितुरभिसम्भाव्योब्रह्मलोकोनार्थान्तरभूतः । भेदव्यपदेशस्तु घटाकाशादिवदुपाधिकृतइति चेत्तत्राह —

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।

व्यपदेशादित्यनुवर्त्तते । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तोन वाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरमि"तिसुषुप्तौ "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जन् याती"त्युत्क्रान्तौ चाज्ञाज्जीवात् भेदेन सर्वज्ञतया परमात्मनोव्यपदेशात् । अन्वारूढोऽधिष्ठितः उत्सर्जन् घोरान् शब्दान् हिक्काशब्दान् वा कुर्वन् नह्यि स्वपंतउत्क्रामतोवाऽज्ञस्य तदैव प्राज्ञेन स्वेनैव सता परिष्वङ्गान्वारोहौ सम्भवतः, नच जीवान्तरेण तस्यापि सार्वज्ञ्यासम्भवात् ॥ ४३ ॥

सू० पत्यादिशब्देभ्यः।१।३।४४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

" सर्वस्याधिपतिः, सर्वस्येशानः" इत्यादिशब्देभ्यो जीवाद्भेदेन परमात्मनो व्यपदेशात्स एवाकाश इति स्थितम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदमेवाह —

पत्यादिशब्देभ्यः ।

जीवपरमात्मनोर्भेद एव । कुतः? "पत्यादि-शब्देभ्यः"। "सर्वस्याधिपतिः, सर्वस्यवशी, सर्वस्येशानः, सर्वमिदं प्रशास्ति, एषसर्वेश्वर" इत्यादिभ्यः। प्रागदर्शितावपि भेदाभेदौ विस्तरतोऽग्रे वक्ष्यामः। तस्मादर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादाकाशशब्दार्थः परमेश्वरएवेति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

इति अर्थान्तरत्वाधिकरणम् । १० ।

इति श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसा-भाष्ये वेदान्तकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतश्च जीवादन्यः परमात्मेत्याह —

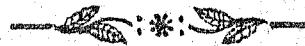
पत्यादिशब्देभ्यः ।

"सर्वस्याधिपतिः, सर्वस्य वशी, सर्वस्येशानः, सर्वमिदं प्रशास्ति, यदिदं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एषभूताधिपतिरेषभूतपालः, एष सेतुर्विधरणएषां लोकानामसम्भेदाय" इत्यादिनोत्तरत्रापि पत्यादिशब्दाः परिष्वञ्जकं परमात्मानमेव व्यपदिशन्ति। तैश्चमुक्तजीवादप्यन्यः परमात्मेति निश्चीयते। नहि सर्वाधिपतित्वसर्वेशितृत्वसर्वप्रशास्तृत्वसर्वेश्वरत्वजगद्विधरणादिकं मुक्तावस्थेऽपि जीवे वक्तुं शक्यते तस्य जगद्व्यापारप्रतिषेधात्। औपाधिकभेदस्तु पूर्व-

प्रत्युक्तः । एकत्वोपदेशस्तु परमात्मनः सर्वव्यापकत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वाधारत्वसर्वकारणत्वादिमत्तया चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य जगतस्तु तद्व्याप्यत्वतन्नियम्यत्वतदाधेयत्वतत्कार्यत्वादिमत्तया सर्वदा सर्वत्र तदपृथक्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमत्तया सङ्गच्छते इत्युपरिष्टाद्वक्ष्यामइति ॥ ४४ ॥

इति अर्थान्तरत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीश्रीकेशवभट्टविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ॥

सू० आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १।४।१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ननु "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर"-इत्यत्र कठशाखायामानुमानिकं प्रधानमपि शब्दवदुपलभ्यते इति चेन्न, "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेवे"त्यत्र शरीरस्य रथरूपकविन्यस्तस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणात् । इन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारं प्रतिपादयन्, रूपकपरिकल्पितग्रहणमेव दर्शयति च । वाक्यशेषे "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञानमात्मनि ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनी"ति ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं त्रिपाद्यां चिदचिच्छक्तिमति स्वाभाविकानन्ताचिन्त्यकल्याणगुणगणार्णवे समस्तप्राकृतगुणास्पृष्टे जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुतीनां

समन्वयो दर्शितः । पुनरिदानीं चतुर्थे पादे कापिलतन्त्रसिद्धाऽब्रह्मात्मकप्रधानादिप्रतिपादनशङ्काजनकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं दर्शयन्नुपादेयं च ब्रह्मात्मकं प्रधानं प्रतिपादयन्, क्वचिदव्यक्तादयः शब्दाः प्रधानवाचकाः श्रूयन्तेऽतो न साङ्ख्याभिमतस्य प्रधानस्याशब्दत्वं केवलमानुमानिकत्वम् चेति शङ्कां निराकरोति भगवान्सूत्रकारः ।—

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ।

कठवल्लीषु श्रूयते । "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर" इति तत्र संशयः, अव्यक्तशब्दितमत्र साङ्ख्याभिमतं प्रधानम्? उत शरीरमि?ति। अत्र पूर्वः पक्षः, प्रधानमस्तु महदादिपुरुषान्तस्य कपिलस्मृतिक्रमप्रसिद्धस्यैवेह प्रत्यभिज्ञानात् । ननु सर्ववेदसमन्वयोजगत्कारणे ब्रह्मणि सम्यगुपपादितस्ततोऽन्यत्र प्रतिपादयितुमशक्य इति चेत्सत्यमेकेषां शाखिनामानुमानिकं प्रधानमपि जगत्कारणमस्तु, तदिह काठकानां शाखायामव्यक्तशब्देन प्रधानं गृह्यते इति चेन्न, कस्मात्?

"शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" पूर्ववाक्यस्थशरीरस्यैव रूपकेण विन्यस्तंस्यास्मिन्वाक्येऽव्यक्तशब्देन गृहीतेर्ग्रहणात् । केनचित्सादृश्येन वस्तुनि वस्त्वन्तरकल्पनं रूपकम् । तथाहि "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वाइव सारथेः॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वाइव सारथेः ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्यनेन संसारमार्गस्य पारभूतं विष्णुपदं प्राप्तुमिच्छुं भोक्तृतया प्रधानभूतं रथित्वेन भोगायतनत्वेन गुणभूतं तच्छरीरं रथत्वेन च करणानि बुद्ध्यादीनि यथासम्भवं सार-

यित्वादिना च *रूपयित्वा यथाकुलालस्य घटादि-कर्तृत्वं चक्रदण्डादियुक्तस्यैवोपपद्यते तथात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादयोधर्माः देहेन्द्रियमनोयुक्तस्यैव प्रतीयन्ते न निर्धर्मकस्य, गन्तृत्वाद्यसम्भवात्। भोक्तृत्वोपलक्षितान्कर्तृत्वगन्तृत्वादीन् चेतनधर्मा-नुक्त्वा तदनन्तरमविदुषोऽनियतेन्द्रियस्य संसारा-र्हत्वं, विदुषोनियतेन्द्रियस्य विष्णुपदार्हताञ्चा-भिधाय गम्यञ्च विष्णुपदमित्युक्त्वा ऽनन्तरं च रथादिरूपितशरीरादिषु येभ्योयेषां वशी कार्य-तायां प्राधान्यं तान्युच्यन्ते। "इन्द्रियेभ्यः परा-ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु पराबुद्धि-र्बुद्धेरात्मा महान् परः॥ महतः परमव्यक्तमव्य-क्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिरि"ति। अत्र पुरस्ताद्रथित्वादिनोक्ताः पदार्थाविवक्षितार्थवशात्क्रममनपेक्ष्य निरूप्यन्ते। तत्र रथित्वादिना रूपिता आत्माद्याः स्वस्वशब्दैर्गृ-ह्यन्ते। रथत्वेन रूपितं शरीरं तु परिशेषादव्य-क्तशब्देनोच्यते। तत्र हयत्वेन रूपितेभ्यइन्द्रियेभ्यो-

---

* रूपकतया उक्ता।

गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे पराः उत्कृष्टा इत्यर्थः । वश्येन्द्रियस्यापि विषयसन्निधाने हीन्द्रियाणां पुनः तेषु प्रवृत्तिदर्शनात् । तेभ्योऽपि प्रग्रहरूपितं मनः परम् मनसि विषयाप्रवणे विषयसन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि सारथिरूपिता बुद्धिः परा अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या-अपि रथिरूपितआत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परः सर्वस्यास्यात्मेच्छायत्तत्वात्सएव महानिति च विशिष्यते । ततोऽपि रथरूपितं शरीरं परम् जीवस्य सर्वसाधनप्रवृत्तीनां शरीरायत्तत्वात् । ततोऽपि सर्वात्मा संसाराध्वनः पारभूतः पुरुषः परः। पूर्वोक्तस्य सर्वस्य तदधीनत्वात् । यथोक्ताराधनेन तस्मिन्वशीभूते सति सर्वपुरुषार्थसिद्धिः स्यात् । "या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः"तस्मान्नेह महच्छब्देन प्रधानकार्यभूतोमहान्‌व्यक्तशब्देन च तत्कारणं प्रधानं पुरुषशब्देन च चतुर्विंशतिसङ्ख्याकप्राकृतगणापेक्षया पञ्चविंशकः । साङ्ख्याभिमतः पुरुषोगृह्यते । अस्मिन्नेव पुरुषे जिज्ञास्ये

अनन्तकल्याणगुणगणार्णवे सर्ववेदसमन्वयः । अतः परं वस्त्वभावात् । "पुरुषान्न परं किञ्चिदि"ति-श्रुतेः । "मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये" तिस्मृतेः । पुरुषएव प्राप्यः । "सा काष्ठा सा परा गति"रितिश्रुतेः । "नान्या गतिः कृष्णपदारविन्दा-दि"ति वाक्यार्थकारोक्तेः । "असंयतचित्तैर्दुर्ज्ञेयत्वं संयतचित्तैः सुज्ञेयत्वं च परमपुरुषस्य दर्शयन्, इन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारं च दर्शयन्, रूपक विन्यस्तग्रहणं दर्शयति च वाक्यशेषः । "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते "दृश्यतेत्वग्र्य-या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः, यच्छेद्वा-ङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञानमात्मनि ज्ञानमा-त्मनि महति तद्यच्छेच्छान्तआत्मनी"ति एषः "पुरुषान्न परं किञ्चित्साकाष्ठा सा परा गति"-रित्यनेनोक्तः समानातिशून्योमुक्तगम्यः सर्वज्ञो वासुदेवः सर्वेषु भूतेषु वर्त्तमानोऽपि न प्रका-शते सर्वेषां दृश्योन भवति, तेषां तद्दर्शनानधि-कारात् । अतएव गूढः सन्धिश्छन्दोऽनुरोधात् । "नाहं प्रकाशः सर्वस्ये"ति श्रीमन्मुखोक्तेश्च । सत्य-धिकारे दृश्योऽपि भवतीत्याह । दृश्यतइत्यादिना ।

वागिन्द्रियोपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि मनसी यच्छेत् दैर्घ्यं छान्दसं, तन्मनोज्ञाने आत्मनि बुद्धौ बुद्धेर्ज्ञानत्वमात्मत्वं च जीवसम्बन्धात् । ज्ञानं च आत्मनि महति जीवे तं च शान्ते-सर्वकारणे ब्रह्मणि यदि पूर्वत्र महच्छब्देन महत्तत्त्वं गृहीत्वा तत्प्रत्यासत्त्या तत्कारणं प्रधानमानुमानिकमव्यक्तशब्देन गृह्यते, तर्हि महच्छब्देनात्रापि तद्ग्रहणासम्भवान्महान्तं शान्ते यच्छेदित्यनिष्टापातः स्यादतोवाक्यशेषोऽपि शरीररूपकविन्यस्तग्रहणम् दर्शयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं तावत्प्रथमे पादे मुमुक्षुभिर्मुक्त्युपायतया जिज्ञास्यस्य परस्य ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य जगज्जन्मादिकारणत्वमुक्त्वा तत्प्रधानपुरुषयोरपि वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यते इत्याशङ्क्य, तानि सर्वज्ञं सर्वशक्ति स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिं तमेव प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । द्वितीये, तृतीये, च कानिचित्स्पष्टजीवादिलिङ्गकानि कानिचिदस्पष्टलिङ्गकानि च यानि वाक्यानि तान्यपि सत्यसङ्कल्पसर्वान्तरात्मभूतपरब्रह्मपराणीत्युक्तम । इदानीं चतुर्थे तु पादे कापिलतन्त्रसिद्धा ब्रह्मात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनच्छायानुसारिणां कासुं चिच्छाखासु श्रूयमाणानां वाक्यानां परब्रह्मपरत्व

समन्वयः स्मर्यते । कठवल्लीष्विदं श्रूयते । "महतः परम-व्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति" रिति । तत्राव्यक्तशब्देन कपिलोक्तमप्रधानमथवा शरीरं ? शरीरं ? वेति विचिकित्सायां प्रधानमेवेति पूर्वपक्षः, महदादिपुरुषान्तस्य स्मृतिक्रमप्रसिद्धस्यैवेह प्रत्यभि-ज्ञानात् पंचविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वप्रतिषेधाच्च । शब्दादिहीन-त्वेन न व्यक्तमव्यक्तमितिव्युतपत्तेश्चेति प्राप्ते आह।—

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न,शरीर

रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥

एकेषां कठानां शाखायामानुमानिकमनुमाने भवं प्रधानमपि जगत्कारणत्वेन श्रूयते इति चेत् नेति, कुतः ? शरीरेति अव्यक्त शब्देनात्र शरीरस्यैवरूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तस्यग्रहीतेर्ग्रहणात्। केनचित्सादृश्येन वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तरकल्पनं हि रूपकम्।अयमभा वः पूर्वत्रात्मानं रथिनं विद्धी त्यारभ्य "तद्विष्णोः परमं पदमि"-त्यन्तग्रन्थेन संसारमार्गस्य पारभूतं विष्णुपदं प्राप्तुमिच्छुमुपासकं रथित्वेन तच्छरीरादिकं रथरथांगत्वेन रूपयित्वा "यस्यैते रथादयो-वश्याः सन्ति सएवाध्वनः पारं विष्णुपदं प्राप्नोती"त्युक्त्वानन्तरं रथादिरूपितशरीरादिषु येभ्योयेषां वशीकार्यतायां प्राधान्यं तान्यु-च्यन्ते।"इन्द्रियेभ्यः परा" इत्यादिना।अत्रेन्द्रियादयः पूर्वं रथरूप-कल्पनायां हयादिभावेन रूपिताः स्वस्वशब्दैरेव गृह्यन्ते। रथरूपितं शरीरं तु परिशेषादव्यक्तशब्देनोच्यते।तत्र हयत्वेन रूपितेभ्यइन्द्रि-येभ्योगोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे परा उत्कृष्टाः।वश्ये-न्द्रियस्यापि विषयसन्निधाने इन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् तेभ्योपि प्रग्रहरूपितं मनः परम्।मनसि विषयाप्रवणे विषयसन्निधानस्याप्य-

किञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि रथित्वरूपितआत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परः सर्वस्यात्मेच्छायत्तत्वात्सएव महानिति च विशिष्यते । ततोऽपि रथरूपितं शरीरं परं जीवस्य सर्वसाधनप्रवृत्तीनां शरीरायत्तत्वात् । ततोपि सर्वान्तरात्मभूतः संसाराध्वनः पारभूतः सर्वान्तर्यामितयोपासनसिद्ध्युपायभूतः प्राप्यश्च परमात्मा परः । सर्वस्य पूर्वोक्तात्मपर्यन्तस्य तत्सङ्कल्पाधीनप्रवृत्तित्वान्नतु पञ्चविंशकः तदिदमुच्यते "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सापरा गति" रिति "दैवं चैवात्रपञ्चममि"ति भगवद्गानात् च । दैवमत्रपुरुषोत्तमएव "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" ति वचनात् । तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेवेति । अतोऽत्र न कापिलतंत्रसिद्धप्रधानप्रसङ्गः । नच तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा इन्द्रियेभ्योऽर्थानामर्थेभ्योमनसश्च परत्वकीर्त्तनस्य तद्धेतुतया सांख्यैरस्वीकारात् । बुद्धिशब्देन च महतत्त्वाभिधानं तैरभ्युपगम्यते । तथात्वे महतोमहत्परत्वासम्भवात् महतआत्मशब्दविशेषणासङ्गतेश्चातोरूपकविन्यस्ताएव गृह्यन्ते । दर्शयति च रूपकपरिकल्पितग्रहणमेव वाक्यशेषः । इन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारं प्रतिपादयन् "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञानमात्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्तआत्मनी"ति ॥ १ ॥

सू० सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । १।४।२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अव्यक्तशब्दः सूक्ष्मवचनश्चेत्तदर्थभूतं शरीरमपि सूक्ष्मस्यैव स्थूलावस्थापन्नत्वात् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु रथरूपके सूक्ष्मशरीरावयवानां रथाङ्गत्वेन ग्रहणात्सूक्ष्मशरीरमव्यक्तशब्दार्हमपि न रथत्वेन वक्तुं शक्यमपि तु स्थूलमेव शरीरं रथत्वेन विन्यस्तं तत्कथमव्यक्तशब्देन ग्राह्यं ? भवेत्तस्य व्यक्तत्वादिति चेदुच्यते ।—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।

तु शब्दोऽवधारणे । स्थूलं शरीरं सूक्ष्मं कारणं प्रधानमेव बोध्यम् । तत्राव्यक्तशब्दप्रवृत्तिरस्तु । कुतः ? तदर्हत्वात्, सूक्ष्मस्य प्रधानस्य कार्यभावार्हत्वात् । अथवा कार्यस्य कारणभावार्हत्वात् । यथा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि"ति तज्जत्वादिना कार्यत्वेन भिन्नमपीदं जगद्ब्रह्माभिन्नं श्रूयते । तथा प्रधानाभिन्नमिदं शरीरमपीत्यर्थः । यद्वा कारणवाचकस्य तस्याव्यक्तशब्दस्य कार्यवचनत्वार्हत्वात् गोभिः* श्रीणीत‡ मत्सरमिति वत् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु व्यक्तशब्दार्हं शरीरं कथमव्यक्तशब्दवाच्यं भवतीत्याशङ्क्याह ।—

---

* गोविकारैः पयोभिः । ‡ मत्सरं नाम सोमं क्षीरम् ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।

तुरवधारणे । सूक्ष्मं भूतसूक्ष्ममव्यक्तमेवावस्थान्तरापन्नं शरीरं भवति। कुतः ? तदर्हत्वात् तदवस्थस्यैवाव्याकृतस्य कार्यतार्हत्वात्। कारणात्मना शरीरमव्यक्तशब्दवाच्यं कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः ॥ २ ॥

सू० तदधीनत्वादर्थवत्। १।४।३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

औपनिषदं प्रधानं परमकारणाधीनत्वादर्थवदानर्थक्यं पराभिमतस्य तस्येति भेदः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु तर्हि प्रविष्टाः साङ्ख्यानां पथि सुखिनोभवन्तु भवन्तः । प्रधानकारणवादाङ्गीकारादित्यत्राह —

तदधीनत्वादर्थवत् ।

लोके हि चेतनसम्बन्धहीनमचेतनं द्रव्यं कार्योत्पादने ऽसमर्थत्वादर्थवन्न भवति। नहि स्वतो- मृत्पिण्डो घटभावमापद्यते । तथा चेतनसम्बन्धहीनं साङ्ख्याभिमतं प्रधानं स्वयमचेतनं कार्योत्पादनक्षमं न भवत्यतोऽनर्थकमेव । औपनिषदं तु

प्रधानमर्थवद्भवति महदादितृणान्तकार्यजननमर्थः प्रयोजनं यत्र तदर्थवत् । कुतः ? "तदधीनत्वात्" तस्य चेतनस्य परमकारणस्य ब्रह्मणः श्रीवासुदेवस्याधीनं तदधीनं प्रधानं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रधानस्य ब्रह्माधीनत्वं तु तार्किकाभिमतं परमाणूनामीश्वराधीनत्वं यथा तथा नास्ति किन्तु "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि"त्यादिशास्त्रसिद्धं शक्तिशक्तिमद्भाव निबन्धनम् । औपनिषदप्रधानप्रतिपादकं शास्त्रं प्रागुदाहृतमेव ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु यद्भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते तदेव भूतकारणं सांख्यैः प्रधानमित्युच्यते । एवं च तन्मतात्कोविशेष— इत्यत्राह —

तदधीनत्वादर्थवत् ।

परमकारणभूतपरमात्माधीनत्वात्प्रधानमर्थवत्स्वकार्योत्पत्तिफलवत् । अयंभावः न वयं प्रधानं तत्कार्याणि च स्वरूपेण नांगीकुर्मः । अपि तु परब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन तदात्मकतयैव प्रधानं स्वकार्ये प्रवर्त्तते, तदिहाव्यक्तशब्देन गृह्यते । नाब्रह्मात्मकं स्वतन्त्रन्तन्त्रसिद्धमिति । श्रुतिस्मृतिषु सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः परब्रह्मात्मकतादर्शनात् । यद्वा "यदीन्द्रियेभ्यः परा" इत्यादिनारूपकविन्यस्तस्यात्मादेर्वशीकार्यत्वे परत्वमुच्यते, तर्हि "अव्यक्तात्पुरुषः परः, पुरुषान्न पर मि"ति पुरुषः किमर्थं गृह्यते ? इति । तत्राह, "तदधीनत्वादर्थ-

वत्" रथित्वादिरूपितमात्मादिकं सर्वं परमात्माधीनत्वादर्थवत्प्रयोजनवत्। अतः सएदेह वशीकार्यकाष्ठात्वेन "पुरुषान्न परं किञ्चि-दि" त्युच्यते तदर्थमिह रूपकविन्यस्तेषु गृह्यमाणेषु परत्वेन तस्यापि ग्रहणम् ॥ ३ ॥

सू० ज्ञेयत्वावचनाच्च ।१।४।४

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नाव्यक्तशब्दस्तान्त्रिकप्रधानवचनः ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

इतश्च नानुमानिकं प्रधानमव्यक्तशब्देनेहोच्यते। कुतः? "ज्ञेयत्वावचनात्" प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोक्षं प्रलपन्तो हि साङ्ख्याः प्रकृतिरपि मुमुक्षुणा तदर्थं ज्ञेयेत्याहुः। तथा च कठैर्ज्ञेयत्वेनाव्यक्तं न पठ्यते । अव्यक्तशब्दमात्रोपादानात् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

सांख्यैर्हि गुणपुरुषविवेकज्ञानान्मुक्तिं वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन

स्मर्यते। इह च न तथाऽतो नतन्त्रसिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणम्॥ ४॥

सू० वदतीति चेन्न प्राज्ञोहि प्रकरणात्। १।४।५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति श्रुतेः प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न, ज्ञेयत्वेन प्राज्ञः परमात्मा निर्दिष्टस्तत्प्रकरणात्॥ ५॥

वेदान्तकौस्तुभः।

वदतीतिचेन्न प्राज्ञोहि प्रकरणात्।

ननूत्तरत्र "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसन्नित्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इतिमहतो महत्तत्त्वात्प्रधानकार्यात् बुद्ध्याख्यात् द्वितीयतत्त्वात्परं तत्कारणं प्रधानं निचाय्य ज्ञात्वा मृत्युमुखात्संसारात्प्रमुच्यते इति। ज्ञेयत्वं प्रधानस्य श्रुतिर्वदतीति चेन्न, प्राज्ञोहि निचाय्यत्वेननिर्दिष्टः

कुतः ? प्रकरणात् "तद्विष्णोः परमं पदम्, पुरुषान्न परं किञ्चित्, एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशत" इत्यादिना परमात्मनः प्रकरणात् "महतः परमि"ति च "बुद्धेरात्मामहान्पर" इति पूर्वत्रोदाहृताज्जीवात्परमात्मनः परत्व--मुच्यते ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञोहि प्रकरणात् ।

" अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " इत्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीयं श्रुतिरिति चेदत्राह । नेति प्राज्ञः परमात्मैवात्र निचाय्यत्वेन निर्दिश्यते, न प्रधानं, कुतः ? प्रकरणात् "तद्विष्णोः परमं पदम्, एषसर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्म-दर्शिभि रि"त्यादिपरमात्मन एवं हि प्रकरणम् । तस्य चाशब्दत्वादि धर्मवत्त्वं " यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमि " त्यादिश्रुतिसिद्धम् " महतः परमि " ति च " बुद्धेरात्मा महान्परः " इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टा-जीवात्परत्वमेवोच्यते ॥ ५ ॥

सू० त्रयणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च १।४।६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अस्यामुपनिषद्युपायोपेयोपगं त्रयाणामुपन्यासः प्रश्नश्च पूर्वापरवाक्यार्थविचारेण लभ्यते । अनुमानिकतत्त्वनिरूपणस्यात्रावकाशो-नास्ति ॥ ६

वेदान्तकौस्तुभः ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

नेह प्रधानस्याव्यक्तशब्देन परिग्रहोऽस्ति । यतोऽत्र त्रयाणामेवपरमात्मतदुपासनोपासकानामेवमुपन्यासो वक्तव्यतया प्रश्नश्च ज्ञेयतया कठवल्ल्यामस्ति । नतु साङ्ख्यतन्त्रसिद्धस्य प्रधानादेरपि । तथाहि "तिस्रोरात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्तिमे ऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्वे"तिनचिकेतसे मृत्युना वरत्रये प्रतिज्ञाते तत्र "शान्तसङ्कल्पः सुमना यथास्याद्वीतमन्युर्गौतमोमाभिमृत्यो ! त्वत्प्रसृष्टम्माभिवदेत्प्रतीतः एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे" इति प्रथमेन वरेण स्वस्मिन्

पितुः सौमनस्यं वृतवान् । तदनन्तरम् "यथा पुर-स्ताद्भविता प्रतीतः औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः सुखं रात्रीः शयितावीतमन्युरि" त्यादिना स्वस्मिन् पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य तदनन्तरं द्वितीयेन वरेण "सत्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो ! प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् स्वर्गलोकाअमृ-तत्वं भजन्ते एतत् द्वितीयेन वृणोवरेणे"त्यनेन मुक्त्युपायभूतां नाचिकेताख्याग्निविद्यां वृतवान् । हेमृत्यो त्वम् स्वर्ग्यं मोक्षहितमग्निमध्येषि स्मरसि जानासि अतस्तं मह्यं मुमुक्षवे प्रब्रूहि । स्वर्गश्चतुर्थाध्यायोक्तार्चिरादिमार्गेण मुक्तगम्यो-लोकोयेषां ते स्वर्गलोकाः वेदान्तिनः येनामृतं मोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति तदग्निविज्ञानं द्विती-येन वरेण वृणे इत्यन्वयः । स्वर्गशब्दोऽत्र मोक्ष-साधारणः तस्यां हि "हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोकोज्योतिरावृतः ब्रह्म यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्ग-लोकमि"त्याद्यन्यत्र प्रसिद्धेश्च । तदनन्तरं "प्रते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठामि"त्या-दिनोपदिष्टमग्निविज्ञानं प्रतिलभ्य तृतीयवरेण च

परमपुरुषार्थरूपपरमात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्य स्वरूपप्रश्नमुखेन प्राप्यस्वरूपं प्राप्तृस्वरूप- मुपायभूतोपासनस्वरूपं च पृष्टम् " येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेषवर- स्तृतीय" इति । एवं मोक्षस्वरूपे पृष्टे तदुपदेशा- योग्यतापरीक्षापूर्वकं प्रतिवचनमपि "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्या- त्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति तदेव सामान्यत उपादिष्टे देवमिति निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं मत्वेति प्रतिपन्नस्य ज्ञानरूपोपायस्य स्वरूपं धीरइति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च स्वरूपं शोधयितुं पुनरप्य"न्यत्र धर्मा- दन्यत्राधर्मादि"त्यनेन पुण्यापुण्यरूपसाधनवि- लक्षणस्योपासनस्य "अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यदि"त्यनेन काला- परिच्छिन्नस्योपेयस्य च प्रश्ने प्राप्तुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्गतत्वाच्च ततएव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः कृतः । अथवोपेयप्रश्नपरमेवेदं वाक्यम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि"ति प्रकृ-

तस्यान्यत्र शब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् अन्य-त्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूतादित्युपरितनान्यत्र-शब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेरेवमप्युपेयप्रश्ने उपेतुरन्तर्भावादुपायस्याप्यन्तर्भूतत्वात्त्रयमेव पृष्टम् । ततोब्रह्मप्रतिपादकतया प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यम्प्राप्यप्राप्तृस्वरूपं वाचकरूपमुपायं च कथयन्, प्रणवमुपादिश्य "न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजोनित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणोन हन्यते हन्यमाने शरीरे " इत्यादिना प्राप्तृस्वरूपम् " अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्यजन्तोर्निहितोगुहायाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमानम्" इत्यारभ्य "कइत्था वेदे " त्यन्तेन ग्रन्थेन प्राप्यस्वरूपम् " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः " इत्यादिना मध्ये उपासनस्य भक्तिरूपतां चोपदिष्टवान् । तत-उपास्योपासकयोरेकगुहाप्रवेशेन परमात्मनः सूपास्यत्वम् " आत्मानं रथिन"मित्यादिना "तत्कवयोवदन्ती"त्यन्तेनोपासनप्रकारमुपासकस्य विष्णुपदप्राप्तिं चोक्त्वा अशब्दमित्यादिनो-

पसंहृतत्वानितित्रयाणामेवात्र ज्ञेयतयोपन्यासः प्रश्नश्च । न तन्त्रसिद्धप्रधानस्येह ग्रहणम् ॥६॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

इतश्च नाव्यक्तशब्दवाच्यं प्रधानम् । यतोऽत्र प्रकरणे त्रयाणामेव परमात्मतदुपासनोपासकानामेवमुपन्यासोवक्तव्यतया प्रश्नश्च ज्ञेयतया कठवल्लीषु दृश्यते । नतु सांख्यतन्त्रसिद्धस्य प्रधानादेरपि । तथा हि नचिकेतसे मृत्युना वरत्रये प्रत्ते प्रथमेन सस्वस्मिन् पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन मुक्त्युपायभूतां नाचिकेताग्निविद्यां वृतवान् " सत्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषी " त्यादिना स्वर्गशब्दोऽत्र मोक्षसाधारणः । तस्यां हि "हिरण्मयः कोशः स्वर्गोलोकोज्योतिरावृतः ब्रह्म यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमि"ति "अपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोकेऽज्ञये प्रतितिष्ठती"ति तैत्तिरीयबृहदारण्यतलवकारादिषु मोक्षशास्त्रेषु तथादर्शनात् । अमृतत्वं भजन्तइति । तत्रस्थानां जन्ममृत्युभावश्रवणाच्च । तत्रैवोत्तरत्र क्षयफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च । " ध्रुवसूर्यांतरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्गलोकः सोऽत्र कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैरि"ति सूर्यध्रुवांतर्वर्त्तिलोकविशेषे । पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढिस्तु सांख्यपरिकल्पिताव्यक्तशब्दरूढिवदिहानादरणीया । तृतीयवरेण च परमपुरुषार्थरूपपरमात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यस्वरूपप्रश्नमुखेन प्राप्यस्वरूपं प्राप्तृस्वरूपमुपायभूतोपासनस्वरूपं च पृष्टम् । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः"इति एवं मोक्षस्व-

रूपे पृष्टे तदुपदेशयोग्यतापरीक्षापूर्वकं प्रतिवचनमपि "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" इति तदेवं सामान्यतउपदिष्टे देवमितिनिर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं मत्वेति प्रतिपन्नस्य ज्ञानरूपोपायस्य स्वरूपं धीरइति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च स्वरूपं शोधयितुं पुनरप्य"न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि"त्यनेन पुण्यापुण्यरूपसाधन विलक्षणस्योपासनस्य "अन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यदि"त्यनेन कालापरिच्छिन्नस्योपेयस्य च प्रश्ने कृते प्राप्तुरपि चेतनस्य नित्यत्वात्प्राप्यान्तर्गतत्वाच्च ततएव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः कृतः । अथवोपेयप्रश्नपरमेवेदं वाक्यं "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि"ति प्रक्रमस्थाऽन्यत्रशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् "अन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूतादि "त्युपरितनान्यत्रशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेरेवमप्युपेयप्रश्ने उपेतुरन्तर्भावादुपायस्याप्यन्तर्भूतत्त्वात्त्रयमेव पृष्टम् । ततोब्रह्मप्रतिपादकतया प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यप्राप्तृस्वरूपम्वाचकरूपमुपायञ्च कथयन्प्रणवमुपदिश्य "न जायते"इत्यादिना प्राप्तृस्वरूपं "अणोरणीयानि"त्यारभ्य, कइत्था वेदे"त्यन्तेन प्राप्यस्वरूपं "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः" इत्यादिना मध्ये उपासनस्य भक्तिरूपतां चोपदिष्टवान् । ततउपास्योपासकयोरेकगुहाप्रवेशेन परमात्मनः सूपास्यत्वम् "आत्मानं रथिनमि"त्यादि "तत्कवयोवदन्ती"त्यन्तेनोपासनप्रकारमुपासकस्य विष्णुपदप्राप्तिं चोक्त्वा अशब्दमित्यादिनोपसंहृतवानिति त्रयाणामेवात्रज्ञेयतयोपन्यासः प्रश्नश्च । न तन्त्रसिद्धप्रधानस्येह ग्रहणम् ॥ ६ ॥

सू० महद्वच्च ।१।४।७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

साङ्ख्यैर्महच्छब्दो बुद्ध्याख्यद्वितीये तत्त्वे प्रयुक्तोऽपि ततोन्यत्रापि "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमि"त्यादिवेदवचनेन यथा दृश्यते तथाऽव्यक्तशब्दः शरीरपरोस्तु ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

महद्वच्च ।

साङ्ख्याभिमतं बुद्ध्याख्यं द्वितीयं तत्त्वं परित्यज्य यथा वैदिकोमहच्छब्दो "बुद्धेरात्मा महान्परः, महान्तं विभुमात्मानमि"त्यादौ जीवे ब्रह्मणि च प्रशक्तः शाङ्ख्यशतैरप्यन्यत्र नेतुमशक्योयथा। तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि वैदिकत्वादानुमानिके प्रधाने न प्रवर्त्तते । किन्तु शरीरमभिधत्ते इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

महद्वच्च ।

यथा च सांख्यैर्महच्छब्दो बुद्धौ प्रयुक्तोऽपि "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्, बुद्धेरात्मा महान्परः, महान्तं विभुमात्मान

मि"त्यादिवैदिकप्रयोगेषु पुरुषात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च महत्तत्त्वमभिधत्ते । तथा अव्यक्तशब्दोऽपि वैदिकप्रयोगे न तान्त्रिकप्रधानमभिधातुं योग्यः ॥ ७ ॥

इत्यानुमानिकाधिकरणम् ।

सू० चमसवदविशेषात् ।१।४।८।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अजामेकामि"त्यादिमन्त्रोक्ता प्रकृतिः स्मृतिसिद्धाभवतु इति पूर्वपक्षे राद्धान्तं दर्शयति । मन्त्रोक्ताऽजा ब्रह्मात्मिका ऽस्तु । पूर्वपक्षनिर्द्धारणे विशेषाभावात् "अर्वाग्बिलचमस" इतिमन्त्रोक्तचमसवत् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं यथाकठवल्ल्यामव्यक्तशब्देनावैदिकं प्रधानं नोच्यते, वैदिप्रधानात्मककारणवाचकेन तत्कार्यं शरीरमभिधीयते । प्रधानस्य च ब्रह्मात्मकत्वात्तद्वारा ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयः । तथेदानीमजाश्रुतिरपि ब्रह्मणि नीयते —

चमसवदविशेषात् ।

श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रूयते "अजा-

मेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति अस्मिन्मन्त्रे ऽजाशब्देन साङ्ख्यस्मृतिप्रतिपन्ना प्रकृतिः प्रत्यभिज्ञायते ? उत मन्त्रार्थभूताब्रह्मात्मिकाप्रकृतिरिति ? संशयः । न जायतइत्यजा स्वाश्रयास्वातन्त्र्येण समानप्रजाजननस्वभावा त्रिगुणात्मिका बन्धमोक्षविभागहेतुभूता साङ्ख्याभिमता मन्त्रेणाप्युक्तास्तु इति पूर्वपक्षे ब्रूमः । ब्रह्मात्मिकाऽजा मन्त्रेणोक्तास्ति कुतः ? अविशेषात् आनुमानिकप्रधानपरिग्रहे विशेषाभावात् अस्माकमप्यजास्ति । श्रुतेः स्वार्थे प्रामाण्यान्नेह स्वाश्रया प्रत्यभिज्ञायते स्वाश्रयशब्दाभावात् । अचेतनस्य स्वातन्त्र्येण स्थित्यसम्भवाच्च । साधारणे शब्दे इदमेतन्नामकमिति निर्धारणाभावे दृष्टान्तः चमसवदिति "अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्न" इत्यस्मिन्मन्त्रे चम्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या भक्षणसाधनत्वमात्रप्रतीतेरयं चमसइत्येवमवधारणं न सम्भवति अविशेषात् । अर्वाग्बिलत्वादेरन्यत्रापिसम्भवात् । तद्वत्प्रकृतमन्त्रे ऽपि अजात्वादिना साङ्ख्य

स्मृतिसिद्धेयं प्रकृतिरिति निर्धारणं न भवति ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

चमसवदविशेषात् ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः " इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रे ऽजाशब्देन किं स्मृतिसिद्धा प्रकृतिः प्रत्यभिज्ञायते ? उत वैदिकी ब्रह्मात्मकेति ? संशयः । स्मृतिसिद्धेति पूर्वपक्षः अजामित्यकार्यत्वश्रवणात् । सृजमानामिति । कर्त्रर्थशानचा स्वातन्त्र्येण स्वसमानप्रजास्रष्टृत्वश्रवणाच्चेत्येवं प्राप्ते, आह । नानेन मन्त्रेण सांख्यतन्त्रसिद्धा प्रकृतिर्निर्दिश्यते । कुतः ? अविशेषात्, ब्रह्मात्मिकाऽजा प्रतिपादनेप्यजात्वाविशेषात्, चमसवत् । यथा "अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्न " इतिबृहदारण्यकमन्त्रे चम्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्भक्षणसाधनत्वमात्रप्रतीतेः न स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इतिविशेषोनिर्णेतुं शक्यते । अर्थप्रकरणादिभिर्विशेषव्यवस्थापकैर्विनायौगिकशब्देष्वर्थविशेषानिश्चयात् । नचात्र सांख्यतन्त्रसिद्धाजाग्राहका अर्थप्रकरणादयोदृश्यन्ते । नाप्यस्याः स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वं स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेर्ब्रह्मात्मिकायाः अपि साऽविरूद्धापरनियुक्तेऽपि तच्चादौ तच्चातिकाष्ठमिति कर्त्रर्थप्रत्यय दर्शनात् । तावन्मात्रेण स्वतन्त्रप्रकृतित्वनिश्चयासम्भवात् । अतोनास्मिन्मन्त्रेऽजाशब्देन सांख्यतन्त्रसिद्धप्रधानगन्धोऽपि । श्रुत्यर्थस्त्वस्मत्कृतश्वेताश्वतरप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः।यथाच चमसमन्त्रस्य वाक्यशेषे " यथेदं तच्छिरः एषह्यर्वाग्बिलश्चमस " इति शिरो-

रूपश्चमसविशेषोनिश्चितस्तथा न तन्त्रसिद्धप्रधानग्रहणे विशेषो ऽस्ति ॥ ८ ॥

सू० ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके । १।४।९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

ननु चमसमन्त्रे "इदं तच्छिर" इति वाक्यशेषाच्छिरश्चमसइति गम्यते । अजामन्त्रे किं गमकं? विशेषार्थग्रहणे इत्यत्रोच्यते, ज्योतिर्ब्रह्मलक्षणमुपक्रमः कारणं यस्याः साऽत्राप्यजामन्त्रेणोच्यते यतस्तथैव । "तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नं च जायते"- इत्येके ऽधीयते ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

"इदं तच्छिरएष ह्यर्वाग्बिलश्चमस " इति वाक्यशेषाद्यथा गम्यते । चमसमन्त्रे शिरएव चमसस्तथा साङ्ख्यसिद्धा ऽजानिर्द्धारणेनेह वीजमस्ति ब्रह्मात्मिकाऽजात्वजामन्त्रे पूर्वापरवाक्यवशात्प्रतिपत्तव्येत्याह —

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ।

तुशब्दो निश्चये ज्योतिरुपक्रमात्प्रकृतिरजाम-

न्त्रे निश्चयेन प्रतिपत्तव्या "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिः, अथ यदतः परो दिवोज्योतिरि"त्यादि-श्रुतिप्रसिद्धं ज्योतिर्ब्रह्म उपक्रमः प्रारम्भकं प्रवर्त्तकं कारणम् यस्याः सा ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मात्मिका प्रतिपत्तव्या । वेदे विशेषतो ब्रह्मासाधारण-गुणस्वरूपादिनिर्णये ऽन्यप्रसङ्गाभावात् । ब्रह्मात्मिकैव प्रतिपत्तव्या । तथाहि "ब्रह्मवादिनो वदन्ति किङ्कारणमि"त्याद्युपक्रम्य "कालः स्वभावोनियतिर्यदृच्छा भूतानी"त्यनेन सूचितान् कालवादिबौद्धमीमांसकार्हततार्किकसाङ्ख्यपक्षाननादृत्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि"त्युपक्रमवाक्यादजामन्त्रे जगत्कारणस्य ब्रह्मणोज्योतिरादिपदाभिधेयस्य शक्तिभूतावेदसिद्धा ऽजाप्रतिपत्तव्येत्यर्थः । उत्तरत्रापि "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्योमायया सन्निरुद्धः, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । योयोनिंयोनिमधितिष्ठत्येकः" इत्यादिनाब्रह्मात्मिकायाएव प्रतिपादितत्वात् । अतएवेयं शक्तित्वेन शक्तिमतोभिन्नापि शक्तिमत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यभावाद्ब्रह्माऽभिन्ना पठ्यते

ऽस्यामेवोपनिषदि "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदि"ति तत्र भोक्तापरप्रकृतिशब्दितो जीवः, भोग्यमपरप्रकृतिशब्दितं कार्यकारणभूतमचेतनम्, प्रेरिताप्रकृतिद्वयवान् ब्रह्मादिशब्दाभिधेयः श्रीपुरुषोत्तमः । एवं स्वरूपभेदेऽपि द्वयोः प्रकृत्योर्नियम्ययोर्नियन्तृसापेक्षस्थितिप्रवृत्तिमत्त्वात्तदभिन्नत्वमाह, "सर्वं ब्रह्मैतदि"ति वेदोक्तामजां वेदादेव दार्ढ्यार्थं पुनः प्रतिपादयति । "तथा ह्यधीयत एके" इति । हि यस्मात्तथा ब्रह्मकारणकत्वमस्या अजाया एके शाखिनआथर्वणिकामुण्डकोपनिषदि अधीयते "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इति "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमि"ति श्रीमन्मुखवचनाच्च । तैत्तिरीयके ऽपि च "अणोरणीयानि"त्यादिना ब्रह्म प्रस्तुत्य "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि"त्यादिना प्राणोपलक्षितसकलप्रपञ्चोत्पत्तिं ततोऽभिधाय तदनन्तरं पठितस्य "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"

इति मन्त्रस्य ब्रह्मात्मकप्रकृतिपरतया वक्तव्य-त्वादिहापि तथात्वस्यावश्यम्भावाद्ब्रह्मा-त्मिकैव प्रकृतिरजा मन्त्रप्रतिपाद्या ॥ ६ ॥

अस्ति तु ब्रह्मात्मिकायाअजायाग्रहणे विशेषइत्याह —

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयतएके ।

तुर्निश्चये "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिः, अथ यदतः परो दिवोज्योतिः" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं ज्योतिर्ब्रह्म उपक्रमः कारणं यस्याः सा ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणा । अस्यामेवोपनिषदि "ते ध्यानयोगानुगताअपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि"त्युपक्रमवाक्यात् । उत्तरत्रापि "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः, मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्, योयोनिं योनिमधितिष्ठत्येकः" इत्यादिना ब्रह्मात्मिकायाएव प्रतिपादितत्वात्। "तथाह्यधीयतएके"हि यस्मात्तथा ब्रह्मकारणकत्वमस्या अजाया एके शाखिनआथर्वणिकामण्डुकोपनिषदि अधीयते "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इति ब्रह्मशब्दोदितं त्रिगुणात्मकं प्रधानमिहाभिप्रेतम् "मम योनिर्महद्ब्रह्मे"ति भगवद्वचनाच्च । तैत्तिरीयके च "अणोरणीयानि"त्यादिना ब्रह्मप्रस्तुत्य "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि"त्यादिना प्राणोपलक्षितसकलप्रपञ्चोत्पत्तिं ततोऽभिधाय तदनन्तरं पठितस्य"अजामेकां लोहित-शुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाम् । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः" इति मन्त्रस्य ब्रह्मात्मकप्रकृतिपरतया वक्तव्यत्वादिहापि तथात्वस्यावश्यम्भावाद्ब्रह्मात्मिकैव प्रकृतिरजा मन्त्रप्रतिपाद्या ॥ ६ ॥

सू०कल्पनोपदेशाच्च मध्वा-दिवदविरोधः। १।४।१०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

ब्रह्मोपादानकत्वाजात्वयोरेकस्मिन् धर्मिणि न विरोधः । सूक्ष्मशक्तिमतोजगत्कारणात् ब्रह्मणो विश्वसृष्ट्युपदेशाद्वयं सङ्गच्छते मध्वादिवत् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नन्वजायाजन्यत्वं कथमत्राह —

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ।

चशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । अजायाजन्यत्वे ऽविरोधः। कुतः ? कल्पनोपदेशात्, कल्पना क्लृप्तिः सृष्टिस्तदुपदेशात् । "इहैवास्मान्मायी सृजते विश्व-मेतदि"ति सूक्ष्मशक्तिकाद्ब्रह्मणोविश्वसृष्ट्युपदेशा-दित्यर्थः । अव्याकृता सूक्ष्मरूपा ब्रह्मशक्तिः प्रकृतिर्ब्रह्मशक्तित्वाद्ब्रह्मवन्नित्याजेत्युच्यते, सैव शक्तिमता विसृष्टा कार्यात्मना स्थिता सती ब्रह्मोपक्रमेत्युच्यते ऽतोऽविरोधः। अत्र दृष्टान्तमाह।

मध्वादिवदिति । यथा मधुविद्यायाम् "असौ वा आदित्योदेवमधि"त्युपक्रम्य "अथ ततऊर्ध्वम् उदेत्यनैवोदेतानास्तमेतैकलएव मध्ये स्थात"इत्यन्तमन्त्रे आदित्यस्यैनकारणावस्थायां मधुत्वव्यपदेशानर्हसूक्ष्मात्मना स्थितस्य कार्यावस्थायां वस्वादिदेवभोग्यमधुत्वेनोदयास्तमयत्वेन च कल्पनमविरुद्धम्, तद्वत् इयमेव प्रकृतिर्नित्यसिद्धा नित्यसिद्धस्य जीवस्य बन्धमोक्षव्यवस्थायां मन्त्रेण कारणरूपा दर्शिता । तत्राजशब्दानिर्दिष्टोनित्यस्वरूपोऽनादिकर्मप्रवाहेनोह्यमानोहि स्वपरस्वरूपविवेकहीनोजीवः, प्रकृतिपरिणामेषु देवमनुष्याद्याकारेषु शरीरेष्वज्ञानवशात्तादात्म्यं प्राप्य प्रकृतिलेशान् शब्दादीन् जुषमाणोऽनुशेते, स ब्रह्मानन्दवर्जितोबद्ध इत्युच्यते । यस्तु दैवाद्दैन्यादिवशाद्भगवदनुग्रहं प्राप्य, श्रीमद्गुरुचरणोपसत्या वेदान्तश्रवणाद्यभ्यासेन ब्रह्मानन्दं प्राप्य, कार्यकारणरूपां प्रकृतिं विजहाति स मुक्त इत्युच्यते । न जायतइत्यजेति व्युत्पत्त्या नित्यसिद्धाब्रह्मात्मिका प्रकृतिर्यदि न स्यात्तदा ब्रह्मसम्बन्धवर्जितेनाचेतनेन प्रधानेन सृष्टिर्जीवानां बन्ध-

मोक्षव्यवस्था च कर्तुं न शक्यास्यात्तस्मान्मन्त्रप्रोक्ताब्रह्मात्मिकाऽजेति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति चमसाधिकरणम् २ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वाकाशादीनां ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्ववत् प्रकृतेरपि ब्रह्मोपादानकत्वेनैव ब्रह्मात्मकत्वस्य वक्तव्यतयाऽनुत्पन्नायाश्च तस्या ब्रह्मोपादानकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मकत्वासम्भवइत्याशङ्क्याह —

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ।

चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । अस्याः प्रकृतेर्ब्रह्मोपादानकत्वमजात्वं च द्वयं सम्भवति । कुतः ? कल्पनोपदेशात्, कल्पनायाः क्लृप्तेर्विश्वसृष्टेरुपदेशात् "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदि"ति प्रयोगदर्शनात् । उपदिश्यते हि सूक्ष्मशक्तिकाद्ब्रह्मणोविश्वसृष्टिरिहापि "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदि"ति । अयंभावः । यदा प्रलयसमये ऽतिसूक्ष्मतया नामरूपविभागानर्हा कारणावस्थान्वयिनी परब्रह्माश्रिता तच्छक्त्यात्मनावतिष्ठते तदैषाजेत्युच्यते । यदा तु सृष्टिसमये उद्भूतसत्वादिगुणत्वेन विभक्तनामरूपा व्यक्तादिशब्दिता तेजोबन्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लाद्याकाराऽवतिष्ठते तदा ब्रह्मोत्पन्नेत्युच्यते, इति न विरोधः मध्वादिवत् । यथा मधुविद्यायाम् "असौ वा आदित्यो देवमध्वि" त्युपक्रम्य "अथ तत ऊर्ध्वम् उदेत्यनैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्येस्थात" इत्यन्तमन्त्रे आदित्यस्यैकस्यैव कारणावस्थायां मधुत्वव्यपदेशानर्हसूक्ष्मात्मना स्थितस्य कार्य्यावस्था-

यां वस्वादिदेवभोग्यमधुत्वेनोदयास्तमयत्वेन च कल्पनमाविरुद्धं तद्वत् ॥ १० ॥ इति चमसाधिकरणम् २।

सू० न सङ्ख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च। १।४।११

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

न च "यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इति सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि प्रधानादीनां पञ्चविंशतिपदार्थानां श्रुतिमूलकत्वमस्ति, प्रधानस्यैकस्य श्रुतिवेद्यत्वे कोविवादइति वक्तव्यम् ? कुतः ? नानाभावात्, यस्मिन्निति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानां पदार्थानां ब्रह्मात्मकत्वप्रतीत्या तान्त्रिकेभ्यः पृथक्त्वात् । आधारस्य ब्रह्मणो हि तथाकाशस्य चातिरेकत्वाच्च ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र देवात्मशक्तिमित्यादिशब्देन साङ्ख्याभिमतप्रधाने ऽघटमानमजावाक्यं शक्तिद्वारा ब्रह्मणि नीतम् । तथैवेदानीं सर्वनामादिशब्देन

साङ्ख्याभ्युपेतसङ्ख्याद्यापादकेन पञ्चपञ्चजनवाक्यमपि ब्रह्मणि प्रतिष्ठितेषु प्राणादिषु योजयन्, प्रधानस्याशब्दत्वं दृढयति भगवान्सूत्रकारः —

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।

बृहदारण्यके षष्ठाध्याये "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि" त्युपक्रमानन्तरम् "यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तदेव मन्ये आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोमृतमि"ति श्रूयते । तत्र संशयः । इह पञ्चपञ्चजनाः पञ्चपञ्चकाः साङ्ख्याभ्युपेताः पञ्चविंशतिपदार्था उच्यन्ते ? आहोस्वित्पञ्चजनसंज्ञिकाः पञ्चसङ्ख्याकाः प्राणादयः ? इति । अत्र पूर्वः पक्षः, पञ्चविंशतिपदार्थाः श्रुत्युक्ताः साङ्ख्यस्मृतौ विशेषतोनिर्णीताः सम्पद्यन्ते । षष्टिसंहितायाम् "दुःखत्रयाविघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेताव"त्युपक्रम्य "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इतिस्मर्यते । इति अत्रोच्यते । "न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि" अपिशब्दः सम्भावनायाम् । अस्मिन्मन्त्रे प्रतीयमानया पञ्चविंशति-

सङ्ख्ययापि न प्रकृत्यादीनां श्रुतिम*त्त्वम् । कस्मात् ? नानाभावात् पञ्चविंशतिपदार्थानां स्मार्त्तानां नानाभावात्पञ्चपञ्चकत्वानर्हत्वात् । सङ्ख्याशब्दोहि गोपञ्चकं विद्वत्पञ्चकमित्यादाविव जातिगुणाद्यादायार्थे प्रवर्त्तते । तदिह प्रतिपञ्चकमवान्तरसङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तं न पश्यामइति भावः । "सप्त प्रकृतिविकृतयः षोडशविकाराः" इत्यादौ तु सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तमस्ति । यद्वा नाना अभावात् वेदान्तप्रोक्तानां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मात्मकत्वादत्यन्ततोनानाभावो नास्ति । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि"ति वचनादिहापि "ॐयस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इत्युपदेशात् । साङ्ख्याभिमतपञ्चविंशति पदार्थाङ्गीकारे तु तेषां ब्रह्मात्मकत्वाभावाच्छ्रुतिविरुद्धोनानाभावश्चापद्येतेत्यर्थः । यद्वा "यस्मिन्पञ्च

---

* श्रुतिः प्रमाणत्वेन विद्यते येषु ते श्रुतिमन्तस्तेषां भावः श्रुतिमत्त्वं ।

ॐ यस्मिन् इति सर्वनामपदेन प्रधानग्रहणे तस्मिन्पुरुषस्यप्रतिष्ठितत्वं न सम्भवति, तस्याप्रधानात्मकत्वादिति भावः ।

पञ्चजना" इति ब्रह्मणि प्रतिष्ठितेभ्यः पराभिमतानां ब्रह्मनिरपेक्षाणां पृथग्भावात्, अतिरेकाच्च, न खल्वत्र पञ्चविंशतिसङ्ख्यैवास्ति । अपितु यस्मिन्निति सर्वनामपदेन निर्दिष्टस्य सर्वाधारस्य परमात्मनः आकाशस्य चातिरेकाच्च, अतिरिक्तत्वात्, पञ्चविंशतितत्त्वानि नोच्यन्ते।श्रुत्यर्थस्तु देवास्तद्ब्रह्मोपासते, किं तद्यज्ज्योतिषामादित्यादीनां ज्योतिः आयुः स्वोपासकानामायुर्वर्द्धनम् अमृतम् मोक्षदशायां प्राप्यम् इत्युपक्रमवाक्यार्थः । यस्मिन्ब्रह्मणि पञ्चपञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः पञ्चजनाइत्यत्र "दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया" मिति समासः । पञ्चजनाअत्र नामतोगृह्यन्ते अवयवार्थस्याविवक्षितत्वात् । यथा सप्तर्षयः सप्तर्षिशब्देनैकैकोऽपि यथा वाच्यस्तथा पञ्चजनशब्देनापि ते पञ्चजनाः कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चेति विशेषणम् । आकाशश्च यस्मिन्प्रतिष्ठितः तदेवसर्वाधारम् ब्रह्म अमृतम्, मुक्तगम्यम्, आत्मानम्, 'सर्वस्थितिप्रवृत्तिकारणम्, परमात्मानम्, योविद्वान्स अमृतोभवतीति मन्ये । ऽतज्ज्ञान मुक्तोभवती"ति याज्ञवल्क्यवाक्यमिति ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

"अथ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव मन्यआत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमि"ति बृहदारण्यक-श्रुतौ साङ्ख्याभिमतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रतिपाद्यन्ते उत न? इति विषये तान्येव प्रतिपाद्यन्त इति पूर्वपक्षः। एवं च श्रुति-निर्णीततत्त्वविशदीकरणपरा या "मुलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इतिस्मृतेः श्रुतिमूलकत्वेन तत्सङ्गृहीतानां तत्त्वानामपि श्रौतत्वात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याकानि साङ्ख्यांगीकृततत्त्वानि श्रुति-सिद्धान्येवेति। पञ्चपञ्चजनाइति पञ्चकृत्वआवृत्ताः पञ्चपञ्चपञ्चाः पञ्चविंशतिरित्यर्थः। "सङ्ख्ययाव्ययासन्ने"ति समासः। "बहुव्री-हौ सङ्ख्येये डजि"ति डच्। पञ्चपञ्चाश्च ते जनास्तत्त्वानि चेति कर्मधारयः। यद्वा पञ्चजनाइति समाहारे समासः, लिङ्गव्यत्य-यश्छान्दसः। ते कतीत्यपेक्षायां पञ्चशब्दविशेषिताः पञ्चजनसमूहा इति पञ्चविंशतितत्त्वावगतौ ते के इत्यपेक्षायां मोक्षाधिकारान्मु-मुक्षुज्ञेयाः स्मृतिप्रसिद्धाः प्रकृत्यादयएवेति। एवं सति "तमेव मन्यआत्मानं विद्वानि"त्यस्य पंचविंशकमात्मानं ब्रह्मभूतं विद्वान-मृतोभवतीत्यर्थइति प्राप्ते आह —

नसङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।

अपि सम्भावनायाम्। पञ्चपञ्चजनाइत्यत्र पञ्चविंशति-सङ्ख्योपसङ्ग्रहणादपि न तन्त्रसिद्धप्रधानादयोऽत्र प्रतीयन्ते। कुतः? नानाभावात्, श्रुतिस्थपञ्चजनशब्दितानां यस्मिन्निति निर्दि-ष्टब्रह्माधारतया ब्रह्मात्मकत्वप्रतीत्या तान्त्रिकेभ्यः पृथक्त्वात् अति-रेकाच्च। यस्मिन्निति पञ्चपञ्चजनस्याकाशस्य चाधारतया निर्दि-ष्टस्य परमात्मनमाकाशस्य चातिरेकात्पञ्चपञ्चजनाइत्यत्र

पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतेरेवासम्भवः । अतोन बहुव्रीहिगर्भितकर्मधारयः, न वा समाहारः । किन्तु पञ्चजनाइति सङ्ख्याशब्दः संज्ञापरः । यथा सप्तर्षयः सप्तेत्यत्रैकैकोऽपि सप्तर्षिपदवाच्यस्तथा पञ्चजनशब्दोऽपिबोध्यः । "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामि"ति स्मरणात्, "पुमांसः पञ्चजनाः"इत्यमरकोशाच्च । तथाचावयवार्थमनपेक्ष्य पुरुषाभिधानपरोऽयं पञ्चजनशब्दइति सिद्धम् ॥ ११ ॥

सू० प्राणादयोवाक्यशेषात् ।

१ । ४ । १२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसोये मनोविदुरि"तिवाक्यशेषात्ते पञ्चजनाः प्राणाबोध्याः ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

के तर्हि पञ्चजनाइत्यत्राह ।—

प्राणादयोवाक्यशेषात् ।

"प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसोये मनोविदुरि"तिवाक्यशेषाद्ब्रह्मात्मकाः प्राणादयः पञ्च खलु पञ्चजनशब्दवाच्यामन्त्रेऽभिप्रेताः ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

पुरुषस्यात्रानुपपत्त्यां के पुनस्ते पञ्चजना नामेत्यपेक्षायां लक्षणया पुरुषसम्बन्धिनः प्राणादयः पञ्चजनशब्दवाच्या इत्याह —

प्राणादयोवाक्यशेषात् ।

"प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसोये मनोविदुरि"ति वाक्यशेषात्प्राणादयः पञ्चजनाः । ते कतीत्यपेक्षायां पञ्चेति पञ्चत्वसङ्ख्यान्वयात्, पञ्च प्राणादयएव पञ्चजनशब्दवाच्याः श्रुतावभिप्रेता न स्मृत्युक्तप्रकृत्यादयः इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

सू० ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ।

१ । ४ । १३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

काण्वानां वाक्यशेषे त्वसत्यन्ने उपक्रमगतेन ज्योतिषा पञ्चत्वं पूरणीयम् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु माध्यन्दिनशाखायां पञ्चजनमन्त्रानन्तरमन्त्रेण वाक्यशेषेण प्राणादयः पञ्च भवन्तु पञ्चजनाः । काण्वशाखायामप्ययं पञ्चजनमन्त्रो-

ऽस्ति, तत्र वाक्यशेषेऽन्नशब्दोनास्ति । तत्र कुतः पञ्चत्वपूर्त्तिरित्याशङ्क्याह —

जोतिषैकेषामसत्यन्ने ।

माध्यन्दिनानामन्नेन पञ्चत्वपूर्त्तिरुक्ता । एकेषां काण्वानां पाठे त्वसत्यन्ने "तद्देवा-ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासत" इत्युपक्रमस्थ-ज्योतिषा पञ्चत्वपूर्त्तिरस्तीत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्म-सम्बन्धहीनं प्रधानं न श्रुतिवेद्यमिति सिद्धम् ॥१३॥

इति सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ३ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु काण्वमाध्यन्दिनशाखयोर्यस्मिन्पञ्चपञ्चजना इति मन्त्रस्य समानत्वेपि काण्ववाक्यशेषस्यान्नशब्दहीनत्वात्कथं पञ्चत्व-पूर्त्तिरित्याशङ्क्याह —

जोतिषैकेषामसत्यन्ने ।

एकेषां काण्वानां पाठे अन्ने असति "तद्देवाज्योतिषां ज्योतिरि"ति पूर्वमन्त्रपठितज्योतिषा पञ्चत्वसङ्ख्यापूर्यते । ननु ज्योतिः शब्दउभयपाठे समानः कथमेकेषामेव तद्ग्रहो नान्येषामिति वैषम्यं, नियामकाभावादिति चेन्न, अपेक्षाभेदस्यै-वात्र नियामकत्वात्, माध्यन्दिनानां समानमन्त्रपठितप्राणादि-पञ्चकस्य लाभात्, अन्यमन्त्रपठितज्योतिः शब्दापेक्षाभावः । काण्वानां तु पञ्चमस्यालाभात् भवत्यन्यस्यापेक्षेति भावः । यथा

समानेऽव्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनोग्रहणाग्रहणे तद्वत् ॥ १३॥

इति सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ३ ।

सू० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥१।४।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्मैव सर्वत्राकाशादिसृष्टिविषयकवाक्येषु ग्राह्यं, लक्षणसूत्रादिषु यत् प्रकारकम् ब्रह्म व्यपदिष्टं तत्प्रकारकस्यैवाकाशादिकारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु स्मृतिप्रतिपन्नं प्रधानं जगत्कारणं परित्यज्य ब्रह्मैकहेतुकं विश्वमिति मतमपि सन्दिग्धमेव, कारणप्रतिपादकेषु वेदान्तवाक्येषु सृष्टेरनेककारणकत्वदर्शनात् । तथाहि "क्वचित्सदेव सौम्येदमग्रआसीदि"ति सद्धेतुका सृष्टिरुच्यते, क्वचित् "तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशः सम्भूतः" "इति केवलात्महेतुका, क्वचित्तु "असद्वा

इदमग्रआसीत्ततोवै सदजायत" तथा "असदेवेद-
मग्रआसीत्तत्सदासीदि"त्यसद्धेतुका; क्वचित् "अस्य
का गतिरित्याकाशइति होवाच" इत्याकाशहेतुका
च, क्वचिच्च "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
प्राणमेवाभिसम्विशन्तीतिप्राणहेतुका, " आत्मै-
वेदमग्रआसीत्, ब्रह्म वा इदमग्रआसीदि"त्या
दिना बृहदारण्यके आत्मब्रह्महेतुका च, सृष्टिः
प्रोच्यते । एवं खलु जगत्कारणविज्ञाने ब्रह्मैव
जगत्कारणमिति न निश्चेतुं शक्यते, ब्रह्मनिर-
पेक्षं प्रधानं जगत्कारणमिति तु निश्चेतुं
शक्यम् । तथाहि "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्ना-
मरूपाभ्यामेव व्याक्रियते"इतिश्रुत्या चेतननिर-
पेक्षं जगत्कारणमव्याकृतशब्देन प्रधानं परि-
पठ्यते । तदिदं ह स्फुटं जगत्तर्हि तदा सृष्टेः
प्रागव्याकृतमासीत् तच्चाव्याकृतं प्रधानं तन्ना-
मरूपाभ्यां व्याक्रियते इति श्रुत्यर्थः । अत्रैव
जगत्कारणप्रतिपादकोवाक्यसमूहोनेय इतीमां
शङ्कां निराचिकीर्षुर्भगवान् जगत्कारणादिवाक्य-
समूहं ब्रह्मणि योजयति —

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ।

चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । यथाशब्दः प्रकारार्थकः । सर्वशक्तिः सार्वज्ञ्यादिगुणवान्सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमएव जगद्धेतुरिति निश्चेतुं शक्यते । कुतः ? यत्प्रकारः परमात्मा लक्षणसूत्रादिषु व्यपदिष्टस्तत्प्रकारस्यैवाकाशादिषु कार्येषु कारणत्वेन खलूक्तत्वात् । तथाहि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति पूर्वप्रकृतमेव ब्रह्म "तस्माद्वा एतस्मादि"त्यादिना कारणत्वेन व्यपदिश्यते । तथा "सदेव सौम्यदमि"त्यादिषु "तदैक्षत बहुस्यामि" ति निर्दिष्टमेव ब्रह्म "तत्तेजोऽसृजते" त्यादिना व्यपदिश्यते । एवमन्योपनिषद्वाक्येऽपि बोध्यम् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु यदुक्तं ब्रह्मैकहेतुकं विश्वमिति तन्न शक्यते वक्तुं, वेदान्तवाक्येषु सृष्टेरनेककारणकत्वदर्शनात् । तथाहि क्वचित् "सदेव सौम्येदमग्रआसीदि" ति सद्धेतुकासृष्टिराम्नायते, क्वचित्तु "तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशः सम्भूतः" इत्यात्महेतुका, क्वचित्तु "असद्वा इदमग्रआसीत्ततो वै सदजायत" तथा "असदेवेदमग्रआसीत्तत्सदासीदि "त्यसद्धेतुका, क्वचिच्च "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाशइति होवाच" इत्याकाशहेतुका,

"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इति क्वचित्प्राणहेतुका, "आत्मैवेदमग्र आसीत्, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदि"त्यादिना बृहदारण्यके आत्मब्रह्महेतुका च, सृष्टिः प्रोच्यते । अतोऽनेकहेतुकत्वाज्जगतोऽमुष्य कारणमिति न निश्चेतुं शक्यते । किन्तु प्रधानैककारणकं तदिति निश्चीयते । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" इति श्रवणात् । अस्य च परिणामितया नित्यतया चासत्सच्छब्दयोः सोत्पन्नतत्त्वपूर्वकतया प्राणशब्दस्य आकाशब्रह्मात्मशब्दानां विभुत्वेन तत्रैव सम्भवात् । एवं निश्चिते तच्छब्दादयस्तत्र गौणा भवितुमर्हन्ति । अतः स्मृतिन्यायप्रसिद्धत्वात् प्रधानमेव जगद्धेतुतया वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्याह —

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ।

चशब्दः शङ्कानिरासे, तुशब्दार्थे वा । यथा शब्दः प्रकारवचने । सर्वज्ञः सर्वेश्वरः परमात्मैव जगदेकहेतुरिति निश्चेतुं शक्यते । कुतः ? आकाशादिपदचिह्नितेषु सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु यथा व्यपदिष्टस्योक्तेः । जन्माद्यसूत्रादिषु सार्वज्ञ्यादियुक्ततयाऽस्माभिर्यथा व्यपदिष्टं प्रतिपादितं ब्रह्म तस्यैकस्यैवाकाशादिकारणत्वेन सर्ववेदान्तैः प्रतिपाद्यमानत्वात् । तथाहि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति पूर्वप्रकृतमेव ब्रह्म "तस्माद्वा एतस्मादि"त्यादिना कारणत्वेन व्यपदिश्यते । तथा "सदेव सोम्येदमि"त्यादिषु "तदैक्षत बहु स्यामि"ति निर्दिष्टमेव ब्रह्म "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिना व्यपदिश्यते । एवमन्योपनिषद्वाक्येष्वपीयमेव रीतिर्द्रष्टव्या । सृष्टिवैचित्र्यं च न कर्तृभेदमापादयति, यथा कुलालो मृन्मयपात्रजातं निर्मिमाणः कदाचिद्घटपूर्विकां सृष्टिं कदाचि-

च्छरावपूर्विकां च करोति, स्वयं तु न भिद्यते । तथा परमात्माऽपि कदाचिदाकाशादिकां कदाचित्तेजआदिकां सृष्टिं कुर्वन्स्वयं न भिद्यते ॥ १४ ॥

सू० समाकर्षात् ॥ १ । ४ । १५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सोऽकामयत" इति प्रकृतस्य सतएव ब्रह्मणः "असद्वा इदम्" इत्यत्र समाकर्षात्, "आदित्यो-ब्रह्म" इति प्रकृतस्य ब्रह्मणः "असदेवेदम्" इत्यत्र समाकर्षात्, असच्छब्देन सृष्टेः पूर्वं नाम-रूपविभागात्तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावेन सद्रूपं ब्रह्मैवाभिधीयते। "तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम-रूपाभ्यामेव व्याक्रियते" इत्यव्याकृतशब्दोदितस्यो-त्तरवाक्ये "सएष इह प्रविष्टआनखाग्रेभ्यः" इत्यादौ समाकर्षादचेतनस्य प्रधानस्यान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वाद्यसम्भवात्, तदन्तरात्मभूतमव्या-कृतं ब्रह्मेत्युच्यते। जगत्कारणप्रतिपादकेषु वाक्येषु लक्षणसूत्रादिना निर्णीतं ब्रह्मैव ग्राह्यं, न प्रधान-शङ्कागन्धोऽपीति भावः ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

समाकर्षात् ।

"असद्वा इदमग्रआसीत्ततोवै सदजायत" इत्यत्र "सोऽकामयत" इति प्रकृतस्यैव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकम् विश्वं सृजतः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः समाकर्षात्सुसूक्ष्मशक्तिमत्कारणावस्थं ब्रह्म सूक्ष्मशब्दापरपर्यायेणाऽसच्छब्देन सच्छब्दापरपर्यायस्थूलशब्दार्हाभिव्यक्तशक्तिककार्यावस्थब्रह्मापेक्षयोच्यते । तथैव खलु "असदेवेदमग्रआसीत्तत्सदासीत्" इत्यत्रापि आदित्योब्रह्मेति पूर्वप्रकृतस्य ब्रह्मणः समाकर्षोबोध्यः । तथैवाव्याकृतवाक्येऽपि अव्याकृतशब्देनाव्याकृतान्तरात्मोच्यते । "सएषइह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यः पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानोमनः आत्मेत्युपासीत" इत्युत्तरवाक्ये सइति सर्वनाम्ना ऽव्याकृतशब्दोदितस्य ब्रह्मणएव समाकर्षात् । "तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" इति पृथक्कृत्याकर्त्तरि सत्येव कर्मकर्तृनिर्देशोबोध्यः । यद्वा कर्मणि लकारो बोध्यः । तस्मात्सर्वत्र कारणमेकमेव । अस्मिन्नधिकरणे कारणवि-

गानं परिहृतम् । कार्यविषयां विप्रतिपत्तिं तु द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे "न वियदश्रुतेः" इत्यादिना निराकरिष्यति । तस्मात्सर्वत्र सार्वज्ञादिमज्जगत्कारणं चेतनं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इति कारणत्वाधिकरणम् । ४ ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तथा सत्यसदव्याकृतशब्दयोः का गतिरिति चेत्तत्राह —

समाकर्षात् ।

"सोऽकामयत" इति प्रकृतस्यैव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकम् विश्वं सृजतः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः "असद्वा इदमि"त्यत्र समाकर्षात् सृष्टेः पूर्वं नाम रूपाविभागात् तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावेन ब्रह्मैवासच्छब्देनोक्तम् । एवम् "आदित्यो ब्रह्मे"ति पूर्वप्रकृतस्य ब्रह्मण एवासदेवेदमित्यत्र समाकर्षो बोध्यः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमि"त्यत्राप्यव्याकृतशब्देन सर्वान्तरात्मा परमात्मैवोच्यते । "सएव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनआत्मेत्युपासीत" इत्युत्तरवाक्ये सद्वाति सर्वनाम्नाऽव्याकृतशब्दोदितस्य ब्रह्मण एव समाकर्षात्, प्रधानपरत्वे तु तस्याचेतनस्यान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वाद्यसम्भवात् । "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामि"त्यादौ ब्रह्मण एव तत्प्रसिद्धेः । व्याक्रियते इति कर्मकर्तरि लकारः । अतो ब्रह्मैवैकं जगद्धेतुरिति सिद्धम् ॥ १५ ॥ इति कारणत्वाधिकरणम् । ४ ।

सू० जगद्वाचित्वात्। १।४।१६।

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"योवै बालाके! एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्यैतत्कर्म" इति वाक्ये धर्माधर्मकर्मफलभोक्ता तन्त्रोक्तपुरुषोवेदितव्यः इति न शक्यं, परमात्मैवात्र वेदितव्यत्वेन निर्दिष्टः। कुतः? "ब्रह्म ते ब्रुवाणि" इति ब्रह्मप्रकरणात्। क्रियते यत्तत्कर्मेति कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् "एतद्धि"त्यनेन सर्वनाम्ना प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जगतउपस्थितत्वाच्च, तन्त्रोक्तपुरुषप्रकरणाभावाच्च ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

"प्रकृतिः कर्त्री पुरुषोभोक्ता" इति साङ्ख्याः प्राहुस्तत्र प्रकृतेर्जगत्कारणत्वासम्भवोबहुशोदर्शितः। अथेदानीम् कौशीतकीब्राह्मणवाक्यसमन्वयं ब्रह्मणि दर्शितमपि प्रतर्द्दनाधिकरणे "यस्यैतत्कर्म"इति वाक्यमपि ब्रह्मविषयमिति दर्शयन्भोक्तृत्वलिङ्गेन वेदान्ते साङ्ख्याभिमतपुरुषपरिग्रहस्तदधिष्ठिताप्रकृतिर्जगद्धेतुरिति शङ्कां निराकरोति —

जगद्वाचित्वात् ।

कौशीतकीब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादः श्रूयते। तत्र बालाकिर्गार्ग्योऽश्वपतिरजातशत्रुनामकं राजानं प्रति ब्रह्म ते ब्रुवाणि" इति प्रतिज्ञाय "यएष आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः" इत्यादिना ब्रह्मत्वेन पुरुषान् व्यपदिश्य, तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुः "ब्रह्मज्ञो मृषा खलु मासंवदिष्ठा" इत्यपोद्य "यो वै बालाके ! एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" इत्याह । तत्र वेदितव्यत्वेन साङ्ख्यतन्त्रसिद्धः प्रकृत्यध्यक्षोभोक्तापुरुषउपदिश्यते ? उत परमात्मा" इति ? सन्देहः । अत्र पूर्वः पक्षः । तन्त्रसिद्धः प्रकृतिवियुक्तः पुरुषएव ब्रह्मर्षिं प्रति राजर्षिणा वेदितव्यत्वेन निर्दिष्टः । "यस्य चैतत् कर्म" इति कर्मसम्बन्धोक्तेः । कर्मणश्च पुण्यापुण्यरूपस्य कर्माधिकारिणि कर्मवश्ये क्षेत्रज्ञे एव सम्भवात् । परमात्मनि तत्सम्बन्धानभ्युपगमात्, जगदुत्पत्तेश्च तत्तद्भोक्तृकर्मनिमित्तत्वात् । किञ्चात्र "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इत्यादिना भोक्ता जीव एवाजातशत्रुणा बालाकिं प्रति प्रतिपादितः ।

तथा "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते, यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मानमेनं भुञ्जन्ति" इति भोक्तृजीवस्यैव लिङ्गं दृश्यते । श्रुत्यर्थस्तु यथा श्रेष्ठी प्रधानभूतः स्वामी स्वैर्भृत्यादिभिरुपकरणैर्भुङ्क्ते, स्वाः भृत्यादयः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति अशनाच्छादनादिनोपजीवन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा तैः पुरुषैरादित्यादिभिर्भुङ्क्ते इति। नच "अस्मिन्प्राण एवैकधा भवती" ति वाक्यशेषे श्रूयमाणः "यस्यैतत्कर्म" इति कर्मशब्दस्य क्रियावाचित्वात्तदाश्रयणेन चलनात्मकक्रियावान् प्राणो वेदितव्यः । ननु तन्त्रासिद्धः पुरुषः कर्मफलभोक्ता वेद्यत्वेनेह ग्राह्यइति वाच्यम्, प्राणशब्दस्य प्राणभृत्परत्वात्, अस्मिन्प्राणे प्राणभृति पुरुषे इत्यन्वयसम्भवात् । अस्मिन्नात्मनि वर्त्तमाने प्राणे इतिव्यधिकरणे सप्तम्यौ यदि तदा प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वेऽपि स्वतस्तस्य जीवोपकरणत्वाज्जीवएवात्र प्रतिपाद्यः, ततश्चायमर्थः । यएतेषामादित्यमण्डलादिस्थानां जीवभोगोपकरणभूतानां पुरुषाणां कर्ता कारणभूतः यस्य चैत-

त्कारणत्वे हेतुभूतं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म्म स-
प्रकृतिवियुक्ततया ज्ञातव्यइति । ततश्च "ब्रह्म ते
ब्रुवाणि" इति वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तं ब्रह्म स एव
तदतिरिक्तेश्वरासिद्धेः ईक्षादीनां च कारणग-
तानां चेतनधर्मत्वात्तत्रैवोपपत्तेः । भोक्तृपुरुषाधि-
ष्ठिता प्रकृतिरेव जगद्धेतुरिति, अत्र ब्रूमः । अत्र
पुरुषाणां कर्त्ता पुरुषोत्तमएव वेदितव्यत्वे-
नावगम्यते । कुतः ? कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् ।
नच जगत्कर्तृत्वं परमात्मनोऽन्यत्राञ्जसा सम्भ-
वति । क्रियते इति कर्म चिदचिन्मिश्रं जगत् ।
चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य भोक्तृत्वेन जगन्मध्ये प्रवि-
ष्टस्य जगत्कर्तृत्वासम्भवादनङ्गीकाराच्च, अल्प-
ज्ञाल्पशक्तिक्षेत्रज्ञाधिष्ठितप्रकृतेरपि जगत्कर्तृत्वा-
सम्भवाच्च, लोके चेतनाधिष्ठितेनाचेतनेन रथा-
दिना यत्किञ्चित्क्रियते तच्चेतनकर्तृकमेव मुख्य-
कर्तृपरित्यागे मानाभावाच्च मुख्यः कर्त्ता श्रुति-
गणगीतः परएव । एतदिति सर्वनामपदेन प्रत्य-
क्षाद्युपस्थितं जगत्परामृश्यते । नच कर्मशब्दे-
नात्र पुण्यापुण्यलक्षणं कर्मैववाच्यम्, "ब्रह्म
ते ब्रुवाणि" इति प्रतिज्ञाय बालाकिना ब्रह्म-

त्वेन निर्दिष्टानां षोडशपुरुषाणामब्रह्मतयाऽजात-शत्रुस्तमब्रह्मवादिनं "मृषा वै खलु मासंव-दिष्ठा" इत्यपोद्य "तद्विदितं तन्निर्दिष्टपुरुषक-र्तारं परमात्मानं वेद्यत्वेन "योवै बालाके !" इत्या-दिनोपदिष्टवान्। अन्यथा पुण्यपापकर्मसम्बन्धि-पुरुषाणां बालाकिनैव ज्ञातत्वेन वेदितव्यतया तदुपदेशस्य नैष्फल्यात् । अतश्चिदचिदात्मक-प्रपञ्चकार्यत्ववाच्येव कर्मशब्दो, न पुण्यापुण्य-मात्रवाची, क्रियामात्रवाची वा, एवं सत्येत-च्छब्दोऽपि सार्थकः, तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणोप-स्थापितनिखिलचिदचिन्मिश्रजगद्विषयकत्वेन पुरुष-मात्रकर्तृत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् । तथाच "योवै बालाके ! एतेषां पुरुषाणां कर्ता" इत्यस्य वाक्यस्या-यमर्थः । हे बालाके ! त्वया आदित्यादिगता ये पुरुषा ब्रह्मत्वेनोक्तास्तेषां यः कर्ता, न केवलं पुरुषाणामेव कर्ता, किन्तु यस्यैतच्चिदचिदा-त्मकम् कृत्स्नं जगच्च कर्मकार्यभूतं स सर्वात्मा सर्वेश्वरः परमात्मा वेदितव्यइति । अत्र पुरुषाणां जगदन्तर्भूतत्वेन परमेश्वर-

कर्तृत्वे सिद्धेऽपि बालाक्युक्तब्रह्मत्वनिराकरणार्था तेषां पृथगुक्तिर्बोद्धव्या ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

पुनरपि साङ्ख्योनिरस्यते । तथाहि कौशीतकीब्राह्मणे बालाक्यऽजातशत्रुसंवादे बालाकिना "ब्रह्म ते ब्रवाणी" ति प्रतिज्ञाय "यएषआदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः" इत्यादिना ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टान्पुरुषान् निरस्याजातशत्रुणा "योवै बालाके ! एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" इति तस्माउपदिश्यते । किमत्र वेदितव्यतया निर्दिष्टः, साङ्ख्यतन्त्रसिद्धः प्रकृत्यध्यक्षोभोक्ता पुरुषः ? उत परमात्मा? इति संशये, तन्त्रसिद्धः प्रकृतिवियुक्तः पुरुषएवेति, "यस्य चैतत्कर्म" इति कर्मसम्बन्धोक्तेः । कर्मणश्चपुण्यापुण्यरूपस्य क्षेत्रज्ञएवतत्परवशे सम्भवात्, परमात्मनि तत्सम्बन्धानभ्युपगमात्, जगदुत्पत्तेश्च तद्भोक्तृकर्मनिमित्तत्वात् । उत्तरत्रापि "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इत्यादिना भोक्ता जीवएवाजातशत्रुणा बालाकिं प्रति प्रतिपादितः । तथा परस्तादपि । "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते, यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते, एवमेवैते आत्मानएनं भुञ्जन्ति" इति भोक्तुर्जीवस्यैव लिङ्गं दृश्यते । "अथास्मिन्प्राणएवैकधा भवती" ति प्राणशब्दोपि जीवस्य प्राणभृत्त्वात्तत्रैवोपपद्यते । यद्वाऽस्मिन्नात्मनि वर्तमाने प्राणे इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वेऽपि स्वतस्तस्य जीवोपकरणत्वात् जीवएवात्र प्रतिपाद्यः । ततश्चायमर्थः । यएतेषामादित्यमण्डलादिस्थानां जीवभोगोपकरणभूतानां पुरुषाणां कर्त्ता कारणभूतः

यस्य चैतत्कारणत्वहेतुभूतं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म स प्रकृतिविमुक्ततया ज्ञातव्य इति । ततश्च "ब्रह्म ते ब्रुवाणी" तिं वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तं ब्रह्म सएव तदतिरिक्तेश्वरासिद्धेः। इन्द्रादीनां च कारणगतानां चेतनधर्मत्वात्तत्रैवोपपत्तेः भोक्तृपुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगद्धेतुरिति प्राप्त आह —

जगद्वाचित्वात् ।

परमात्मैवात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते । न तन्त्रोक्तः कर्मपरवशः क्षेत्रज्ञः। कुतः? "यस्य चैतत्कर्म" इति एतच्छब्दान्वितस्य कर्मशब्दस्य क्रियत इति व्युत्पत्त्या चेतनाचेतनात्मकजगद्वाचित्वात् । नच कर्मशब्देनात्र पुण्यापुण्यलक्षणम् कर्मैव वाच्यम्, "ब्रह्म ते ब्रुवाणी"ति प्रतिज्ञाय बालाकिना ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टषोडशपुरुषाणामब्रह्मतयाऽजातशत्रुस्तमब्रह्मवादिनं "मृषा वै खलु मासंवदिष्ठाः" इत्यपोद्य तदविदितं सन्निर्दिष्टपुरुषकर्तृपरमात्मानं वेद्यत्वेन "यो वै बालाके !" इत्यादिनोपदिष्टवान् । अन्यथा पुण्यपापकर्मसम्बन्धिपुरुषाणां बालाकिनैव ज्ञातत्वेन वेदितव्यतया तदुपदेशस्य नैष्फल्यात् । अतश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चकार्य्यत्ववाच्येव कर्मशब्दो, न पुण्यापुण्यमात्रवाची, क्रियामात्रवाची वा, एवं सत्येतच्छब्दोपि सार्थकः, तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापितनिखिलचिदचिन्मिश्रजगद्विषयकत्वेन पुरुषमात्रकर्तृत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् । तथा चैष वाक्यार्थः । हे बालाके ! ये त्वया ब्रह्मत्वेन पुरुषाउक्ताएतेषां यः कर्त्ता 'ते यत्कार्यभूताः यस्य एतच्चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगच्च कर्मकार्यभूतं स सर्वेश्वरः परमात्मा वेदितव्य इति ॥ १६ ॥

सू० जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् । १।४।१७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"एष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते" इति जीवलिङ्गात् "अथाऽस्मिन्प्राणे एवैकधा भवति" इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तदन्यतरोग्राह्यो, न ब्रह्मेति चेत्तद्व्याख्यातं प्रतर्दनाधिकारे । जीवादिलिङ्गानि तत्र ब्रह्मपरत्वेन व्याख्यातानि तद्वदिहापि ज्ञेयानीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ।

ननु "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते, यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्माएतैरात्मभिर्भुङ्क्ते, एवमेवैते आत्मान एनं भुञ्जन्ति" इतिभोक्तृत्वरूपजीवलिङ्गात् "अथाऽस्मिन्प्राणे एवैकधाभवति" इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तदन्यतरोग्राह्यो, न परमात्मेति चेत्तद्व्याख्यातं "प्राणस्तथाऽनुगमादि" त्य

स्मिन्नधिकरणे। तत्र हि उपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वे निश्चिते जीवादिलिङ्गान्यपि तत्परत्वेन वर्णितानि। इहाप्युपक्रमे "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति विषयत्वेन ब्रह्मोक्तम्। मध्येऽपि "यस्य चैतत्कर्म" इति निखिलजगदात्मककर्मकर्तृत्वेन ब्रह्मैवोक्तम्। उपसंहारोऽपि ब्रह्मपरएव "सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति यएवं वेद" इति तदुपासकस्य फलातिशयश्रवणात्। एवमस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते जीवादिलिङ्गान्यपि तत्परत्वेन नेयानि। नच पुनरुक्तिर्जातेति वाच्यम्, तस्मिन्प्रतर्दनाधिकरणे "यस्य चैतत्कर्म" इति वाक्यार्थनिर्णयाभावात् ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्।

"एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते" इत्यादिभोक्तृत्वरूपजीवलिङ्गात्, "अथास्मिन्प्राणएवैकधा भवती"ति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च, तदन्यतरोग्राह्यो, न परमात्मेति चेत्, तस्य परिहारः प्रतर्दनविद्यायां "प्राणस्तथानुगमादि"त्यधिकरणेन व्याख्यातः। तत्र खलूपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वे निश्चिते अन्यलिङ्गान्यपि तत्परत्वेन नेतव्यानीति वर्णितम्। इहाप्युपक्रमे

"ब्रह्म ते ब्रुवाणी"ति विषयत्वेन ब्रह्मोक्तम् । मध्येऽपि "यस्य चैतत्कर्म" इति निखिलजगदात्मककर्मकर्तृत्वेन ब्रह्मैवोक्तम् । उपसंहारश्च "सर्वान्पाप्मनो ऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद" इति तदुपासकस्य निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मपरएवेति । एवमस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते जीवादिलिङ्गान्यपि तत्परत्वेन नेयानीति । नच प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीतार्थमिति शङ्क्यम् "यस्य चैतत्कर्म" इति कर्मपदस्य तत्राविचारात् ॥ १७ ॥

सू० अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥

१ । ४ । १८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अस्मिन्प्रकरणे जीवग्रहणमन्यार्थं जीवव्यतिरिक्तब्रह्मबोधार्थमिति जैमिनिर्मन्यते । "क्वैष एतद्बालाके ! पुरुषोऽशयिष्ट, क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादि"ति प्रश्नात् । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इत्यादिप्रतिवचनात् वाजसनेयिनोऽपि च एवमेव जीवव्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति । तत्रापि

प्रश्नप्रतिवचने भवतः "क्वैष तदाभूत् कुत एतदगात् इति प्रश्नः । "यएषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिन् शेते" इति प्रतिवचनम् ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "अस्मिन्प्राणे एवैकधा भवति" इति जीवप्रवेशश्रवणात् जीवप्रवेशार्हे ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगात्प्राणलिङ्गम् तावद्ब्रह्मविषयं भवतु । जीवलिङ्गानां तु ब्रह्मपरत्वं दुर्घटमिवाभाति । यतोऽत्र "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः"इत्यादिवाक्ये हि केवलं जीवलिङ्गं प्रतीयत इत्यत्राह —

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ।

जैमिनिराचार्यो ऽस्मिन्प्रकरणे जीवग्रहणं तु खलु अन्यार्थं आधेयत्वादिमतोजीवात् पृथग्भूतस्याधारत्वादिमतः परमात्मनोहि प्रतिपादनार्थं मन्यते स्म । कस्मात् ? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । तथाहि ब्रह्मजिज्ञासुना बालाकिना सह ब्रह्मवित् अजातशत्रुः सुप्तपुरुषसमीपं गत्वा, तं सुप्तं पुरुषं हे सोमराजन् ! इत्याहूय, तथाप्याह्वान-

शब्दाश्रवणात्प्राणादिभ्योविलक्षणं भोक्तारं प्रतिपादयितुं तेषामभोक्तृत्वं च प्रतिपाद्य, यष्टिघातोत्थापनेन तेभ्योऽचेतनेभ्यः पृथग्रूपे चेतने जीवे प्रतिबोधिते पुनश्चेतनाचेतनविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादनाय प्रश्नानजातशत्रुः स्वयमेव कृतवान्। "क्वैष एतद्बालाके ! पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादि"ति । तदनन्तरं बालाकिं प्रश्नोत्तरदानासमर्थं मन्वानोऽजातशत्रुः स्वयमेवोत्तरमाह, "यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, यदा प्रबुध्यते तदैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्योदेवा देवेभ्योलोकाः" इति । एवं भूताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां जीवविलक्षणः परमात्मा बोध्यः । अयमर्थः, सुषुप्तिवेलायां जीवात्मा मनसा समस्तं करणग्रामं सङ्गृह्य "अस्मिन्प्राणे" इति सर्वनामपदसमानाधिकरणप्राणशब्दोदितं परमात्मानमनुप्रविश्य स्वस्थः सम्प्रसन्नो यथाकालं पुनस्तस्मादेव प्राणाद्भोगाय गच्छति सोऽयं सुषुप्त्याद्याधारत्वादिना प्रसिद्धो जीवाद्भिन्नः परमेश्वरोवेदितव्यइति जैमिनेरपि

मतम्। जैमिनिग्रहणमुक्तार्थस्य पूज्यत्वद्योतनार्थम्। "अपि चैवमेके" वाजसनेयिनोविज्ञानमयाज्जीवाद्भिन्नं परमात्मानमधीयते। तत्रापि हि बालाक्यजातशत्रुसंवादमवतार्य प्रश्नप्रतिवचने भवतः तत्र प्रश्नः "यएष विज्ञानमयः क्वैष तदाभूत्कुतएतदगादि"ति प्रतिवचनञ्च "यएषोऽन्तर्हृदयआकाशस्तस्मिन् शेते" इति आकाशः परमात्मा "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इत्यधिकरणे निर्णीतः। अयं जीवेश्वरयोर्भेदः "भेदव्यपदेशाच्च"-इत्यादिभिर्बहुभिः सूत्रैः सूत्रकारेण पूर्वत्र प्रतिपादितः। प्रसङ्गादिहापि "अन्यार्थं तु जैमिनिः" इति जैमिनिसम्मतत्वेन दृढीकृतः। तदपि वेदमूलत्वेन दृढतरमिति दर्शयितुं "प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्" इत्युक्तम्। सर्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वसूचनाय "अपिचैवमेके" इत्युक्तम्। अभेदप्रकारमपि वेदमूलं पूर्वोक्तमुपरिष्टान्निपुणं वक्ष्यामः। तस्मादुदितव्यतया परमात्मैवोपदिश्यते। सएव जगज्जन्मादिहेतुर्न तन्त्रसिद्धः पुरुषस्तदधिष्ठितं प्रधानं वेति सिद्धम्॥ १८॥

इति जगद्वाचित्वाधिकरणम्। ५।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वस्तु तावत्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वात्तल्लिङ्गानां ब्रह्मपरत्वम् । कथं पुनर्जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वम् । "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इत्यादिवाक्यं हि प्रबुद्धप्राणस्य सुप्तस्य यष्टिघातोत्थापनादिना शरीरेन्द्रियप्राणातिरिक्तजीवात्मसद्भावप्रतिपादनपरमिति प्रतीयतइत्याशङ्कायामाह —

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ।

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । अत्र प्रकरणे जीवग्रहणमन्यार्थं, जीवव्यतिरिक्तब्रह्मबोधनार्थमिति जैमिनिराचार्यो मेने । कुतः ? प्रश्नेति । प्रश्नस्तावत् "क्वैष एतद्बालाके ! पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुतएतदगादि"ति जीवप्रतिबोधानन्तरं परमात्मविषयोदृश्यते व्याख्यानम् । प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति, अथास्मिन्प्राणएवैकधा भवति, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्योदेवा देवेभ्योलोकाः" इति जीवव्यतिरिक्तं परमात्मानमेव गमयति । सुषुप्तिसमयेऽयं जीवो मनसेन्द्रियग्रामं संगृह्य परमात्मानमनुप्रविश्य, सम्प्रसन्नः स्वस्थतामेति । पुनस्तस्मादेव भोगाय निष्क्रामति, सोऽयं सुषुप्त्याद्याधारतया प्रसिद्धः प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवात्र वेद्यइति । जैमिनिग्रहणमुक्तार्थस्य पूज्यत्वद्योतनार्थम् । अपि चैवमेके शाखिनोवाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे विज्ञानमयशब्दवाच्यजीवव्यतिरिक्तं परमात्मानं स्पष्टमामनन्ति । "यएष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुतएतदगादि"ति प्रश्नः । यएषोऽन्तर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेते"इतिप्रतिवचनमप्येवमेव । आकाशः परमात्मा "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः"इत्यत्रोक्तः । तस्मात्परमात्मै-

वात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते, सएव समस्तविश्वकारणं, न तन्त्र-सिद्धः पुरुषस्तदधिष्ठितं प्रधानं वेति स्थितम् ॥ १८ ॥

इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् । ५ ।

सू० वाक्यान्वयात् । १।४।१९।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः" इत्यादिना परमात्मा द्रष्टव्यत्वेन ग्राह्यो वाक्यस्योपक्रमादि-पर्यालोचनया तत्रैवान्वयात् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं पुनरपि श्रुतिसमन्वयं ब्रह्मणि दर्शयन्साङ्ख्याभिमतं पुरुषं निराकरोति —

वाक्यान्वयात् ।

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते "सहोवाच न वा अरे ! पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति" इत्युपक्रम्य "आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इति । तत्र संशयः, किमिह द्रष्टव्यत्वादिरूपेण साङ्ख्याभिमतः पञ्च-

विंशकआत्मोपदिश्यते ? आहोस्वित्पुरुषोत्तमः श्रीवासुदेवः किं ? तावद्युक्तमिति । अत्र पूर्वपक्षी-मन्यते, द्रष्टव्यत्वादिना पञ्चविंशकस्तन्त्रप्रसिद्धः आत्मोपदिश्यते । तस्यैव दर्शनादिक्रियाविषयत्व-सम्भवात्, सिद्धान्त्यभिमतस्येयत्तानवच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽञ्जसा क्रियाविषयत्वाऽसम्भवात्, तन्त्रोक्ते पुरुषे पतिजायापुत्रादिप्रियत्वसम्बन्धस्योपक्रमो-क्तस्य सम्भवाच्च । "इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-वानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति मध्ये-ऽपि इदमित्यनेन शरीरस्थस्यैव प्राकृतभूतवै-लक्षण्यद्योतनाय महद्भूतशब्दानिर्दिष्टस्य काला-नवच्छिन्नत्वद्योतनायानन्तशब्दनिर्दिष्टस्यापारस्या-सङ्ख्येयस्य विज्ञानघनस्य तन्त्रोक्तस्यैवोत्पत्तिविना-शसम्बन्धितया सांसारिकत्वविधानाच्च, अन्ते च "विज्ञातारमरे ! केन विजानीयादि"ति विज्ञातृत्व-वचनाच्चेति । अत्र सिद्धान्त उच्यते, श्रीपुरुषो-त्तमएवात्र द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यते । कुतः ? वाक्य स्य परमात्मन्येवान्वयात्, उपक्रमोपसंहारपर्या-लोचनयैकार्थपरस्याकाङ्क्षावत्पदग्रामस्य परमा-

त्मपरतयान्वयावगमात् । तथा हि "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन*" इति याज्ञवल्क्याद्वित्तसाध्यं "प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपा नास्त्यकृतं कृतेन" इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धं कर्म मोक्षानुपायं निश्चित्य, मोक्षमाशासाना मैत्रेयी. मोक्षसाधनं पृच्छति । "येनाहं नामृता स्यां? किमहं तेन कुर्यां? यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि" इत्येवं पृष्टेन याज्ञवल्क्येन "आत्मा वा अरे! द्रष्टव्यः" इत्यादिना दर्शनादिक्रियाविषयः सर्वात्मा पुरुषोत्तमएवोपदिश्यते, तद्ध्यानादेव मोक्षसम्भवात् । तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानमप्युपपद्यते । उपसंहारे च "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति सर्वात्मत्वं परमात्मनएव लिङ्गम् ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

"न वा अरे! पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति, आत्मानस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति" इत्युपक्रम्य "आत्मा वा-अरे! द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इत्यादिना बृहदारण्यके मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्येन द्रष्टव्यतयोपदिष्टः

---

* वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणा ।

आत्मा किं तन्त्रसिद्धः पञ्चविंशकः ? उत परमात्मा ? इति संशये, तत्रोपक्रमे पतिजायापुत्रवित्तमित्रपश्वादिप्रियत्वसम्बन्धस्य मध्ये च "एतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इत्युत्पत्तिविनाशसम्बन्धितया सांसारिकस्वभावप्रतीतेश्च, अन्ते च "विज्ञातारमरे! केन विजानीयादि"ति विज्ञातृत्ववचनस्य च तन्त्रसिद्धे पुरुषे एव सम्भवात्तस्यैवेति । नच- "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इत्यादिना अमृतत्वप्राप्त्युपायोपदेशान्नैतद्वाक्यं जीवपरमिति वाच्यं, मोक्षस्य प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेनैव सम्भवात्, सर्वात्मनां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपस्य ज्ञानैकाकारत्वेन सर्वत्रैकरूपत्वात्, तज्ज्ञानेन सर्वात्मविज्ञानमैकात्म्योपदेशश्चोपपद्यते । "सर्वं तं परादादि"त्यादिना तदन्यत्वनिषेधश्च देवाद्याकाराणामनात्माकारत्वादुपपद्यते। "अस्य महतोभूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदः" इत्यादिना कारणत्वं च तस्यैव प्रतिपाद्यते, जगदुत्पत्तेः प्रकृत्याधिष्ठातृपुरुषनिमित्तत्वात्। यत्र हि "द्वैतमिव भवती" ति चैकरूपे ह्यात्मनि देवादिप्रकृतिपरिणामभेदेन नानात्वं वदत्तन्निषेधति । तस्मात्तन्त्रसिद्धः पुरुषउपदिश्यते तदधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगत्कारणमिति प्राप्ते आह —

वाक्यान्वयात् ।

परमात्मैवात्र द्रष्टव्यत्वादिना निर्दिश्यते।कुतः ? वाक्यान्वयात्, वाक्यं नामैकार्थप्रतिपादनपरत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदसमुदायस्तस्य सर्वस्य पूर्वापरपर्यालोचने तत्रैवान्वयात् । तथाहि "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्याद्धनादेर्मोक्षानुपायत्वं श्रुत्वा "तदेव मे ब्रूही" त्यमृतत्वमाशासानया मैत्रेय्या प्रार्थितेन याज्ञवल्क्येन द्रष्टव्यत्वादिनोपदिष्टोऽयमात्मा परमात्मैव।

"तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति, तमेवं विद्वानमृतइह भवति, नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय, यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति" इत्याद्यन्वय-व्यतिरेकवाक्यैर्मोक्षस्य तद्ज्ञानोपायकत्वमवगम्यते। प्रकृतिवि-युक्तात्मस्वरूपज्ञानं तु न स्वातन्त्र्येण मोक्षोपायः। किन्तु पर-मात्मज्ञानोपयोगित्वेनैव, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि पर-मात्मन्येव सम्भवति, तस्य सर्वात्मत्वात्। अन्यथा सर्वत्र ज्ञान-स्वरूपतया सर्वात्मविज्ञाने जातेऽप्यचिद्वर्गज्ञानाभावेन सर्ववि-ज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गापत्तेः "इद९ सर्वं यदयमात्मा" इत्यैकात्म्योपदेशो ऽपि तत्रैवोपपद्यते। इदं शब्देन चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चनिर्देशात्। अत-एव परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नतया सर्वविदोनिन्दोच्यते। "सर्वं तं परादादि"ति सर्वविश्वकारणत्वमपि कर्मपरवशानां जीवानां न सम्भवति, मुक्तानां तु जगद्व्यापाररहित्यं वक्ष्यते। यत्तूपक्रमे "आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवती" त्यादिना पत्यादिप्रियसम्बन्धितया मध्ये चोत्पत्तिविनाशसम्बन्धितया सांसारिकस्वभावप्रतीतेर्जीवात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वमाशङ्कितं, तन्न युक्तं, तत्र जीवात्मशब्देन परमात्मनएवाभिधानात्, तस्य सर्वकारणतया सर्वात्मतया च सर्वशब्दवाच्यत्वात्॥ १९॥

सू० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्म-रथ्यः॥ १।४।२०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

कथं तर्हि जीवेनोपक्रमणंमात्रोच्यते? एक-

विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थञ्जीवस्य पर-मात्मकार्यतया परमात्मानन्यत्वात्तद्वाचकशब्देन परमात्माभिधानं गमकमित्याश्मरथ्योमन्यते स्म ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "न वा अरे ! पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो-भवति" इत्याद्युपक्रमे पत्यादिप्रियसम्बन्धि-तया "एतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति मध्ये चोत्पत्तिविनाशसम्बन्धितया जीवएव प्रती-यते, इतिचेत्सत्यम् । तथापि जीवा* त्मशब्देन परमात्मात्र ग्राह्यस्तस्य सर्वकारणा-त्वादिना सर्वशब्दवाच्यत्वान्नैषदोषइत्याचार्या-न्तरसम्मत्या दर्शयति —

*"आत्मनस्तुकामाय"इत्यनेन परमात्माऽत्र ग्राह्यः । अन्यथा "आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः" इत्यात्मशब्देन परमात्मपरेण सहैकार्थता न स्यात् ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ।

"यतोवा' इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादौ जीवोऽपि भूतेषु प्रविष्टः खलु 'कार्यमध्ये गणितः ब्रह्मकारणं कार्यकारणत्वाभ्यां तयो-र्भेदोमुख्यएवं। अत्र द्वैतवाक्यान्यर्थवन्ति भवन्ति। कार्यस्य च तज्जत्वादिना तदनन्यत्वादभेदोऽपि मुख्यः। एवमत्राद्वैतवाक्यान्यर्थवन्ति सन्ति। एव-मुभयविधवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्याज्जीवब्रह्मणो-र्भेदाभेदसम्बन्धः स्वाभाविकः। अत्र कार्य-वाचकानां शब्दानां कारणपरत्वं सम्भवति, घटभूम्योः कार्यकारणभावेन घटशब्दस्यापि भूमिपरत्वात्। एवं सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञापि सिद्धेत्याश्मरथ्यमतम्। सूत्राक्षरार्थस्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं हि लिङ्गं गमकम्। किं लिङ्गम् ?। शृणु ! यज्जीवस्य परमात्मकार्यतया तदनन्यत्वाज्जीवा*त्मशब्देन परमात्मनोऽभिधानम्, इत्याश्मरथ्यआचार्योमन्यते स्म ॥ २० ॥

---

* "आत्मनस्तुकामाय" इत्यनेन।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तदेव मुन्यन्तरसम्मत्या द्रढयति —

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः

आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाप्रसिद्धेरिदं लिङ्गं गमकम् । यज्जीवस्य परमात्मकार्यतया परमात्मानन्यत्वात् जीवात्मशब्देन परमात्मनोऽभिधानमित्याश्मरथ्यआचार्योमन्यते स्म ॥ २० ॥

सू० उत्क्रमिष्यतएवं भावादित्यौडुलौमिः १।४।२१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

शरीरादुत्क्रमिष्यतोजीवस्य ब्रह्मणा सह भावात्तच्छब्देन ब्रह्माभिधीयते इत्यौडुलोमिः मन्यते स्म ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

उत्क्रमिष्यतएवं भावादित्यौडुलौमिः ।

"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय, परं ज्योतिरुपसम्पद्य, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"। "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति शरीरेन्द्रियसंघातादुत्क्रमिष्यतो

ब्रह्मश्रवणमननध्यानदर्शनसम्पन्नस्य "न जायते म्रियते वा विपश्चित्"। "अजोनित्यः शाश्वतोऽयम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽजत्वेन प्रसिद्धस्य जीवस्यैवं भावात्परमात्मना सह भावाद्ब्रह्मभावापन्नत्वाज्जीवशब्देन परमात्माऽभिधीयते, इत्यौडुलौमिराचार्योमन्यते स्म। अस्मिन्पक्षे बद्धावस्थायां भेदः, मुक्तावस्थायामभेदः, इत्थं जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ वर्त्तेते। एवं भेदाभेदवाक्यार्थइत्यौडुलोमेराचार्यस्याभिप्रायः। स्थूलबुद्धिजनोपकाराय भगवतऔडुलोमेर्भेदाभेदप्रकारएवमभिमतः। वस्तुतस्तु बद्धावस्थायामपि व्यापकादप्रच्युतस्वभावात्सर्वज्ञाद्ब्रह्मणः अणुपरिमाणोऽल्पज्ञोजीवोभिन्नोऽपि वृक्षात्पत्रमिव, प्रदीपादेः प्रभेव, गुणिनोगुणइव, प्राणादिन्द्रियमिव, पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यभावाद्ब्रह्मांशभूतोजीवोब्रह्मपदार्थादभिन्नः। तथा मुक्तावपि पृथक्स्थित्याद्यभावेन तदभिन्नोऽपि "स्वेन रूपेणाभि सम्पद्यते" इति वचनाद्भिन्नएव। अन्यथोभयस्वरूपयोरच्युतत्वहानिः स्यात्, एवमाश्मरथ्याभिप्रायोऽपि बोध्यः॥ २१॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उत्क्रमिष्यतएवं भावादित्यौडुलोमिः ।

"एषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय, परं ज्योतिरुपसम्पद्य, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" । "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय, तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति शरीरादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य एवं भावात्परमात्मना सह तादात्म्यभावात् जीवशब्देन परमात्माऽभिधीयते । ननु परमात्मकार्यतया "न जायते म्रियते वा विपश्चित्, ज्ञाज्ञौ द्वावजौ, अजोनित्यः शाश्वतोऽयमि"त्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्योत्पत्तिप्रतिषेधादित्यौडुलोमिराचार्योमन्यते स्म ॥ २१ ॥

सू० अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः

१ । ४ । २२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जीवात्मनि स्वनियम्ये "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्यादौ प्रसिद्धस्य परमात्मनोनियन्तृत्वेनावस्थितेर्हेतोर्नियम्यपदेनोपक्रमादौ नियन्तृपरिग्रहइति काशकृत्स्नोमन्यते स्म ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ।

"यत्रात्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोयमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरम्, यत्रात्मानमन्तरो यमयति, स ते आत्मान्तर्याम्यमृतः, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्यादिश्रुतेः स्वनियम्यभूते जीवात्मन्यात्मतया परमात्मनोऽवस्थितेर्हेतोर्जीवशब्देन परमात्माऽभिधीयते, इतिनियम्यनियन्तृत्ववित्काशकृत्स्न आचार्योमन्यते स्म । तदेवं मुनित्रयमतद्वारा प्रसङ्गाद्भेदाभेदप्रकारोभगवता दर्शितः । स्वमतत्वेन च श्रुतीनां विरोधपरिहाराय स्वाभाविकं जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसम्बन्धं निपुणं प्रतिपादयिष्यति "अंशो नानाव्यपदेशात्" इत्यादिना । तत्रोपक्रमे आत्मशब्दः परमात्मपरएव, तस्यैव परमात्मन उपासनं मोक्षोपायत्वेन "आत्मा वा अरे !" इत्यादिना ऽभिधीयते । "एतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इत्यनेन परमात्मपराङ्मुखस्य संसारोन प्रेत्यसंज्ञास्तीत्यनेन तदुपासकस्य मुक्ति-

निर्दिश्यते । तस्माच्चिदचिद्भिन्नाभिन्ने सर्वकारणे मुक्तगम्ये सर्वनियन्तरि ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणवाक्यं समन्वितं भवतीति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ।

"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरम्, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृतः, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्यादिश्रुतेः स्वनियम्यभूते जीवात्मन्यात्मतया परमात्मनोऽवस्थितेर्हेतोर्जीवशब्देन परमात्माऽभिधीयते इति काशकृत्स्नआचार्यो मन्यते स्म। ततश्चायं मैत्रेयीब्राह्मणनिष्कर्षार्थः, वित्तादिकमनादृत्य मोक्षोपायं पृच्छन्त्या स्वपत्न्या मैत्रेय्या "यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूहि" इति प्रार्थितेन याज्ञवल्क्येन "न वा अरे! पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवत्यात्मनस्तु कामाय" इत्यारभ्य "आत्मा वा अरे! द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इत्यन्तेन परमात्मोपासनं मोक्षोपायत्वेन कथितम् "आत्मनस्तु कामाय" इत्यत्रात्मशब्दस्य जीवात्मपरत्वे "आत्मा वा" इति परवाक्येनानन्वयापत्तिः, तस्यां च सत्यां वाक्यभेदः, तस्मिंश्च सति पूर्ववाक्यस्य न किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते। "आत्मा वाअरे! द्रष्टव्यः" इत्यात्मनोद्रष्टव्यत्वौपाधिकत्वेन तदुपदेशात्, उभयत्र जीवात्मपरत्वे तु परमात्मैकान्तधर्मश्रुतिर्व्याकुप्येत। अतोऽरे हे मैत्रेयि! पत्यादेः कामाय कामोभिलाषः मत्प्रयोजनायायमस्य प्रियः स्यामित्येवं रूपस्तन्निर्वृत्तये

पत्यादयः प्रिया न भवन्ति, अपि त्वात्मनः परमात्मनः कामाय स्वाराधकप्रियप्रतिलम्भनरूपाभिलाषसिद्ध्यइत्यर्थः । परमात्मा हि कर्मभिराराधितः स्वाराधकानां सर्ववस्तुगतं प्रियत्वमापादयति । "एषह्येवानन्दयाती"ति श्रुतेः "योगक्षेमं वहाम्यहमि"तिस्मृतेश्च । ततश्च "आत्मनि खल्वरे दृष्टे" इत्यादिनोपास्यलक्षणं ब्रह्म "तं परादादि" त्यादिना च ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नचिदचित्सर्वपदार्थज्ञातृ निन्दापूर्वकं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदभिन्नत्वात् "इदᳪ सर्वं यदयमात्मे" ति चिदाचिद्वस्तुनोर्ब्रह्मणाऽभेदमुपदिश्य, दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्चोपासनोपकरणभूतकरणनियमनं च सामान्यतोऽभिधाय, "सयथार्द्रैन्धनाग्नेरि" त्यादिना, स यथा सर्वासामपाम" इत्यादिना च, पुनरुपास्यलक्षणं सर्वविश्वकारणत्वरूपं करणनिवहनियमनं च विस्तरतउक्त्वा, "स यथा सैन्धवखिल्यउदके प्रास्तः" इत्यादिना मोक्षोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय स्वनियम्यभूतजीवात्मतया ऽवस्थितस्य परमात्मनोव्यापकत्वं, उत्तरमैत्रेयीब्राह्मणे च "स यथा सैन्धवघनः" इत्यादिना जीवात्मतया तदभेदेनावस्थितस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानैकस्वरूपत्वमुपपाद्य, "एतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय, तान्येवानुविनश्यति" इत्यनेन च तमनुपासीनस्य जीवस्य संसारं "न प्रेत्य संज्ञास्ती" त्यनेन च तमुपासीनस्य मोक्षं चाभिधाय, पुनरपि "यत्र हि द्वैतमिव भवती" त्यादिना च विनष्टसर्वाज्ञानस्य ध्रुवास्मृतिमतोनिखिलविश्वस्य ब्रह्मात्मकतया ब्रह्माभिन्नं सर्वं वस्तु पश्यतोब्रह्मभिन्नवस्त्वन्तराभावेन भेददर्शनं निराकृत्य, "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्" इत्यनेन च जीवो येन स्वस्मिन्नात्मतयावस्थितेन परमात्मना बोधितः सन्निदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्नकेनापीति तस्य दुर्ज्ञेयतामापाद्य, "विज्ञातारमरे ! केन विजानीयात्" इति सर्वविज्ञातारं सर्वजगदेककारणभूतं पुरुषोत्तम-

मुपक्रमोक्तात्तदुपासनादृते केन विजानीयान्न केनापीति तदुपासनमेवामृतत्वोपायः परमात्मप्राप्तिरेवामृतत्वमित्युपसंहृतम् । अतः परमात्मैवात्र प्रकरणे निर्दिश्यते। सएव निखिलविश्वकारणं, न तन्त्रसिद्धः पुरुषस्तदधिष्ठिता प्रकृतिर्वेति स्थितम् ॥२२॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥१।४।२३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्निमित्तकारणं च परमात्मैव । "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति" इति प्रतिज्ञायाः, "यथा सौम्य ! एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" इति दृष्टान्तस्य च सामञ्जस्यात् ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इत्थं निरीश्वरसाङ्ख्यमतं निराकृत्येदानीं सेश्वरसाङ्ख्यमतं निराकुर्वन् पूर्वोक्तं जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं भगवतो दृढयति —

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।

ननु "जन्माद्यस्य यतः" इति ब्रह्मलक्षणप्रतिपादकसूत्रानन्तरमस्याधिकरणस्य पाठोयुक्तः। दृढतया जगत्कारणप्रकारविधायकत्वादिति चेन्न सम्यक् पश्यति*इहैवास्य योग्यत्वात् । तथाहि "ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या"इत्यत्र किं लक्षणं ब्रह्मणः इत्याकाङ्क्षायां "जन्माद्यस्य यतः" इति ब्रह्मलक्षणमुक्तम् । तत्रोपादानत्वं निमित्तत्वं च श्रुतिसूत्राभ्यां सिद्धमेव । तदनन्तरमुपादानत्वं वा, निमित्तत्वं वेत्याकाङ्क्षाभावान्न पुनः प्रपञ्चितम् । अत्र तु स्वातन्त्र्येण प्रकृतिपरिणामवादिनोनिराकृताः, अपि तत्र केचित्सेश्वरसाङ्ख्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते, लोके चेतनानां कुलालादीनां निमित्तकारणत्वमेव दृष्टम्, नोपादानत्वम्, "स ऐक्षत ईक्षां चक्रे"इत्यादिनेक्षापूर्विका सृष्टिरुक्ता । अतईक्षिता परमेश्वरः कथंचिन्निमित्तमात्रमस्तु जगत्कारणम् । उपादानं तु महदादेस्तदधिष्ठितं प्रधानमेव, घटादेर्मृदादिवत् । " विकार-

* पूर्वपक्षीति शेषः ।

जननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ॥ सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी" इत्यादिशास्त्रप्रामाण्याद्वित्थत्राभिधीयते, ब्रह्मैव जगतः प्रकृतिरुपादानं चाभिन्निमित्तं च । कुतः? "प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" प्रतिज्ञायाः दृष्टान्तस्य च अबाधनात् सामञ्जस्यात् । प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतं श्रुतं भवति, अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति । श्रुत्यर्थस्तु हे पुत्र श्वेतकेतो ! तमादेशम् तमादेष्टारं परमात्मानमप्राक्ष्यः पृष्टवानसि, येन गुरुमुखात् श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवति, अमतं मतं भवति, अविज्ञातं विज्ञातं भवतीति । अनया प्रतिज्ञया परमात्मनउपादानत्वं गम्यते, उपादानश्रवणादिना उपादेयश्रवणादेरेव सङ्गतत्वात् । दृष्टान्तस्तु, "यथा सोम्य ! एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्"-इत्यादि । अनेन दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तेऽपि परमात्मनउपादानत्वं गम्यते । नहि दृष्टान्ते कुलालोगृहीतः, नच कुलालेन ज्ञातेन घटो ज्ञातः स्यात्, मृत्पिण्डेन तु ज्ञातेन

सर्वं घटादिकं मृन्मयं विज्ञातं स्यादेव । यदुक्तं लोके चेतनानां कुलालादीनां निमित्तत्वमेव दृष्टमिति, तत्रोच्यते । न वयमनुमानादिना जगत्कारणं साधयामः, येन कुलालादिदृष्टान्तापेक्षा भवेत् । वयं तु वेदविरुद्धसर्वप्रमाणपरित्यागपूर्वकशास्त्राचार्योक्तकारिणः । किञ्च लोकेऽपि केशलोमादिकार्यस्योपादानकारणं चेतनं पुरुषम्, ऊर्णायाः उपादानमूर्णनाभिञ्च पश्यामः । श्रूयते च "यथा पुरुषात्केशलोमानि यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इति । नन्वत्रोपादेयानुरूपोहि उपादानेंऽशोऽप्यस्तीति चेत्प्रकृतेऽप्यस्ति प्रकृत्याख्या देवात्मशक्तिः ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इत्थं निरीश्वरसाङ्ख्यमतं निराकृत्य सेश्वरं तन्निराकुर्वता जगत्कारणत्वप्रतिपादकवाक्यजातं सर्वज्ञे परब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे समन्वेतुकामेनेदमारभ्यते । ननु ब्रह्मैव जगत्कारणं, न प्रधानमित्युक्तेऽपि तत् किं जगतोनिमित्तकारणमात्रमुतोपादानकारणमपीति संशये, निमित्तमात्रमेवेति । कुतः ? "स ईक्षाञ्चक्रे तदैक्षत सपेक्षते" त्यादिश्रुत्युक्तेक्षापूर्वककर्तृत्वस्य लोके निमित्तकारणेषु कुलालसुवर्णकारादिष्विव निमित्तमात्र एव सम्भवात्, कार्यकारणयोश्च सारूप्यदर्शनात्, ब्रह्मणोऽपरिणामितया तद्वि-

ष्ठितेनाचेतनेन कार्यसधर्मेण परिणामिना प्रधानेनोपादानेन भाव्यम् । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ॥ सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी" त्यादिश्रुतेः "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतद्, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । "निमित्तमात्रमेवासौ सृष्टानां सर्गकर्मणि । प्रधानकारणीभूता यतोवै सृज्यशक्तयः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्निमित्तोपादानयोर्मृत्कुलालादिवद्भेदप्रतिपादनाच्च, कार्यसिद्धेश्च लोकेऽनेककारकसापेक्षत्वदर्शनाच्च, अतोनिमित्तमात्रमेव ब्रह्म, तदधिष्ठितं प्रधानमेवोपादानमिति प्राप्ते राद्धान्तः ।—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।

चकारोनिमित्तसमुच्चयार्थः । प्रकृतिरुपादानं निमित्तं च ब्रह्मैव । कुतः ? । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा च दृष्टांतश्च तयोरनुपरोधात्सामञ्जस्यात् । प्रतिज्ञा च "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातम् विज्ञातम्" इत्युपादानकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानविषया, कार्यस्य तदनतिरिक्तत्वात् । दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्य ! एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि" त्यादिरूपः । उपादानकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानगोचरएव, ब्रह्मणोनिमित्तमात्रत्वे तु कुलालादिज्ञानेन मृन्मयाज्ञानवत्तज्ज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानं न स्यादेवेति, तयोर्बाधएव स्यात् । यत्पुनरुक्तमीक्षापूर्वककर्तृत्वस्य लोके कुलालादाविव निमित्तमात्रे एव सम्भवादिति, तत्रोच्यते । न लोकवदिह भाव्यं "सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवे" ति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणादद्वितीयपदेनाधिष्ठात्र-

न्तराभावज्ञापनाच्च । "उत तमादेशमप्राक्ष्यः" इत्यत्रापि निमित्तोपादानयोरैक्यस्य प्रतीयमानत्वाच्च । तथाहि "आदिशती"त्यादेशः बाहुलकात्कर्तरि घञ्, यद्वा भावार्थघञन्तादादेशशब्दात् "अर्शआद्यच्" उभयत्रापि प्रशासितृत्वाधिकरणत्वमेवादेशशब्दस्य युक्तम्। तथा च "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! प्रशासितारं सर्वेषाम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामादेशशब्देन प्रशासनरूपव्यापाराश्रयः कर्त्ता विवक्षितः । तमादेशमादेष्टारमधिष्ठातारमप्राक्ष्यः येनादेष्ट्राधिष्ठात्रा श्रुतेनाश्रुतं सर्वं श्रुतं भवतीति । किञ्च ब्रह्मणोजगदुपादानत्वे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, जन्माद्यस्य यतः, यतः सर्वाणि भूतानि भवन्ति" इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेषु "जनिकर्तुः प्रकृतिरि"तिसूत्रेण प्रकृत्यर्थविहितपञ्चम्याः प्रामाण्यात् । ननु च वृत्तौ "पुत्रात्प्रमोदोजायते" इत्यनुपादानेऽपि पञ्चमीदर्शनात्प्रकृतिपदं हेतुपरमित्युपादानपरत्वनिषेधात् न्यासेऽपीदमेवाश्रित्यासति प्रकृतिग्रहणे उपादानस्यैवापादानसंज्ञा स्यात्, प्रत्यासन्नत्वान्नेतरस्य, प्रकृतिग्रहणात्कारणमात्रस्य भवतीति प्रकृतिपदमनुपादानेऽप्यपादानसंज्ञासिद्ध्यर्थमित्युक्तत्वात् । महाभाष्यकृद्भिरपि "अयमपि प्रयोगः शक्योवक्तुम्, गोलोमाविलोमभ्योदूर्वा जायन्ते अपक्रामन्ति ताभ्यः" इत्यादिना दूर्वादीन्प्रत्यवधित्वात् , "ध्रुवमपाये" इत्यनेनैवापादानसंज्ञासिद्धेरिदं सूत्रमनारभ्यमिति प्रत्याख्यातत्वात् । कैयटेऽपि "अपक्रमणावधित्वे लोमादिषु कार्यप्रतीतिर्न सम्भवती"त्याशङ्क्य ? बिलान्निष्क्रामतोदीर्घभोगस्य भोगिनोऽविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत्कार्यस्यापि दूर्वादेस्तत्रोपलब्धिरित्यवधित्वस्यैव तत्रोपपादितत्वात्, अतउपादानएव, "जनिकर्तुरि"त्यनेन पञ्चमीति न नियमोऽन्यत्रापि सम्भवादिति चेन्न, कारणमात्रार्थकत्वेऽप्युपादानपरत्वाभ्युपगमात्, छागपशुन्यायेन यथा "पशुना यजेते"त्यत्र पशुपदस्य पशुमात्रवा-

चकत्वेऽपि छागवपायाइति शेषात्पशुविशेषपरत्वम् । तद्वत्प्रकृतेऽप्यनुसन्धेयमान चोक्तन्यायविरोधोऽत्र निश्चयौपयिकवाक्यशेषाभावादिति शङ्क्यम्, "आत्मनआकाशः सम्भूतः" इत्यादावुपादाने पञ्चम्यां "सच्च त्यच्चाभवदि" ति वाक्यशेषेण "सोऽकामयत बहुस्यामि"-त्येतच्छाखान्तरस्थवाक्येन प्रतीतसामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात् । अपि च ब्रह्मणउपादानत्वाभावे कार्ये व्याप्त्यभावात्तस्य परिच्छिन्नत्वापत्तिरप्यात्रर्ड्यकी । एतदुक्तं भवति, कारणत्वं नाम कार्योत्पत्तिप्राक्कालीननियतसम्बन्धाश्रयत्वम् । तद्द्विविधं निमित्तोपादानभेदात् । तत्र निमित्तत्वं नाम कार्योत्पत्त्यनुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वेसति तद्व्यापाराश्रयत्वं, व्यापाराश्रयत्वं च स्वस्वानादिकर्मसंस्कारवशीभूतात्यन्तसङ्कुचितभोगानर्हज्ञानशक्तिधर्मकाणां चेतनानां कर्मफलभोगार्हज्ञानप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलतत्तद्भोगकरणैः सह संयोजयितृत्वम् । परमते तु तत्त्वं दुर्घटं, कार्यस्य कल्पितत्वाङ्गीकारेण कुलालवदुपादानगोचरप्रयत्नचिकीर्षादिमत्त्वासम्भवात् । नहि कल्पितशुक्तिरूप्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वं प्रामाणिकम् । नच रूप्यादौ साक्ष्येव कर्त्ता, तद्यदर्शनमात्रेण कर्त्रपलापो वक्तुं शक्यः, त्वन्मते सर्वज्ञस्य कर्तुरपलापापत्तेरिति वाच्यं, इदमर्थावच्छिन्नस्येदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य वा त्वदभिमतस्य साक्षिणइच्छाद्यभावे कर्तृत्वासम्भवात्, सर्वज्ञे कर्त्तरि श्रुत्यादेरिव शुक्तिरूप्यादिकर्तरि प्रमाणस्याभावात् । नहि "नामरूपे व्याकरवाणी" ति श्रुत्युक्तेश्वरस्येव शुक्तिरूप्यं करवाणीति कस्याप्यनुभवोदृश्यते । नच भ्रान्तवदध्यासद्रष्टृत्वं भ्रान्तस्य प्रेक्षापूर्वकमारोपितकर्तृत्वाभावात् । नच मायाविवद्व्यामोहकत्वं, व्यामोहनीयानामपि कल्पितत्वेन तद्दर्शने परेशस्य भ्रान्तत्वापत्तेः । नहीन्द्रजालिकः कल्पितान् मोहयति, किञ्च जन्मादिसूत्रेऽर्थलब्धसार्वज्ञस्य स्फोरणार्थं "शास्त्रयोनिसूत्रमि" ति त्वन्मतस्य

भङ्गापत्तेः अध्यस्तद्रष्टृव्यामोहकस्य सार्वज्ञ्यासम्भवात् । नच "करवाणी"ति सङ्कल्पपूर्वकं कर्तृत्वं मायिन्यप्यस्तीति वाच्यं, कल्पितपदार्थकर्तृत्वाभावेऽपि प्रतारकस्य मायिनः "करवाणि" "करोमी"त्युक्तिसम्भवेऽपि परमाप्तस्य परमेश्वरस्य वास्तवकर्तृत्वं विना तथोक्त्यसम्भवादित्यलं कुतर्कोच्छेदैः । अथ किमुपादानस्य लक्षणमित्यपेक्षायामाहुरेके । भ्रमाधिष्ठानत्वं तत्त्वमिति चेन्न, उपादाने मृदादौ भ्रमाधिष्ठानत्वस्य भ्रमाधिष्ठाने च शुक्त्यादावुपादानत्वस्य च व्यवहारादर्शनात्, मृज्ज्ञानेन घटादिबाधाऽदर्शनात्, पारिभाषिकोपादानत्वस्य चानुपादानत्वे पर्यवसानात् । नन्वसत्यरूपान्तरापत्तिर्विवर्त्तः, सत्यरूपान्तरापत्तिस्तु परिणामः रूपान्तरापत्तिमात्रमुपादानत्वं, तच्च ब्रह्मणोविवर्त्तरूपविशेषेणापि सूपपन्नम् । निर्विकारश्रुतिस्तु तात्त्विकविकाराभावाभिप्रायिका । ब्रह्म चाज्ञातप्रपञ्चरूपेण विवर्त्ततइत्यज्ञानमपि परिणामितयोपादानान्तर्गतं रूप्यमपि शुक्तिविवर्त्तत्वात् अज्ञानपरिणामत्वाच्चोभयोपादानकमिति चेन्न, त्वयाऽपि मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपादानमन्वेषणीयम्, सत्यत्वे कार्यस्यापि कारणस्वभावतया सत्यत्वप्रसङ्गइति वदता सत्यस्यासत्यरूपापत्तेर्निषेधात्स्वभावत्यागप्रसङ्गाच्च । किञ्च सत्यस्यासत्यरूपतापत्तौ तदापत्तियोग्यतारूपधर्मोऽप्यवश्यं स्वीकार्यः, सर्वसामर्थ्यशून्यस्य तथात्वासम्भवादतिप्रसङ्गाच्च, तथात्वे च निर्विशेषप्रतिज्ञाभङ्गात् । नापि रूपान्तराभेदधीविषयत्वमुपादानत्वमिति लक्षणं सम्भाव्यं, तत्त्वम्पदार्थयोः क्षीरनीरयोः खण्डगोत्वयोश्चोपादानोपादेयभावप्रसङ्गात् । नच कार्याभेदधीविषयत्वमुपादानत्वमिति वक्तुं योग्यम् । सदृशे वस्तुनि सन्निहिते निमित्तेऽपि कार्याभेदभ्रमसम्भवेनातिव्याप्तेः । ननु मायोपादानमीश्वरोनिमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति चेन्न, अभिन्ननिमित्तोपादानासिद्ध्या

त्वन्मते तदर्थस्यैतदधिकरणस्यैव बाधापत्तेरिति । किञ्च तन्मते ब्रह्मण उपादानत्वप्रतिपादनं भ्रामादिकमेव, भ्रमाधिष्ठाने शुक्त्यादावभवदिति प्रयोगाभावात्, तत्प्रयोगविषयबहुभवनरूपोपादानताया ब्रह्मणस्तैरनभ्युपगमात् । नच शुक्तेरूप्यस्यानुपादानत्वाच्छुक्तिरूप्यमभवदिति व्यवहाराभावोयुक्त इति वाच्यम् । इदं रूप्यमित्यत्र रूप्याभिन्नतया प्रतीतस्येदमर्थस्य रूप्योपादानतया त्वदभिमतस्येदं रूप्यमभवदिति व्यवहाराविषयत्वात् । किञ्च सृष्टेः प्रागहमर्थाभावेनोत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेः । न चाविद्यापरिणामविशिष्टेऽहमि प्रयोगसम्भवेनोत्तमपुरुषोपपत्तिः सूपपन्नेति वाच्यं, उक्तसङ्कल्पात्प्रागविद्यापरिणामाभावात् । अयम्भावः, सङ्कल्पात्प्रागविद्यापरिणामोऽस्ति ? न वेति ? वक्तव्यम् । नाद्यः, "एकमेवाद्वितीयमि"ति श्रुतिविरोधात् । नान्त्यः, उक्तोत्तमपुरुषप्रयोगासम्भवात् । किञ्च "तदात्मानं स्वयमकुरुते"ति श्रुतिविरोधात् । अन्यथा "कुरुते"ति तत्त्वोक्त्ययोगात्, विवर्त्ताधिष्ठाने इदमर्थे आत्मानं रूप्यात्मना कुरुतेति व्यवहारादर्शनाच्च । किञ्च "तद्भूतयोनिमि"ति श्रुतिविरोधः, इदमर्थे रूप्याद्यधिष्ठाने योनिशब्दाप्रयोगात्, "सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलानि"ति सहेतुकसामानाधिकरण्यश्रुतिबाधश्च । नच "स्थाणुरेव चोरः"इतिवद्बाधितसमानाधिकरण्यत्वाङ्गीकाराच्च बाध इति वाच्यम्, स्थाणुपुरुषयोरुपादानोपादेयत्वाभावेन दृष्टान्तासम्भवादिति संक्षेपः। केचित्तु चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मोपादानम्, तथा चोपादानश्रुतीनां स्वार्थे प्रामाण्यान्न कोऽपि दोषः। नच विशिष्टस्योपादानत्वे परिणामोऽप्यवश्यम्भावी, तथात्वे च निर्विकारश्रुतिव्याकोपादसामञ्जस्यमिति वाच्यं, विकारस्य विशेषणगतत्वात्, निर्विकारश्रुतीनां विशेष्यपरत्वान्नोक्तदोषलेशसम्बन्धावकाशइत्याहुस्तन्नासम्भवात् । तथाहि विशिष्टस्य ब्रह्मत्वं भव-

तामभिप्रेतं ? न वेति ? । आद्ये, भवता "अंशोनाने"ति वक्ष्यमाणसूत्र-भाष्ये विशेषणस्यांशत्वाङ्गीकारेणांशतः परिणामापत्तेर्विकार-त्वात्, निर्विकारश्रुतिबाधस्य तादवस्थ्याच्चासम्भवः । द्वितीये, ब्रह्मो-पादानत्वप्रतिज्ञाभङ्गात्, शुद्धविशिष्टयोर्भेदापत्त्या ... नेशाच्च, विशिष्टाभ्युपगमबाधाच्चासम्भव एव । किञ्च विशिष्टब्रह्मणो मुक्त-गम्यत्वं भवतामभिप्रेतं ? न वा ? । नाद्यः, विकारिणो मुक्तोपसृप्यत्वे मुक्तावपि सविकारत्वापत्तेर्महानभिष्टः । द्वितीये, किन्वा मुक्तगम्यं ब्रह्मेति वक्तव्यं, न तावद्विशेषशून्यं, मायावादमतप्रवेशात् अन-भ्युपगमाच्च, गत्यन्तराभावाच्चासम्भव एव । तस्माद्विशिष्टब्रह्मो-पादानवादो महद्दोषवत्त्वादसम्भव एवेति संक्षेपः । अन्ये तु ब्रह्म-जगतोर्निमित्तकारणमेव, नोपादानकारणमित्याहुस्तत्सूत्रकारेणैव खण्डितं, श्रुतिस्मृतिविरोधादित्युपरम्यते । वस्तुतस्तु कार्याकार-भजनार्हशक्तिमत्त्वे सति तदवस्थापत्तियोग्यत्वमुपादानत्वमिति चेतनाचेतनक्षराक्षरादिपदार्थभूतस्वस्वाभाविकसूक्ष्मावस्थापन्नानां शक्तीनां तत्तद्गतसूक्ष्मसद्रूपकार्याणां च स्वाभाविकानां स्वान्वितानां स्थूलतया प्रकाशकत्वमित्यर्थः । प्रकृतमनुसरामः । एवं ब्रह्मण एव जगतोर्निमित्तोपादानत्वे निश्चिते "विकारजननीं गौरनाद्यन्त-वती" इत्यादिश्रुतिभिः सूक्ष्माचिच्छक्तिकं ब्रह्मैव तत्तच्छब्दैरभि-धीयते, ब्रह्मणः सर्वात्मतया सर्वशब्दवाच्यत्वात् स्थूलसूक्ष्मा-वस्थस्य सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनश्च तदात्मकत्वेन तदभिन्नत्वात् । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि"त्यादिश्रुतेः । यत्तूक्तं लोके कार्यस्यानेककारकसाध्यत्वदर्शनादिति, तदपि न, सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तेर्ब्रह्मणो जगन्निर्माणे कारकान्तरनिर-पेक्षत्वात् ॥ २३ ॥

सू० अभिध्योपदेशात् ।१।४।२४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तदैक्षत बहु स्यामि"त्यभिध्योपदेशाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वप्रकृतित्वे॰ वर्त्तेते ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अभिध्योपदेशाच्च ।

"सोऽकामयत" इत्यभिध्योपदेशात् सङ्कल्पोपदेशात् स्रष्टृत्वं "बहु स्याम्" इति सङ्कल्पोपदेशादुपादानत्वञ्च परमात्मनएव उपपद्यते ॥२४॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतश्च ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्च ।—

अभिध्योपदेशात् ।

अभिध्या सङ्कल्पः "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय तदैक्षत बहु स्यामि"ति विश्वस्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैवाभिव्यक्तनामरूपजगदात्मना बहुभवनसङ्कल्पोपदेशात् । "तदैक्षते"ति स्रष्टृत्वम्* । "बहु स्यामि"त्युपादानत्वमिति विवेकः ॥ २४ ॥

सू० साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ १ । ४ । २५ ॥

॰निमित्तोपादानत्वे । * निमित्तत्वम् ।

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्षआसीद्यतो द्यावा-पृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणोमनसा पृच्छथते एतद्य-दध्यातिष्ठद्भुवनानि धारयन्नि"ति निमित्तत्वमुपादानं च ब्रह्मणः आम्नानाद्ब्रह्मैवोभयरूपम् ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

साक्षाच्चोभयाम्नानात्।

चशब्दोऽवधारणे। प्रकृतिर्निमित्तञ्च ब्रह्मैव। कुतः?। साक्षादुभयाम्नानात्। तथाहि "किंस्वि-द्वनं क उ स वृक्षआसीद्यतोद्यावापृथिवी निष्ट-तक्षुर्मनीषिणोमनसा पृच्छथते एतद्यदध्यातिष्ठत् भुवनानि धारयन्नि"ति जगदुपादाननिमित्तादि-प्रश्ने "ब्रह्म वनं ब्रह्म सवृक्ष आसीद्यतोद्यावा-पृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणोमनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यातिष्ठद्भुवनानि धारयन्नि"ति साक्षादुभयं निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च ब्रह्मण्आ-म्नायते ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ।

चशब्दोऽवधारणे । "किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणो मनसा पृच्छथेतु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्नि"ति जगदुपादाननिमित्तादिप्रश्ने "ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्नि"ति साक्षादुभयं निमित्तत्वमुपादानत्वं च ब्रह्मण आम्नायतेऽतस्तदेवोभयरूपम् ॥ २५ ॥

सू० आत्मकृतेः परिणामात् ।

१ । ४ । २६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं च । कुतः ? । "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यात्मकृतेः । ननु कर्त्तुः कृतः ? कृतिविषयत्वं परिणामात्सर्वज्ञं सर्वशक्तिब्रह्म स्वशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं स्वात्मानं परिणमय्य, अव्याकृतेन स्वरूपेण शक्तिमता कृतिमता परिणतमेव भवति ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

आत्मकृतेः परिणामात् ।

ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्च। कुतः ?। "आत्मकृतेः" "तदात्मानं स्वयमकुरुते"ति आत्मनः कर्मभूतस्य कृतिविषयस्य स्वयं कृतिमान्निर्दिश्यते, कृतिः करणमतोहेतोरित्यर्थः। ननु स्वस्य कृतिमतः स्वात्मैव कृतिविषयत्वेन कथं सङ्गच्छते। तत्राह, "परिणामात्" सर्वज्ञः सर्वशक्तिरप्रच्युतस्वरूपः परमात्मा स्वात्मकस्वाधिष्ठितनिजशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं स्वात्मानं परिणमयतीत्येवं भूतात्परिणामात्सर्वमनवद्यम्। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणोनचान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः। शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या ज्ञानगोचराः। शतशोब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः। भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ! पावकस्य यथोष्णता" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादिता अनन्ताः स्वाभाविकयस्तस्य शक्तयः सन्ति। तासां सृष्ट्यादौ विक्षेपं करोति। श्वेताश्वत-

राणां मन्त्रवर्णोऽस्य सृष्टयादावन्यानिरपेक्षत्वं समानातिशयशून्यत्वं च प्रतिपादयति । "नचास्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इति सर्वशक्तिविक्षेपरूपपरिणामे च "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनः" इत्यादिश्रुतिस्मृतयोमानम् ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इतश्चोभयरूपं ब्रह्म —

आत्मकृतेः परिणामात् ।

लोके हि कृतिमान्कर्त्ता कृतिविषयोमृदादिरुपादानमिति व्यवस्था । प्रकृते चात्मनः कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं चोभयं श्रूयते । "तदात्मानं स्वयमकुरुते"ति आत्मानमिति द्वितीयया कृतिविषयत्वं स्वयमिति कृतिमत्त्वम् । एवञ्च ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्च । कुतः ? । "आत्मकृतेः" आत्मसम्बन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । सम्बन्धोविषयविषयिभावः, कृतिः करणं तस्मादित्यर्थः । तत्राव्याकृतरूपेण कर्तृत्वं व्यक्तनामरूपत्वेन च कर्मत्वं कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् । नन्वात्मनः कर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं पुनः कृतिकर्मत्वमतआह । "परिणामादि"ति । परिणामो द्विविधः स्वरूपपरि-

रिणामः शक्तिविक्षेपलक्षणपरिणामश्च। तत्राद्यो ब्रह्मानधिष्ठितस्वतन्त्रप्रकृतिस्वरूपपरिणामवादोऽयं साङ्ख्यानां सिद्धान्तः। द्वितीयश्चौपनिषदानाम्। तथा च सर्वज्ञत्वसर्वाचिन्त्यानन्तशक्त्यादिनिलयः परब्रह्मभूतः श्रीपुरुषोत्तमः स्वात्मकस्वाधिष्ठितनिजशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं स्वात्मानं परिणामयति। यथाऽप्रच्युतस्वरूपादिभ्यएवाकाशोर्णनाभ्यादिभ्यः शब्दवायोस्तन्त्वादेश्च जन्मादिकम्, यथा वाऽप्रच्युतस्वरूपान्मनसः कामक्रोधलोभमोहादीनां परस्परविलक्षणानां समुद्रादूर्मीणां चोद्भवनं प्रत्यक्षागमादिमानसिद्धं, तेषां तादृशपरिमितशक्तियोगादेव,एवमचिन्त्यानन्तस्वाभाविकशक्तियोगाद्ब्रह्मणोऽपि निर्विकारादप्रच्युतस्वरूपाज्जगज्जन्मादिकं बोध्यम्। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणोन चान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युरि"त्यादिश्रुतेः "शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः। शतशोब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभावशक्तयः। भवन्ति तपतां श्रेष्ठ! पावकस्य यथोष्णते"त्यादिस्मृतेः। नच शक्तिविक्षेपोपसंहारवादे किम्प्रमाणमिति वाच्यम्, "यथोर्णनाभिरि"त्याद्युपपत्तिसहकृतश्रुतेः "प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः। क्षोभयामासे"ति विक्षेपपर्यायक्षोभशब्दप्रयोगस्मृतेश्च मानत्वात्। किञ्च "प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः। तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनरि"ति भारते दृष्टान्तोपपत्तिपूर्वकभीष्मवाक्याच्च, शक्तिविक्षेपरूपपरिणामानङ्गीकारे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दत्वादिकं विरुध्येत, अज्ञत्वासुखित्वकर्मवश्यत्वादिकं प्रसज्येत। विवर्त्तवादे च प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरसम्भवएव, सर्वस्य कार्यस्य भ्रान्तिमात्राङ्गीकारात्कस्य ज्ञानं स्यात्। किञ्च भ्रान्तिविषयकं ज्ञानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात्, तथाच भ्रान्तजल्पितमेव श्रुतिवाक्यं स्यात्, बौद्धमतापत्तिश्च। अपिच

यथा परिणामदृष्टान्तानां मृद्विज्ञानेन घटशरावादिकार्याणां सुवर्णज्ञानेन कटककुण्डलादीनां श्रुत्युपात्तानां ज्ञानसम्भवः, न तथा विवर्त्तदृष्टान्तानां शुक्तिरजतरज्जुसर्पादीनां श्रुत्युपात्तत्वं, शुक्तिज्ञानेन रजतजातस्य रज्जुज्ञानेन सर्पजातस्य वा ज्ञानं च दृष्टं, श्रुतमुपपन्नं वा, कार्यस्य सत्यत्वाङ्गीकारे चाद्वैतसिद्धान्तो-दत्ततिलाञ्जलिः स्यात् । तस्माद्विवर्त्तवादो हि श्रुतिप्रतिज्ञादृष्टान्त-विरुद्धत्वादुपेक्षणीयो विवेकिभिः ॥ २६ ॥

सू० योनिश्च हि गीयते १।४।२७

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः कर्त्तार-मीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि"ति चेति योनिशब्देन ब्रह्म गीयते । अतो ब्रह्मैवोपादानम् ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

योनिश्च हि गीयते ।

हि यतः "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति "कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि"ति च "एषयोनिः सर्वस्य" ति चोपादानवाचकेन योनि-शब्देन ब्रह्म गीयते । अतो हेतोरुपादानं ब्रह्मैवे-त्यर्थः । तस्मात्साङ्ख्यपक्षो वेदविरुद्धत्वान्नादर्त्तव्यः ।

सर्ववेदैकवेद्योजगद्भिन्नाभिन्नः श्रीपुरुषोत्तमोभगवान्सर्वेश्वरः श्रीकृष्णएव जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन मुमुक्षुभिर्ध्येय इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

इति प्रकृतिरधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

योनिश्च हि गीयते।

इतश्चोपादानमपि ब्रह्म, हि हेतौ, यस्मात्सर्वस्य कार्यस्य परमात्मा योनित्वेन गीयते। "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति "कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि"ति च "एष योनिः सर्वस्ये"ति च योनिशब्दस्य चोपादाने शक्तिः सुप्रसिद्धा, "पृथिवी-योनिरौषधिवनस्पतीनामि"त्यादौ ॥ २७ ॥

इति प्रकृतिरधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः १।४।२८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

एतेनाधिकरणसमुदायेन सर्वे वेदान्ता ब्रह्मपरत्वेन व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

हरिःॐतत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते
शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्त-
पारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

अथेदानीं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि सम-न्वयमतिदेशेन भगवान् सूत्रकारोदर्शयति—

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः।

एतेन समन्वयप्रकारेण सर्वेउक्ता अनुक्ताः वेदान्ताः ब्रह्मपरत्वेन व्याख्याताः सन्तोवेदि-तव्याः। सर्ववेदसमन्वयोऽपि ब्रह्मण्येव वेदितव्यः। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति श्रुतेः "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्मृतेश्च। द्विरुक्तिरध्यायस-माप्तिं द्योतयति। तस्माज्जगज्जन्मादिहेतुः सर्व-वेदैकवेद्यः ब्रह्मनारायणादिशब्दाभिधेयः श्रीकृष्णो-मुमुक्षुभिः श्रवणमननध्यानादिभिराराधनीय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

हरिः ॐतत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्य्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीद्-श्रीनिवासाचार्य्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये वेदान्तकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याताः

एतेन समन्वयाध्यायोक्ताधिकरणसमुदायेन सर्वेऽप्युक्तानुक्तकारणप्रतिपादनपराः वेदान्ता व्याख्याताः भवन्तीति शेषः । पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति । तस्मात्सर्वज्ञानशक्तिबलैश्वर्याद्यनन्तगुणादिनिलये निःशेषदोषगन्धाघ्रातशून्ये परब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् । यदि सर्वज्ञानशक्त्याद्याश्रयः परब्रह्मभूतोमुकुन्दाख्योजगद्धेतुर्न स्यात्तर्हि प्रतिनियतदेशकालादिक्रियातत्फलादिसिद्धिर्न स्यात् । प्रतिनियतकालकोकिलाद्युत्पत्तिः, प्रतिनियतकालमम्बुदादिगर्जनादिः, प्रतिनियतब्राह्मणादिवर्णाश्रमक्रियादिः, प्रतिनियतस्वर्गादिसुखं, नरकादिदुःखञ्च, न स्यात् । किञ्च मनसाप्यतर्क्यरचनस्य जगतस्तदल्पैकदेशवृत्तिविविधनाडीजालादिसन्निवेशविशिष्टशरीरस्य चोत्पत्तिर्न स्यादित्यादिकाः शास्त्रैकमूलानुकूलतर्काश्चात्रानुसन्धेयाः ॥ २८ ॥

इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

गुणैकनिलयो देवः सर्ववेदसमन्वितः ।
पायाच्छ्रीमन्मुकुन्दो नः श्रीनिम्बार्कपदाश्रितान् ॥ १ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीश्रीकेशव-काश्मीरिभट्टेन संगृहीतायां वेदान्तकौस्तुभ-प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याय-चतुर्थपादविवृत्तिः समाप्ता

समाप्तश्चायं समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ।

अस्य समन्वयाख्याध्यायस्य प्रथमे पादे सूत्राणि-द्वात्रिंशत् - ३२
अधिकरणानि च - एकादश - ११
द्वितीये पादे सूत्राणि - त्रयस्त्रिंशत् - ३३
अधिकरणानि च - सप्त - ७
तृतीये पादे सूत्राणि - चतुश्चत्वारिंशत् - ४४
अधिकरणानि च - दश - १०
चतुर्थे पादे सूत्राणि - अष्टाविंशतिः - २८
अधिकरणानि च - अष्टौ - ८
सर्वाणि चैतदध्यायसूत्राणि - सप्तत्रिंशदुत्तरं शतम् - १३७
सर्वाण्यधिकरणानि च - षट्त्रिंशत् - ३६

॥ *इति* ॥

